

Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief

Jaarboek 2025

Nico Randeraad en Joris Roosen (redactie)

STUDIES OVER DE SOCIAALECONOMISCHE GESCHIEDENIS VAN LIMBURG LXX

Onder redactie van Nico Randeraad en Joris Roosen

Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief
Maastricht 2025

INHOUD

Nico Randeraad en Joris Roosen Ten geleide	6
Celine Huits Van Sociaal Historisch Centrum naar Samenlevingsarchief; een verkenning	10
Caspar Cillekens Een spion over de grens: Johann van Houdt en de Limburgse inlichtingennetwerken tegen nazi-Duitsland	32
Harry Weinberg De huisnijverheid in de textielsector tussen Vaals en Eijsden rond 1800	62
Henk W. Hanneman Privatisering van heerlijkheden in het hertogdom Brabant, het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas, 1626-1661. Gifpil of panacee?	88
Joep Leerssen Limburgse herinneringen aan het Verdrag van Maastricht (1992): een geheugenlandschap	116
Meike van der Graft Bourgondische beeldtaal: De visuele representatie van eetcultuur op briefhoofden van bedrijven uit de Maastrichtse voedselbranche en horeca (1850-2010)	138
Interview Peter de Vreede Digitalisering met diepgang: De LLTB-fotocollectie beschreven en geduid	164
Over de auteurs	186
Colofon	188

Nico Randeraad en Joris Roosen

TEN GELEIDE

Dit Jaarboek verschijnt voor het eerst onder de naam Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief. De nieuwe naam markeert een volgende stap in de ontwikkeling van het voormalige Sociaal Historisch Centrum voor Limburg. Zij sluit aan bij veranderende opvattingen over wat een erfgoedinstelling is en doet. Niet alleen bewaren, maar ook verbinden, participeren en betekenis geven aan wat bewaard wordt: dat is de kern van het inmiddels ook door Nederland ondertekende Verdrag van Faro én van ons idee van 'samenlevingsarchief'. Het archief als een plek waar het verleden van Limburg zichtbaar wordt, in zijn veelheid aan stemmen, ervaringen en perspectieven.

Celine Huits opent dit jaarboek met een beschouwing over de betekenis van die nieuwe koers. Zij onderzoekt hoe Tracé invulling kan geven aan het begrip 'samenlevingsarchief' en welke kansen en vragen daarbij ontstaan. Wat betekent het om archieven niet enkel als verzamelingen documenten te zien, maar als een gemeenschappelijke infrastructuur ten dienste van kennis, herinneringen en identiteiten? Haar artikel is onder andere gebaseerd op interviews met medewerkers van Tracé, die daarmee hun betrokkenheid bij het proces van naamsverandering onderstrepen.

De bijdrage van Caspar Cillekens brengt de maatschappelijke dimensie dicht bij het persoonlijke. Zijn biografische reconstructie van Johann van Houdt, een Sittardse winkelier die in de jaren dertig informatie verzamelde over de activiteiten van het naziregime, laat zien hoe individuele keuzes een plaats vinden in het bredere historische geheugen van Limburg. Een andere blik op arbeid en samenleving biedt Harry Weinberg in zijn onderzoek naar huisnijverheid in de textielsector tussen Vaals en Eijsden rond 1800. Aan de hand van inwonerslijsten uit de Franse Tijd laat hij zien hoe lokale gemeenschappen deel uitmaakten van een groter economisch geheel, maar ook hun eigen ritme en structuur kenden. Zijn studie toont hoe nauwgezet archiefonderzoek kan bijdragen aan een beter begrip van regionale economie en sociale verhoudingen. Henk Hanneman richt zich in zijn artikel over de privatisering van heerlijkheden in de zeventiende eeuw op de wisselwerking tussen staatsfinanciën, lokaal bestuur en de rechtspositie van onderdanen. Zijn analyse laat zien hoe de overdracht van bestuurlijke macht aan particuliere heren niet alleen een financieel middel was, maar ook gevolgen had voor de legitimiteit van bestuur en rechtspraak. Daarmee werpt hij licht op een vroegmodern spanningsveld dat ook vandaag de dag nog herkenbaar is. Zijn analyse maakt duidelijk dat de overdracht van publieke taken aan particuliere actoren de vraag oproept wie bestuurlijke legitimiteit en verantwoordelijkheid kon en wilde dragen. Daarmee plaatst hij vroegmoderne vormen van privatisering in een bredere geschiedenis van de verstrengeling tussen staat en markt.

In 'Geheugenlandschap' onderzoekt Joep Leerssen hoe het Verdrag van Maastricht (1992) in de herinnering van de stad en haar inwoners is blijven voortleven. Zijn bijdrage laat zien hoe een Europees moment zich heeft vastgezet in het lokale geheugen en hoe Maastricht zichzelf sindsdien als Europese stad is gaan zien. De studie maakt zichtbaar dat herinneringen, net als archieven, niet statisch zijn maar zich blijven transformeren en herschikken. Meike van der Gref richt haar aandacht op de visuele cultuur van Maastricht. In haar onderzoek naar de Bourgondische beeldtaal op briefhoofden van voedselbedrijven en horecazaken laat zij zien hoe het beeld van Maastricht als 'bourgondische stad' in de loop van de tijd is ontstaan en verspreid. Haar analyse maakt duidelijk hoe commercie, cultuur en stedelijke identiteit elkaar beïnvloeden en versterken.

Het jaarboek sluit af met een interview waarin Peter de Vreede uitleg geeft over zijn werk aan de digitalisering van de fotocollectie van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond. Het gesprek laat zien hoe archiefzorg in de praktijk vorm krijgt: door geduld, vakkenis en aandacht voor detail. Digitalisering blijkt meer te zijn dan techniek alleen; het is ook een vorm van behoud en interpretatie. Samen laten deze bijdragen zien hoe Tracé wil functioneren als Limburgs samenlevingsarchief: een plek waar onderzoek, erfgoed en samenleving elkaar ontmoeten. Zij tonen de waarde van archieven als bronnen van kennis én als ruimtes van betrokkenheid. In de veelheid van onderwerpen – van zeventiende-eeuwse bestuurlijke structuren tot hedendaagse digitalisering – komt één lijn samen: de wens om het Limburgse verleden zichtbaar en begrijpelijk te houden, voor iedereen die daarin sporen herkent van zichzelf of van de gemeenschap waarvan iemand deel uitmaakt.

Wij wensen u veel leesplezier.

Nico Randeraad en Joris Roosen

Celine Huits

VAN SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM NAAR SAMENLEVINGSARCHIEF; EEN VERKENNING

Abstract

This article examines the transformation of the Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL) into Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief, reflecting a broader shift in archival thinking from passive preservation toward active societal engagement. Drawing on literature and interviews with staff, it explores how Tracé interprets and applies the concept of a ‘samenlevingsarchief’ (‘societal archive’) and what this means for representation, inclusivity, and participation. The findings reveal that Tracé seeks to act as an archive of, for, and with society – one that acknowledges archival silences, power relations, and the need for diverse voices. While practical challenges such as limited resources and digital transition persist, the case illustrates how regional archives can serve as dynamic mediators in shaping collective memory and identity.

Op 29 oktober 2024, tijdens de viering van de 75e verjaardag van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, kondigde directeur Nico Randeraad aan dat het SHCL een nieuwe naam zou krijgen: Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief.¹ Waarom een nieuwe naam? Randeraad licht in het werkplan voor 2025 toe dat de oude naam zijn oorspronkelijke betekenis en zeggingskracht heeft verloren, deze niet goed blijft hangen en in de praktijk dikwijls wordt verhaspeld. Daarnaast worden SHCL en HCL (Historisch Centrum Limburg), het regionaal historisch centrum van de provincie Limburg vaak door elkaar gehaald, temeer daar beide instellingen op dezelfde locatie gehuisvest zijn.²

What’s in a name?

De naam Tracé kan, volgens het persbericht waarin de naamswijzing publiek kenbaar werd gemaakt, verwijzen ‘naar ieders levenspad waarvan sporen in onze collecties zijn overgebleven’. Ook duidt het woord ‘op het volgen van een route naar het verleden’. De ondertitel, ‘Limburgs Samenlevingsarchief’ wil onderstrepen dat Tracé veel in huis heeft ‘dat aansluit bij het verleden van alle Limburgers’.³

- 1 De auteur is werkzaam bij Tracé; het artikel is een samenvatting van haar afstudeerscriptie (2025) en is op persoonlijk titel geschreven.
- 2 ‘Werkplan SHCL 2025. Met het verleden vooruit: historisch erfgoed van en voor de samenleving’ (Tracé - Limburgs Samenlevingsarchief, 2025).
- 3 ‘Persbericht naamsverandering’ (Tracé - Limburgs Samenlevingsarchief, 2 april 2025).

Afb. 1: Aankondiging van naamsverandering door directeur-hoogleraar Nico Randeraad op het 75-jarig jubileum van het SHCL op het gouvernement te Maastricht [fotograaf: David Maesen]

Voor het gedeelte ‘samenlevingsarchief’ sprak mij aan, maar riep ook veel vragen op. Wat is een samenlevingsarchief? Het woord staat (nog) niet in het woordenboek. Wat zegt deze naam over wat Tracé is als instelling? Welke verwachtingen creëert zo’n term? En meer van dat soort vragen.

Sinds het oprichtingsjaar 1949 bewaart SHCL/Tracé erfgoed van niet-overheidsarchieven en particulieren in Limburg. Daarmee biedt het een bijzonder perspectief op de sociaaleconomische, demografische, sociaal-culturele en geografische ontwikkelingen in de provincie van de negentiende eeuw tot nu. Tracé combineert archief- en bibliotheekbeheer met wetenschappelijk onderzoek, universitair onderwijs en publieksactiviteiten. Limburg is daarmee de enige provincie met een eigen sociaalhistorisch centrum voor het maatschappelijk erfgoed. Dit maakt de instelling uniek in Nederland.⁴

De naamswijziging is een kans om te reflecteren op de maatschappelijke functie van de instelling. Tracé wil zich sterker profileren als een organisatie die midden in de samenleving staat en allerlei gemeenschappen vertegenwoordigt.

⁴ M. Langeveld, ‘Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg: al 75 jaar hét archief voor maatschappelijk erfgoed’, 29 oktober 2024, <https://www.maastrichtuniversity.nl/nl/nieuws/het-sociaal-historisch-centrum-voor-limburg-al-75-jaar-h%C3%A9t-archief-voor-maatschappelijk>.

Deze ambitie roept echter belangrijke vragen op: hoe wordt precies invulling gegeven aan het begrip ‘samenlevingsarchief’? En – aansluitend bij actuele vraagstukken – hoe kunnen ondervertegenwoordigde groepen in Limburg een duidelijkere plaats in het erfgoed krijgen? En meer concreet, welke stappen kunnen gezet worden om inclusiviteit en verbinding met ondervertegenwoordigde gemeenschappen te bevorderen?

In het kader van de opleiding ‘Archivistiek: Erfgoed en Informatiebeheer’ aan de Vrije Universiteit Brussel schreef ik begin 2025 een scriptie over de ‘representatieve waarde’ van de collecties van Tracé. Ik heb onderzocht hoe Tracé invulling geeft en zou kunnen geven aan het concept ‘samenlevingsarchief’, en welke kansen en uitdagingen daarmee gepaard gaan in een veranderende, diverse samenleving. Dit artikel is een gecondenseerde versie van deze scriptie.

Het onderzoek

Mijn probleemstelling bestond uit drie vragen:

1. Wat is de representatieve waarde van de collecties van Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief?
2. Hoe kan Tracé invulling geven aan het concept Limburgs Samenlevingsarchief?
3. Welke kansen en uitdagingen zijn er om op regionaal niveau uitdrukking te geven aan het begrip ‘samenlevingsarchief’?

Ik onderzocht deze vragen aan de hand van literatuur over erfgoed, gemeenschappen, community archives, inclusie, en ‘macht’ en ‘stiltes’ in archieven. Op basis daarvan ontwikkelde ik een analytisch kader. Dit toetste ik aan de praktijk via gesprekken met medewerkers en analyse van collecties, beleidsdocumenten en activiteiten. Op deze manier probeerde ik inzicht te krijgen in de manier waarop Tracé verbinding zoekt met de Limburgse samenleving en hoe dit in de toekomst vorm kan krijgen.

Een veranderende rol: van passieve bewaarder naar actieve bemiddelaar

De rol van archieven en archivariissen is in de loop van de tijd sterk geëvolueerd. Terry Cook beschrijft deze evolutie aan de hand van vier verschillende ‘paradigma’s’.⁵ Traditioneel werden, in het ‘evidence- paradigma’, archivariissen als passieve beheerders gezien, die de overblijfselen van administratieve documenten moesten bewaren zonder enige invloed te hebben op selectie of interpretatie van de archiefbescheiden.⁶ Het geloof was daarbij ook dat documenten van transacties neutraal zijn en niets anders dan de waarheid weergeven.⁷ Deze visie is ook vastgelegd in de *Handleiding voor het Ordenen en Beschrijven van Archieven* (1898) van Muller, Feith en Fruin, waarin het archief gedefinieerd werd als de ex officio gegenereerde neerslag van overheden. Niet onbelangrijk hierbij is dat deze benadering particuliere, informele en niet-hiërarchisch georganiseerde archieven grotendeels uitsloot als volwaardige archiefvormen.⁸

Dit idee domineerde het professionele discours totdat rond de jaren 1930 de opvatting verschoof naar het ‘memory-paradigma’, waar archivariissen werden gezien als historische curatoren die culturele herinneringen vormgeven. Ze waren niet langer neutrale beheerders, maar speelden een actievere rol in selectie, waardoor subjectiviteit onvermijdelijk was.⁹ Dit was ook de periode van de opkomst van particuliere initiatieven om het voortbestaan van het documentaire erfgoed van private instellingen en personen veilig te kunnen stellen. Er ontstonden instituten die zich toededen op het verzamelen en beheren van archieven van personen en instellingen, die niet door een overheidsorgaan zijn gevormd. Een voorbeeld hiervan is het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, dat in 1949 werd opgericht met als missie om bronnenmateriaal over het sociale leven in Limburg te verzamelen. Hoewel deze instituten daarmee een ander perspectief dan dat van de overheid boden, conformeerden ze zich voor een belangrijk deel aan de principes en standaarden die in het openbare archiefwezen werden ontwikkeld en toegepast om zo toch erkenning te krijgen van vakgenoten.¹⁰

5 T. Cook, ‘Evidence, Memory, Identity, and Community: Four Shifting Archival Paradigms’, *Archival Science* 13 (2013) 95-120.

6 R.C. Jimerson, ‘Archives for All: The Importance of Archives in Society’, 2008.

7 M. Greene, ‘The Power of Meaning: The Mission of Archives in the Postmodern World’, *The American Archivist* 65, nr. 1 (2002) 42-55.

8 C. Jeurgens, ‘Particuliere archieven 3.0: Uitdagingen van het digitale heden’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 66 (2021) 42-57.

9 Cook, ‘Evidence, Memory, Identity, and Community’.

10 Jeurgens, ‘Particuliere archieven 3.0’; F. Hovens, ‘Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg: zijn missie en zijn collecties’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal*

Afb. 2: Artikel over de oprichting van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg [Dagblad voor Noord-Limburg, 5 oktober 1949]

Vanaf de jaren 1970 ontstond het ‘identity-paradigma’, waarin de archivaris werd gezien als mediator in een pluralistische samenleving.¹¹ Recentelijk is daar het ‘community-paradigma’ bijgekomen, waarin samenwerking met gemeenschappen centraal staat en de archivaris fungeert als facilitator en soms zelfs activist. Dit paradigma onderstreept de noodzaak van samenwerking tussen archivariissen en gemeenschappen, waarbij archieven niet alleen als bewaarplaatsen functioneren, maar ook als dynamische ruimtes voor dialoog en inclusie.

Cook's vier paradigma's laten zien hoe de rol van de archivaris door de tijd heen is veranderd: van passieve bewaarder van documenten naar een actieve speler in de constructie van herinnering, identiteit en gemeenschapsvorming.¹² Ze weer-

Historisch Centrum voor Limburg 66 (2021) 10-41

11 Cook, ‘Evidence, Memory, Identity, and Community’.

12 Ibidem.

spiegelen de invloed van postmodern denken op de archiefwetenschap, waarbij thema's als macht, identiteit, stiltes en representatie worden benadrukt.

Volgens Greene moeten archieven niet louter juridische of administratieve functies vervullen, maar ook ruimte bieden aan alternatieve stemmen en ervaringen die afwijken van dominante narratieven.¹³ Kaplan stelt dat archieven bijdragen aan identiteitspolitiek, doordat archivariissen bepalen wat bewaard blijft en zo bijdragen aan de manier waarop een gemeenschap zichzelf ziet en wordt gezien.¹⁴ Macht is hierbij onvermijdelijk: keuzes in selectie en beschrijving vormen het beeld van het verleden, waarbij gemarginaliseerde groepen vaak worden buitengesloten.¹⁵

'Stiltes' in archieven ontstaan door bewuste uitsluiting, toevallige verliezen of structurele blinde vlekken.¹⁶ Het identificeren van deze stiltes is essentieel, maar zou volgens Weld ook moeten leiden tot herstel en herverdeling van zeggenschap over kennisproductie.¹⁷

Het idee van 'community archiving' vormt een belangrijk antwoord op deze problematiek. Gemeenschappen nemen hierin zelf de verantwoordelijkheid voor het bewaren van hun erfgoed. Volgens Flinn, Stevens & Shepherd en Caswell draait dit om gedeeld eigenaarschap, brede participatie en de erkenning van alternatieve vormen van documentatie, zoals mondelinge geschiedenis of objecten.¹⁸ Bastian benadrukt bovendien dat archiefbewaarplaatsen niet enkel fysieke ruimtes zijn, maar ook symbolische plekken waar identiteit en herinnering worden geconstrueerd.¹⁹

De roep om meer diversiteit en inclusie binnen archieven is een logisch gevolg van bovenstaande ontwikkelingen. Kaplan en Shilton & Srinivasan wijzen erop dat zelfs goedbedoelde initiatieven vaak tekortschieten doordat ze archieven over gemarginaliseerde groepen creëren, en niet van deze groepen zelf.²⁰

13 Greene, 'The Power of Meaning'

14 E. Kaplan, 'We Are What We Collect, We Collect What We Are: Archives and the Construction of Identity', *The American Archivist* 63 (2000): 126-151, aldaar: 147.

15 J.M. Schwarz en Terry Cook, 'Archives, Records, and Power: The Making of Modern Memory', *Archival Science* 2 (2002) 1-19; Katie Shilton en Ramesh Srinivasan, 'Counterpoint. Participatory appraisal and arrangement for multicultural archival collections', *Archivaria* 63 (2007) 87-101.

16 D. Thomas, S. Fowler, en V. Johnson, *The Silence of the Archive* (London: Facet, 2017).

17 K. Weld, 'Response to "Erasures and exclusion"', in: *Archives: Power, Truth, and Fiction*, 489-491 (2023), 490.

18 A. Flinn, M. Stevens en E. Shepherd, 'Whose Memories, Whose Archives? Independent Community Archives, Autonomy and the Mainstream', *Archival Science* 9 (2009) 71-86.; Casswell, Michelle, 'Seeing Yourself in History: Community Archives and the Fight Against Symbolic Annihilation', *The Public Historian* 36, nr. 4 (2014): 26-37.

19 J.A. Bastian, 'Moving the margins to the middle,' in *Engaging with Records and Archives* (London, 2016).

20 Kaplan, Shilton & Srinivasan

In essentie wordt het archief steeds meer gezien als een maatschappelijke actor: niet alleen als bewaarplaats, maar als een plek waar betekenis wordt gecreëerd en gedeeld, gelijk aan het 'community- paradigma' van Cook. Zoals Greene stelt, is het bewaren van betekenis minstens zo belangrijk als het bewaren van documenten zelf.²¹

Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief

Om te onderzoeken hoe bovengenoemde thema's en vraagstukken binnen de archiefwetenschap zich vertalen naar de praktijk, ben ik in gesprek gegaan met vijf medewerkers van Tracé. Dit zijn: Nico Randeraad (directeur en bijzonder hoogleraar vergelijkende regionale geschiedenis aan de Universiteit Maastricht)²², Irene Schrier (hoofd collecties)²³, Joris Roosen (hoofd onderzoek, adjunct-directeur en assistent professor regionale geschiedenis aan de UM)²⁴, Andrea Peeters (senior archivaris)²⁵ en Joep Leerssen (emeritus hoogleraar Europese studies aan de Universiteit van Amsterdam, hoogleraar 'Limburg en Europa' aan de UM).²⁶

Samenlevingsarchief

Het is evident dat het begrip 'samenlevingsarchief' raakt aan de bovengenoemde thema's, zeker omdat we leven in een tijd waarin erfgoedinstellingen steeds vaker nadenken over hun maatschappelijke rol. Het gaat dan om thema's zoals diversiteit en inclusie, macht en stiltes in archieven, maar ook – zoals blijkt uit het literatuuronderzoek – over de vraag of de behoefte bestaat vanuit communities of gemeenschappen om hun eigen erfgoed zichtbaar te maken of te beheren.

Wat betekent het dan om je als instelling te profileren als een samenlevingsarchief en specifiek als een Limburgs samenlevingsarchief? Mijn eerste vraag was dan ook hoe de medewerkers van Tracé zelf het begrip 'samenlevingsarchief' omschrijven.

Hierbij begin ik met een quote van degene die deze term opperde: 'Ja, dat was een soort *brainwave*', aldus cultuurhistoricus Joep Leerssen, die met de (uiteindelijke) ondertitel 'Limburgs samenlevingsarchief' kwam. Toen het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg de knoop had doorgehakt om zijn naam te veranderen,

21 Greene, 'The Power of Meaning.'

22 N. Randeraad, Interview, 21 februari 2025.

23 I. Schrier, Interview, 5 maart 2025.

24 J. Roosen, Interview, 3 februari 2025.

25 A. Peeters, Interview, 27 maart 2025.

26 J. Leerssen, Interview, 26 maart 2025.

moest er nog een nieuwe naam voor in de plaats komen. ‘Het moest een variant worden op Sociaal Historisch Centrum’. Joep denkt dat de oude naam vaak nog vereenzelvigd wordt met de ‘land- en tuin- en mijnbouwachtige insteek’ die in de jaren 1960, 1970 domineerde. Om dat te doorbreken is een nieuw gezichtspunt nodig, vindt Joep: ‘Het begrip samenlevingsarchief was voor mij eigenlijk een eigentijdse en niet sociologische manier om te kijken naar een samenleving. [...] In het woord samenleving zit meer cultuur, vrije tijd, vormgevingen, betekenisgevingen, identiteit, manifestaties, al dat soort kwesties.’

Afb. 3: Ter gelegenheid van het 75-jarig jubileum van het SHCL werd in het Gouvernement te Maastricht een tijdlijn gepresenteerd die de geschiedenis van de organisatie in beeld brengt. Daarbij kwam ook de betekenis van het SHCL als ‘samenlevingsarchief’ nadrukkelijk naar voren. [fotograaf: David Maesen]

De brainwave van Joep sloot aan bij ideeën die er bij het SHCL en omgeving leefden, ook al wilden de meeste betrokkenen niet zozeer van iets af als wel een nieuw perspectief op de bestaande en toekomstige praktijk, en nieuwe strategieën mogelijk maken. Uit de interviews blijkt dat het begrip ‘samenlevingsarchief’ binnen de archiefinstelling niet vastligt maar richtinggevend werkt in het denken over rol en toekomst van het archief. Verschillende medewerkers beschrijven het als een ambitieus en breed concept, dat zowel de inhoud als de werkwijze van het archief raakt. Nico Randeraad verwoordt het als volgt: ‘Het moet eigenlijk nog een concept

worden. Het is een woord dat we hebben bedacht en hebben omarmd, omdat we het gevoel hadden dat dat heel goed omschrijft wat we zouden willen.’

Over het algemeen werd door de geïnterviewden een ‘samenlevingsarchief’ omschreven als een plek die niet alleen over de samenleving gaat, maar ook ten dienste van en in samenwerking met de samenleving staat. ‘Archieven vān de samenleving, vóór de samenleving en het liefst ook mēt de samenleving.’ Participatie van verschillende gemeenschappen wordt daarbij gezien als essentieel, hoewel de praktische invulling hiervan nog alleszins in ontwikkeling is.

Daarnaast leeft breed het besef dat het archief een dynamisch en inclusief beeld van de samenleving moet vastleggen. Het gaat daarbij niet om formele instellingen of overheidsarchieven, maar juist ook om personen, bedrijven, verenigingen en andere maatschappelijke actoren die invloed hebben (gehad) op het dagelijks leven in de regio. Dit is juist ook de bijzondere positie die Tracé inneemt in Limburg. Zoals Joris Roosen aangeeft: ‘Ik denk dat we voor een heel groot stuk eigenlijk al een samenlevingsarchief zijn en ook waren. Juist omdat we een particulier archief zijn en we ook actief de boer op moeten om archieven binnen te halen.’ Andrea Peeters benadrukt daarnaast ook dat het archief zich daardoor uitstrekt over uiteenlopende domeinen: ‘Je trekt het namelijk over de hele samenleving. In eerste instantie was het meer eigenlijk de sociaaleconomische geschiedenis. En toen kwam uiteindelijk de sociaaleconomische-culturele geschiedenis. Vervolgens kwam de sociaaleconomische-culturele en landschappelijke. En nu trek je het nog breder. Dan heb je eigenlijk de sociaaleconomische, politieke, culturele, maatschappelijke, landschappelijke, godsdienstige ontwikkelingen. Je hebt het over een samenlevingsarchief en dat is eigenlijk overkoepelend de paraplu van heel veel afzonderlijke facetten.’ Dit laat ook zien hoe de visie door de jaren heen is veranderd van het verzamelen van alleen sociaal en economisch relevante archieven naar een veel breder perspectief.

Over het algemeen wordt het begrip ‘samenleving’ niet gezien als een optelsom van losse gemeenschappen, maar als een samenhangend geheel waarin verschillende groepen, belangen en perspectieven elkaar voortdurend beïnvloeden. Joris merkt hierover op: ‘Je kan geen enkele gemeenschap zien in een soort van vacuüm of in isolatie van andere gemeenschappen en actoren.’ Door anderen wordt in dit verband ook gesproken over de noodzaak van een dynamisch en veelzijdig beeld van de samenleving, waarmee wordt erkend dat het archief ook deze onderlinge verwevenheid zou moeten weerspiegelen.

Het archief en de samenleving

Bij dit thema werd met de geïnterviewden besproken hoe zij de rol van een archiefinstelling (kortweg archief) zien in de samenleving. Hoe verhoudt het archief zich tot de samenleving, zijn er vormen van samenwerking met bepaalde gemeen-

schappen en in hoeverre hebben die gemeenschappen invloed op wat er wel en niet bewaard wordt in de archieven?

De geïnterviewden beschrijven het archief als een duurzaam onderdeel van een veranderende samenleving. Het archief wordt gezien als een vorm van collectief geheugen: een passieve maar stabiele structuur die herinnering mogelijk maakt. Zoals Joep stelt: *‘Een archief is eigenlijk per definitie bedoeld tot een behoorlijk passieve rol. Het is een reservoir. Het is zoals het verschil tussen geheugen en herinnering. [...] Een archief is het geheugen, het is niet de herinnering.’*

Toch betekent dit niet dat het archief enkel een passieve bewaarplaats is. Integendeel: er wordt erkend dat deze passieve functie niet voldoende is en er klinkt dan ook een groeiend besef dat het archief moet bijdragen aan maatschappelijke betrokkenheid en representatie. Het eerdere punt van Joep wordt dan ook genuanceerd door te stellen dat *‘wat mensen doen met hun herinneringen, dat moet door het archief gefaciliteerd worden. Dat reservoir moet er zijn, het moet zelfs kunnen stimuleren.’* Deze faciliterende rol wordt door anderen ook herkend. Nico stelt bijvoorbeeld dat *‘het hele idee van erfgoed en dus ook van archief veel meer gestoeld raakt op ideeën van participatie en betrokkenheid.’* Dit suggereert dat archieven steeds meer ruimte (moeten) maken voor nieuwe stemmen en nieuwe, andere manieren van herinneren. Dat kan door nieuwe archieven te verwerven, maar ook door innovatieve perspectieven op reeds verkregen archieven los te laten. De archieven van de particuliere mijnzetels die Tracé bewaart, zijn niet gemaakt door en voor de mijnwerkers, maar vormen wel een startpunt voor kennis over hun leven en werken.

Deze ideeën over participatie en betrokkenheid vertalen zich in een behoefte aan een actiever acquisitiebeleid. Door Andrea wordt benadrukt dat archieven een verantwoordelijkheid hebben in het tegengaan van onderrepresentatie van bepaalde archieven of gemeenschappen: *‘Als je weet dat die ondervertegenwoordigd zijn, dan moet je daarop inzetten.’* Hier wordt verderop op andere thema's ingegaan.

Uit de interviews blijkt dat de rol van het archief steeds minder wordt gezien als uitsluitend een bewaarplaats van documenten, en steeds meer als een maatschappelijke infrastructuur voor geheugen en betekenisgeving. De rol van het archief in de samenleving is dus tweeledig: enerzijds fungeert het archief als een stabiele, passieve basis die herinnering mogelijk maakt, anderzijds is de rol ook het faciliteren en actief stimuleren van gebruik, bewustzijn en representatie. Daarmee verandert het archief van een neutrale bewaarplek in een maatschappelijke actor die uitnodigt tot reflectie op het verleden.

Representatieve waarde

Bij dit thema werd met de geïnterviewden besproken wat de representatieve

waarde van een archiefinstelling, en met name haar collectie is. In hoeverre moet je ervoor waarborgen dat je collectie representatief is en welke uitdagingen brengt dit met zich mee?

De representatieve waarde van de collectie kwam in de interviews naar voren als een complex en gelaagd vraagstuk, waarin idealen, beperkingen, praktische overwegingen en historische ongelijkheden samenkomen. Vrijwel alle geïnterviewden erkennen dat volledige representativiteit niet haalbaar is. Zoals Irene Schrier stelt: *‘Representatief ben je nooit.’* Nico omschrijft het daarnaast als een *‘post-moderne aangelegenheid’* waarbij je slechts *‘een benadering kunt maken, omdat je niet weet wat de totaliteit is.’* Toch blijft het een belangrijk streven, erkennen de geïnterviewden, niet om alles te willen documenteren, maar om bewust te reflecteren op wat ontbreekt en waarom.

Meerdere geïnterviewden wijzen erop dat de huidige collectie historisch is gevormd door toevalligheden, netwerken en andere connecties. Andrea beschrijft hoe archieven in het verleden *‘gewoon via connecties van bestuursleden of archivariissen’* zijn binnengekomen, en dat er weinig oog was voor representatie als expliciet doel. Deze praktijk heeft ertoe geleid dat bepaalde groepen oververtegenwoordigd zijn, terwijl andere – zoals migranten, vrouwen, religieuze minderheden en activistische bewegingen – nauwelijks of slechts indirect zichtbaar zijn.

Tegelijkertijd benadrukken de geïnterviewden dat representatie niet per se gaat om numerieke weergave, maar om het tonen van maatschappelijke relevantie. Joep verzet zich tegen het gebruik van het woord ‘representatief’: *‘Een archief is altijd een selectie. [...] Ik vind ‘exemplarisch’ een veel beter woord.’* Volgens hem gaat het erom dat archieven momenten, stemmen en processen vastleggen die exemplarisch zijn voor grotere maatschappelijke ontwikkelingen, ook als ze afkomstig zijn uit kleine of gemarginaliseerde groepen.

Onder de geïnterviewden bestaat consensus dat een meer actieve acquisitie nodig is om blinde vlekken te verkleinen. Toch blijkt dit in de praktijk lastig door beperkte middelen. Irene noemt daarbij drie terugkerende knelpunten: *‘personeel, tijd en ruimte.’* De wens om actiever op zoek te gaan naar archieven van ondervertegenwoordigde groepen is er zeker, maar *‘we hebben eigenlijk nog niet eens de tijd om er goed over na te denken hoe we nou invulling gaan geven aan het samenlevingsarchief.’*

Sommige medewerkers zien mogelijkheden in nieuwe strategieën, zoals samenwerking met gemeenschappen of het ontsluiten van reeds aanwezige maar nog onontgonnen collecties. Irene stelt: *‘Misschien moeten we ook wel goed kijken naar welke groepen er ondervertegenwoordigd zijn, maar die er toch al wel ergens in zitten.’* Nico en Andrea pleiten daarnaast voor het integreren van oral history als aanvullende vorm van documentatie, juist om die stemmen vast te leggen die niet via traditio-

nele archieven zichtbaar zijn.

De uitdaging ligt dus niet alleen in het (actief) acquireren van nieuwe collecties, maar ook in het herzien van het bestaande materiaal, het herkennen van lacunes, en het ontwikkelen van beleid dat ruimte maakt voor meervoudige perspectieven op de Limburgse samenleving. Alleen dan kan het archief, zoals Joris stelt, 'iets bewaren van die samenleving', zonder te pretenderen die in haar geheel te representeren.

Archieven, macht en stiltes

Bij dit thema heb ik met de geïnterviewden stilgestaan bij de rol die archieven hebben in de samenleving, de machtsverhoudingen die hierbij komen kijken en de stiltes die als resultaat ontstaan. Uit het literatuuronderzoek is gebleken dat archieven nooit neutraal zijn. Ze ontstaan uit keuzes rondom selectie en waardering: wat wordt bewaard, wat wordt benoemd, wat wordt vergeten? Daarmee zijn ze altijd verbonden met macht. In de interviews wordt het spanningsveld tussen archief, macht en stilte door verschillende geïnterviewden benoemd en op diverse manieren geïnterpreteerd.

Sommige geïnterviewden erkennen dat archieven, in het algemeen, structureel bepaalde groepen en perspectieven hebben uitgesloten, vaak onbedoeld maar niet zonder consequenties. In de context van Tracé, wijst Andrea op de invloed van netwerken en hiërarchieën: *'In het verleden waren heel andere criteria belangrijk om iets binnen te halen [...] dat was eigenlijk ook zo'n beetje ons-kent-ons.'* Daardoor zijn met name dominante of institutionele stemmen goed vertegenwoordigd, terwijl minderheidsgroepen, vrouwen, migranten of activisten vaak ontbreken of slechts zijdelings zichtbaar zijn. Hier zie je dat die macht vooral ligt bij acquisitie, bij de keuze over wat in huis wordt gehaald, wat wordt bewaard en wat niet wordt bewaard. Maar zoals Nico ook aangeeft, is het *'in feite een dubbele machtsvorming. De archieven zelf, de papieren, de documentatie die hierover is, die vertegenwoordigen an sich natuurlijk ook een bepaalde vorm van macht. En daarnaast heb je als archiefinstelling dan ook nog eens een keer macht, maar tegelijkertijd ook competentie, om die documentatie te ontsluiten.'*

Tegelijkertijd benadrukken anderen dat macht niet alleen binnen het archief ligt, maar vooral ook buiten de muren van het archief. Joep stelt scherp: *'De macht ligt buiten de archieven. Mensen die nu hun handen wringen over macht in de archieven, die moeten kijken naar hoe ze gefinancierd worden, hoe ze gehuisvest worden, naar de arbeidsvoorwaarden voor de medewerkers.'* Daarmee plaatst hij de archiefinstelling in een bredere structuur van overheidsbeleid en culturele waardering. Toch erkent hij ook dat de archivaris wél verantwoordelijkheid draagt: *'Dat is een verantwoordelijkheid. [...] De archivaris moet proberen de randen van zijn of haar gezichtsveld te verkennen.'*

Het omgaan met stiltes in een archief wordt door meerdere geïnterviewden gezien als een taak die bewustzijn en actie vraagt. Irene benoemt dat je *'stiltes altijd zoekt vanuit je eigen achtergrond'*, en dat je dus nooit volledig objectief of compleet kunt zijn. Joep maakt daarbij een onderscheid tussen 'known unknowns' – wat je weet dat je niet weet – en 'unknown unknowns' – wat volledig buiten je blikveld ligt. De rol van de archivaris is volgens hem om alert te zijn op dat verschuivende grensgebied. Daarnaast ziet Nico ook nog de volgende rol: *'Je kunt mensen ook helpen als archiefinstelling om juist langs de macht te kijken of om in bepaalde archieven juist die mensen of groepen te vinden waarvoor het archief in eerste instantie niet is gemaakt.'* Hiermee komen we weer terug op eerdere uitspraken waarin het belang wordt aangegeven om ook uit te gaan van de huidige collectie en daar juist onderbelichte zaken uit halen of nieuwe connecties leggen.

Proactiviteit wordt in dit verband als noodzakelijk gezien, maar ze staat vaak op gespannen voet met tijd, middelen en capaciteit. Irene stelt: *'Feitelijk is het heel vaak passief, omdat er niet veel tijd is om actief op zoek te gaan naar archieven.'* Toch klinkt bij meerdere geïnterviewden de roep om bewust ruimte te maken voor onderbelichte of totaal niet gehoorde stemmen. Zoals Andrea zegt: *'Als je weet dat bepaalde groepen onderbelicht zijn, moet je daar een casestudy van maken.'*

Samenvattend tonen de interviews dat Tracé-medewerkers inzien dat archieven geen neutrale bewaarplaatsen zijn, maar een 'geheugen' vormen, waarin macht, en stiltes, zichtbaarheid en onzichtbaarheid, voortdurend met elkaar in interactie zijn. De archivaris beweegt zich tussen maatschappelijke verantwoordelijkheid en praktische grenzen, en dient zich daarbij bewust te zijn van blinde vlekken.

Diversiteit en inclusie

Diversiteit en inclusie zijn verweven in de voorgaande thema's, maar zijn ook nog apart benoemd tijdens de interviews. Vragen over het belang van de collectie als een afspiegeling van de diversiteit van de samenleving, concrete stappen richting meer inclusie binnen de collectie en organisatie, en de uitdagingen op dit gebied stonden centraal tijdens de gesprekken over dit thema.

In de interviews komt het streven naar diversiteit in inclusie naar voren als een relevante maar gelaagde ambitie. Meerdere geïnterviewden erkennen dat deze thema's lange tijd geen expliciete rol hebben gespeeld in het archiefbeleid. Irene merkt op: *'Het is ook eigenlijk pas een thema wat de laatste jaren heel erg op de rol staat, wat je ziet terugkomen in bijvoorbeeld Archievenblad. Dus waar mensen zich ook nu pas bewuster van zijn.'* Toch is er inmiddels een groeiend bewustzijn dat archieven meerstemmigheid moeten nastreven, al is het maar gedeeltelijk. *'Je kunt nooit zeggen: ik ben een*

inclusief archief, ik probeer zoveel mogelijk verschillende groepen te hebben. Dat lukt niet, dat kan niet.’ aldus Irene. ‘Je kunt het alleen beter doen.’

De geïnterviewden verschillen in hoe zij omgaan met deze ambitie. Voor sommigen betekent inclusie het actief toevoegen van onderbelichte perspectieven. Andrea vraagt: ‘Hebben we archieven van organisaties van Molukse gemeenschappen, van Sinti, Roma, gastarbeiders? Daar had men vroeger geen oog voor.’ Ze benadrukt dat archieven hun perspectief niet moeten beperken tot de autochtone meerderheid.

Tegelijkertijd klinkt er ook kritiek op de manier waarop inclusie soms wordt vormgegeven. Joep noemt diversiteit ‘een codewoord’ en waarschuwt voor het najagen van groepen puur omdat het modieus is. Volgens hem schuilt het gevaar in symbolisch beleid en moreel superioriteitsdenken: ‘Ik ben allergisch voor farizeïsme en ik merk heel vaak dat de mensen die schermen met diversiteit en inclusie dat eigenlijk doen om macht te verwerven in een organisatie. Dat zij de morele poortwachters zijn of het wel goed is. En dat soort macht, daar ben ik heel erg allergisch voor.’ Wat Joep hiermee duidelijk maakt is dat inclusie niet zou moeten worden opgelegd of geësceneerd. ‘De archiefforming moet van de mensen zelf uitgaan.’ Hij pleit voor een open houding zonder dremfels, waarin gemeenschappen zelf initiatief nemen en worden ondersteund door het archief, in plaats van benaderd worden vanuit externe kaders.

Deze oproep tot een meer open houding wordt ook door andere geïnterviewden benaderd. Nico benoemt het risico dat archieven ‘meedeinen op de mode van de dag,’ en pleit ervoor ‘om enige afstandelijkheid te bewaren en te kijken in hoeverre de diversiteit die de samenleving nu eenmaal kenmerkt, te definiëren valt, om daar dan ook je archieffunctie op aan te passen.’

Joris wijst er bovendien op dat diversiteit binnen het team van de archiefinstelling van invloed is op externe representatie. Hij stelt: ‘Als je mensen aanneemt vanuit verschillende achtergronden, dan gaan die je vanzelf wijzen op wat ontbreekt in je collectie.’

De interviews tonen aan dat diversiteit en inclusie niet vanzelfsprekend zijn, maar voortdurend aandacht vragen. Zoals eerder ook genoemd, zijn ze verweven met aspecten zoals selectie, macht, perspectief en bewustzijn van stiltes in je archief, zowel binnen de collectie als in de organisatie zelf. Niet iedere stem, elk geluid hoeft te worden vastgelegd, dit is ook onmogelijk blijkt uit de praktijk, maar archieven zouden wel vragen moeten durven stellen over wat en wie ontbreekt, en waarom.

De rol van de archivaris

Eerder is al gebleken, zowel in het literatuuronderzoek als in de interviews, dat de archiefinstelling een veranderende rol heeft met betrekking tot de samenleving. Hierbij komt ook de functie van de archivaris in een nieuw licht te staan. Bij dit

thema is dan ook met de geïnterviewden besproken hoe zij de rol van een archivaris in een samenlevingsarchief zien en welke vaardigheden en perspectieven dit vraagt van een archivaris. Daarnaast heb ik hen ook gevraagd om te reflecteren wat dit betekent voor hun eigen functie.

De geïnterviewden schetsen een profiel van de archivaris dat steeds verder afwijkt van het klassieke beeld van beheerder of poortwachter. Zo stelt Joep bijvoorbeeld: ‘De archivaris is voor mij vooral niet iemand die vanaf boven alles bepaalt, maar juist ertussen wil staan.’ Dit geeft aan dat de rol wordt geherpositioneerd naar een vorm van betrokken bemiddeling, waarbij de archivaris iemand is die midden in de samenleving staat.

Zo’n veranderende rol vraagt om nieuwe vaardigheden en bewustzijn. Andrea noemt de archivaris dan ook een ‘spin in het web, die aandacht heeft voor het nieuwe met behoud van het oude’, en vervolgt: ‘Een archivaris moet tegenwoordig bewust zijn van de maatschappelijke ontwikkelingen. Je moet weten wat er speelt in de samenleving.’ Deze rol wordt nogmaals bevestigd door Nico: hij stelt dat het veel vraagt van een archivaris ‘om ook met één been in de maatschappij te staan.’ Hiermee wordt aangegeven hoe veelzijdig een archivaris zou moeten zijn. Het gaat niet meer alleen om het beheren van archieven, maar ook om de maatschappelijke rol die een archivaris vervult.

Joris benadrukt het belang van soft skills en het kunnen onderhouden van een netwerk: ‘Een archivaris moet in die zin wel echt een verbinder zijn. Iemand die heel goed aan stakeholdermanagement kan doen.’ De archivaris wordt daarmee niet alleen inhoudelijk deskundige, maar ook een netwerkbouwer en facilitator. Joep spreekt in dat verband van een meer bescheiden, maar cruciale positie: ‘Als wij voor het geheugen, voor de instandhouding daarvan, een infrastructuur kunnen bieden, doen we dat graag.’

In de veranderende rol is de nieuwe archivaris dus een professional die zich beweegt tussen inhoud en samenleving. Of ze hun eigen rol, of functie, daarmee ook zien veranderen zegt Joris het volgende: ‘Je rol verandert in feite niet, maar wel je vaardigheden moeten veranderen.’ Hierbij wordt een belangrijk onderscheid gemaakt tussen de kernrol van een archivaris, die in principe hetzelfde blijft, en de eisen aan vaardigheden en kennis die zijn veranderd, met name door digitalisering en maatschappelijke verbreding.

De toekomst

De gesprekken met verschillende medewerkers maken duidelijk dat Tracé zich in een transitiefase bevindt. Na het 75-jarig jubileum en de naamsverandering van Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief is er een duidelijke behoefte om ideeën en ontwikkelingen die misschien al een hele tijd spelen nu concreet te benoemen en tot uitwerking te brengen. Dat de

archiefinstelling zich nadrukkelijker wil positioneren als een samenlevingsarchief, brengt gelijktijdig kansen en uitdagingen met zich mee die deze ontwikkeling mede bepalen.

Een gedeeld aandachtspunt dat door geïnterviewden werd genoemd is de verwachte pensioneringsgolf vanaf 2029, waarbij een groot deel van het huidige team zal vertrekken. Hoewel dit enerzijds betekent dat er risico is op kennisverlies, wordt het anderzijds ook gezien als een kans om de organisatie opnieuw vorm te geven. Zoals Joris stelt: *‘Zodra die grote pensioneringsgolfer is, is het mijn ambitie om vooral een groep jonge mensen aan te werven. Om toch die voeling te houden met de samenleving.’*

Tegelijkertijd is er grote urgentie rond de digitale transitie. Nico en Irene wijzen op de achterstand in het archiveren van digitale bronnen zoals sociale media, websites en e-mail. De bestaande infrastructuur en expertise zijn hier nog onvoldoende op voorbereid, terwijl de noodzaak groeit. Als belangrijke stap in de komende jaren om verder invulling te geven aan Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief noemt Nico dan ook *‘dat we nog beter met de digitale transitie mee kunnen.’*

Zichtbaarheid en publiekswerking komen in meerdere interviews naar voren als een belangrijke voorwaarde voor de publieke functie van het archief. Zoals Joris stelt: *‘Hoe meer mensen weten dat we bestaan, hoe sneller dat ze naar ons toe zouden stappen.’* Irene benoemt echter dat de instelling nog onvoldoende zichtbaar is: *‘Het eerste punt is zichtbaarheid. En dat zijn we nog niet voldoende.’* De recente naamsverandering wordt dan ook gezien als een poging om het archief herkenbaarder en toegankelijker te maken, *‘in de hoop dat dat meer mensen aanspreekt.’*

Er wordt ook een aantal structurele beperkingen benoemd waarmee de organisatie kampt: personeel, ruimte en tijd. De uitdagingen rondom deze factoren beperken de mogelijkheid om actief beleid te voeren, bijvoorbeeld op het gebied van participatie of acquisitie. Irene beschrijft de faciliterende rol die het archief zou kunnen hebben in relatie tot gemeenschappen: *‘Ik hoop dan de kennis te brengen die gemeenschappen nodig hebben om hun eigen archief te bewaren. Dat kan dan bij ons, maar, in het kader van depotruimte, ook bij zichzelf. Belangrijk is vooral dat je het niet zelf gaat opleggen, maar dat je verschillende gemeenschappen aan het werk zet. [...] Ze vooral zelf laten bepalen wat het erfgoed is.’* Met dit idee verschuift het archief van een centraal verzamelpunt naar een meer decentrale, participatieve en faciliterende instelling, die gemeenschappen ondersteunt bij hun eigen archiefvorming in plaats van alles zelf te willen vastleggen. Dit sluit aan bij hetgeen Joep eerder noemde over de passieve en tegelijkertijd faciliterende rol van het archief en het bieden van een infrastructuur voor gemeenschappen die zelf aan de slag gaan met hun erfgoed. Deze benadering kan niet alleen helpen bij het opvangen van capaciteitsproblemen, maar draagt ook bij aan de zichtbaarheid en maatschappelijke inbedding van het archief.

De toekomst van Tracé ligt nog niet vast, maar beweegt mee met technologische, demografische en maatschappelijke veranderingen. Kansen en uitdagingen, zoals die bij een pensioneringsgolf of in het kader van structurele beperkingen, zijn daarbij onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Uit deze gesprekken kan worden geconcludeerd dat het samenlevingsarchief geen vaststaand concept of model is, maar een benadering of oefening in bewustwording, zelfkritiek en maatschappelijke betrokkenheid. Het is een voortdurend proces van luisteren, afwegen en handelen met oog voor wat er is en ook voor wat er ontbreekt. Een plek van openheid en participatie, waar de mensen en gemeenschappen die een samenleving uitmaken, kunnen ontdekken wie ze zijn en waar ze vandaan komen.

Een breder perspectief

Gelden dezelfde vraagstukken ook voor andere archieven? Uit gesprekken met verschillende professionals van andere archiefinstellingen, die ik in mijn scriptie uitgebreider aan bod heb laten komen (zie voetnoot 1), blijkt een gedeelde visie: archieven zijn niet langer slechts bewaarplaatsen, maar maatschappelijk actieve instellingen. De functie van archivaris verandert mee – van passieve beheerder naar actieve bemiddelaar tussen verleden en samenleving. Deze ontwikkeling vraagt om nieuwe vaardigheden, zoals het kunnen aanvoelen van maatschappelijke verhoudingen en het opbouwen van relaties met diverse gemeenschappen.

De geïnterviewde archiefmedewerkers benadrukken dat archieven, in het bijzonder bewaarplaatsen van particuliere archieven, geen neutrale instellingen zijn. Ze maken keuzes over wat wordt bewaard en hoe dat wordt gepresenteerd. Wie blijft onderbelicht? Welke verhalen ontbreken? Zulke vragen leiden tot een herbezinning op het verwervingsbeleid, waarbij niet alleen traditionele bronnen maar ook alternatieve vormen van erfgoed – zoals mondelinge geschiedenis, objecten of digitale uitingen – meer aandacht krijgen.

Een terugkerend thema is de noodzaak om naar buiten te treden: om zichtbaar te zijn, contact te leggen met gemeenschappen, en ruimte te maken voor samenwerking. Archieven zoeken in toenemende mate contact met bijvoorbeeld buurtorganisaties, lokale verenigingen of culturele instellingen om samen verhalen te verzamelen die eerder buiten beeld bleven. Daarbij wordt erkend dat dit vraagt om vertrouwen, geduld en een open houding. Zeker bij groepen die historisch gezien zijn uitgesloten of wantrouwen koesteren richting overheidsinstellingen, kost het tijd om een duurzame relatie op te bouwen.

Ook inhoudelijk wordt gekeken naar mogelijkheden voor een andere aanpak. In plaats van enkel neutrale beschrijvingen worden sommige collecties bewust voorzien van verhalende elementen of bijdragen van de archiefvormers zelf. Deze persoonlijke benadering zorgt voor meer herkenning en betrokkenheid vanuit de samenleving en maakt het archief tot een plek van ontmoeting en dialoog.

Niet alleen landelijke, provinciale en grote stedelijke archieven zijn met deze ontwikkelingen bezig. Ook regionale archieven en kleinere instellingen tonen initiatief. Door actief op zoek te gaan naar archieven van minderheden, nieuwkomers, sociale bewegingen en andere ondervertegenwoordigde groepen, proberen zij hun collecties representatiever te maken. Dit gebeurt niet alleen via acquisitie, maar ook door middel van tentoonstellingen, publieksactiviteiten en samenwerking met lokale partners. Bij sommige instellingen is dit streven al decennialang onderdeel van het beleid. Daar wordt benadrukt dat maatschappelijke relevantie niet tegenover beheer en behoud hoeft te staan, maar juist bijdraagt aan draagvlak, middelen en erkenning. Investeren in publieksgerichte en inclusieve projecten kan zo ook leiden tot meer bestuurlijke steun.

Ook bij particuliere archiefinstellingen is een soortgelijke beweging zichtbaar. Hoewel zij vaak zijn ontstaan vanuit een thematische of ideologische achtergrond – zoals politieke stromingen, religieuze zuilen of sociale bewegingen – heroriënteren ook zij zich. Omdat traditionele bronnen opdrogen of niet meer voldoen, wordt de blik verbreed. Nieuwe thema's, doelgroepen en vormen van erfgoed worden verkend. Deze instellingen richten zich steeds vaker op emancipatoire verhalen en zoeken naar manieren om erfgoed toegankelijk te maken voor en mét betrokken gemeenschappen. Soms gebeurt dit via bijzondere collecties, zoals handwerken van vrouwen in conflictgebieden, of via samenwerkingen met migrantenorganisaties en jongereninitiatieven. Ook hier geldt: zonder actieve verwerving en netwerkvorming blijven belangrijke verhalen buiten beeld.

Tegelijkertijd kampen veel instellingen met dezelfde soort uitdagingen: beperkte middelen, gebrek aan gekwalificeerd personeel, en moeite met het duurzaam behouden van digitaal erfgoed. Toch overheerst de overtuiging dat archieven die zich willen blijven ontwikkelen, niet zonder deze maatschappelijke betrokkenheid kunnen.

Het idee van een samenlevingsarchief is geen modieuze, inwisselbare gelegenheid, maar een fundamentele herijking van de rol van het archiefwezen in een diverse en dynamische samenleving. Archieven nemen in toenemende mate verantwoordelijkheid voor de vraag wie er wel en niet zichtbaar is in het collectieve geheugen. Die verantwoordelijkheid vraagt om keuzes: in verwerving, selectie, ordening, beschrijving, presentatie en samenwerking. Wat daarbij duide-

lijk wordt, is dat echte inclusie niet kan worden bereikt met incidentele projecten of goede bedoelingen alleen. Structurele verandering is nodig. Dat vraagt om een actieve houding, om nieuwe samenwerkingsvormen, en om het delen van kennis en methoden binnen het werkveld. Alleen zo kan het archief van de toekomst een plek zijn waar alle stemmen gehoord worden – niet als uitzondering, maar als uitgangspunt.

Conclusie

Dat archieven niet neutraal zijn, maar een maatschappelijke en politieke rol spelen, heeft te maken met hun betrokkenheid bij de constructie van identiteit en maatschappelijk geheugen. Daarnaast zijn archieven mechanismen in verschuivende machtsrelaties, door keuzes te maken over wat wel en niet bewaard wordt. Hiermee worden bewust of onbewust keuzes gemaakt over representatie en uitsluiting. Dit hangt samen met stiltes in archieven, die vaak geen toevalligheden zijn, maar het gevolg van bewuste of onbewuste selectie, waardering, interpretatie en beschrijving. Het zijn deze stiltes die de noodzaak benadrukken om op actieve wijze te streven naar meer diversiteit en inclusie in de archiefvorming. Als we Cook's paradigma's volgen, dan zien we in deze thema's de verschuiving van het archief als bewaarplaats naar actief betrokken maatschappelijke instelling en van de archivaris als bewaker van archieven naar de archivaris als facilitator en bemiddelaar. Bewustwording en een kritische blik op traditionele werkwijzen binnen archieven is noodzakelijk om een representatieve collectie te realiseren, die de diversiteit en complexiteit van de samenleving weerspiegelt: een 'samenlevingsarchief'.

Door medewerkers van Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief wordt dit begrip omschreven als een richtinggevende ambitie die nog volop in ontwikkeling is. Het verwijst naar een archief *ván*, *vóór* en *bij voorkeur ook mét* de samenleving. Omdat een samenleving zeer dynamisch is, impliceert het gebruik van het begrip de participatie van uiteenlopende gemeenschappen, al is de praktische invulling daarvan nog in ontwikkeling. Hoewel structurele beperkingen en de uitdagingen van digitalisering en representativiteit reëel zijn, tonen de publieksactiviteiten en de reflectie van de medewerkers een sterke ambitie om relevant te blijven, diverse stemmen te documenteren en het archief als een dynamische, faciliterende infrastructuur voor het collectieve geheugen in te zetten.

Ook in het bredere archiefveld is deze noodzakelijk geachte verschuiving gaande, niet alleen door ontwikkelingen in het hedendaagse archiefveld, maar ook

door ontwikkelingen binnen de samenleving en door kritische vragen van stakeholders, subsidieverleners en de maatschappij in het algemeen. De archiefinstellingen gaan daarom steeds meer op zoek naar manieren om representatiever, inclusiever en maatschappelijk relevanter te zijn. Dit doen ze door een meer actieve benadering in hun acquisitie en door samenwerking en participatie als structurele uitgangspunten te hanteren, met aandacht voor wat kenmerkend is voor de betreffende stad of regio en de representatie daarvan in de collectie. Hierbij is er steeds meer aandacht voor diverse vormen van erfgoed en ondervertegenwoordigde stemmen.

Uitdagingen en kansen

De vraag die hieruit voortkomt is hoe archiefinstellingen, ondanks deze uitdagingen, toch stappen kunnen zetten richting meer maatschappelijke verbondenheid en representativiteit. Deze vraag hangt samen met de vraag naar de kansen en uitdagingen van een archief dat op regionaal niveau uitdrukking wil geven aan het begrip 'samenlevingsarchief'. Om deze vraag te beantwoorden, nam ik de casus van Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief onder de loep. In de interviews met medewerkers van Tracé werd een aantal factoren genoemd die een uitdaging vormen of juist kansen kunnen bieden. Deze factoren heb ik uitgelicht om aan te geven hoe Tracé invulling kan geven aan het begrip 'samenlevingsarchief'. Omdat Tracé archieven van niet-overheidsorganisaties, verenigingen, bedrijven, stichtingen en individuen (kortom particuliere archieven) bewaart, heeft ze als archiefinstelling een andere rol in de samenleving dan overheidsarchieven. Waar die op grond van de Archiefwet automatisch archieven ontvangen in het kader van hun wettelijke taak, zijn particuliere archieven afhankelijk van de vrijwillige overdracht door particuliere archiefvormers en van afspraken met de eigenaar of schenker. Hoewel veel overheidsarchieven ook particuliere archieven verzamelen en bewaren, is het opvallend dat Limburg de enige provincie in Nederland is met een eigen bewaarplaats voor particuliere archieven. Tracé vervult hiermee dus een unieke rol, die niet alleen kansen met zich meebrengt, maar ook een aantal specifieke uitdagingen. Want hoewel Tracé in Limburg een belangrijke rol vervult, blijft het werken met particuliere archieven in de praktijk complex en kwetsbaar. Een van de grootste uitdagingen van Tracé is een structureel tekort aan tijd, mensen en depotruimte om binnenkomend materiaal te bewerken en te ontsluiten. Hierdoor is er weinig ruimte voor actieve acquisitie van ondervertegenwoordigde groepen of ruimte om nieuwe vormen van het bewaren van verhalen, zoals oral history, uit te proberen, ondanks het besef van het belang daarvan. Hoe mooi zou het zijn als er structureel extra middelen gevonden kunnen worden om één of meer medewer-

kers aan te trekken die actief op zoek gaan naar nieuwe archieven en manieren om de verzamelde gegevens op te slaan. In het verleden zijn veel archieven binnengekomen door passieve acquisitie en via bestaande netwerken. Het besef is gegroeid dat hiermee ook lacunes zijn ontstaan in de collectie. Daarnaast vormt digitalisering een technische en organisatorische hindernis: het archiveren van digital born archieven zoals sociale media of e-mail staat nog in de kinderschoenen, terwijl juist deze bronnen essentieel zijn voor het bewaren van een goed beeld van de hedendaagse samenleving. Daarnaast dreigt er een groot kennisverlies door een aanstaande pensioneringsgolf, en is het de vraag of de overdracht naar een nieuwe generatie voldoende kan worden gewaarborgd.

Tegelijkertijd liggen er, juist ook in de uitdagingen, kansen om meer invulling te kunnen geven aan het 'Limburgs samenlevingsarchief'. Zo biedt de aankomende pensioneringsgolf ruimte voor vernieuwing en diversificatie van het personeel. Ook wordt er binnen Tracé voortdurend nagedacht over strategische samenwerkingen, thematische tentoonstellingen en nieuwe vormen van financiering, die kunnen bijdragen aan zichtbaarheid en verdere ontwikkeling van de organisatie. Tot slot kan er met een bredere blik worden gekeken naar de huidige collectie, om zo verborgen verhalen, stiltes en leemtes in kaart te brengen.

Caspar Cillekens

EEN SPION OVER DE GRENS: JOHANN VAN HOUDT EN DE LIMBURGSE INLICHTINGEN- NETWERKEN TEGEN NAZI-DUISSLAND

Abstract

The border province of Limburg was directly affected by the Nazi seizure of power in 1933. On the one hand, it faced growing Nazi aggression across its territory; on the other hand, it provided a refuge for German exiles resisting the regime. For foreign intelligence services, Limburg once again—after the First World War—became a crucial observation post. As Nazi Germany's expansionist ambitions became increasingly apparent, intelligence networks recruited local residents to gather information across the border. But who exactly was recruited? To what extent was the Gestapo aware of these espionage activities and the support of anti-fascist German exiles? Although the Wehrmacht only occupied Limburg on 10 May 1940, the province had already been drawn into the shadow of war years earlier. This article examines these questions through the biography of Johann van Houdt, a businessman from Sittard. It further considers whether his contributions were formally acknowledged, financially or otherwise, in the postwar period.

Naarmate de agressie van Duitsland eind jaren 1930 duidelijker werd, groeide de behoefte van de Nederlandse inlichtingendienst Generale Staf sectie III (GS III) aan informatie over de plannen van de nazi's. De grensprovincie Limburg was niet alleen voor GS III maar ook voor buitenlandse inlichtingendiensten een interessante 'observatiepost', en bovendien een geschikte plaats om informanten te werven. Veel Limburgers hadden familiebanden over de grens. In Limburg woonden circa 35.000 Duitsers, die (zakelijke) connecties hadden met hun vaderland. Een van hen was Johann van Houdt. Hij verrichte inlichtingenwerk voor GS III en indirect ook voor de Britse geheime dienst. Zijn verhaal is exemplarisch voor de manier waarop GS III mensen wierf. Was Van Houdt ideologisch gemotiveerd of gaf de mogelijkheid om bij te verdienen de doorslag om spionagewerk te verrichten? Aan de hand van gegevens uit de archieven van de Gestapo en van de Stichting 1940-1945 probeer ik een antwoord op bovenstaande vragen te geven.

Johann van Houdt had dringend extra rantsoenen nodig, zo schreef het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen eind september 1945 aan het kantoor dat verantwoordelijk was voor de voedseldistributie in Sittard. De 51-jarige Van Houdt, die wegens spionage eind jaren dertig tegen nazi-Duitsland door de bezetter was opgepakt, woog na zijn terugkeer uit concentratiekamp Sachsen-

hausen nog maar 50 kilo.¹

Het Rode Leger had hem in mei van dat jaar bevrijd in een bos in Mecklenburg na een dodenmars uit Sachsenhausen. Maanden later was Johann van Houdt eindelijk terug in Sittard bij zijn vrouw Maria (48) en dochters Agnes (28) en Gertie (26) in zijn muziek- en sigarenwinkel vlak bij de Markt.²

Informatie

Het Afwikkelingsbureau was in najaar 1944 na de bevrijding van het Zuiden van Nederland opgericht met als doel informatie te verstrekken aan familieleden van oud-gevangenen van het concentratiekamp Vught. Het bureau kreeg ook als taak om extra kleding en levensmiddelenkaarten te verstrekken aan teruggekeerde politieke gevangenen. Van Houdt had zich na terugkeer uit Duitsland tot het Afwikkelingsbureau gericht om hulp. ‘Liefst per spoed’, zo maande het bureau het distributiekantoor in Sittard.

Begin oktober 1945 beklagde Van Houdt zich bij het Afwikkelingsbureau: ‘Tot mijn spijt wordt mij op het Distributiekantoor alhier medegedeeld, dat mij deze niet verstrekt kunnen worden (hierbij wil ik bemerken alsdat ik van den Dokter een Advies had ingediend dat ik zwak en ver onder mijn Gewicht ben; en het is bekend alsdat ik over 4 Jaren in het Concentratiekamp geweest ben. Gaarne verzoek ik u de nodige aanwijzingen te geven, daarmede men ook nog na deze door-gemaakte Elende, niet nog de gevoelens heeft alsof men Aalmoesen ontvangt’.³ Zijn schriftelijke beheersing van het Nederlands was ook na al die jaren dat Johann van Houdt in Nederland woonde niet wezenlijk verbeterd. Ondanks de Nederlands aandoende naam was Johann een Duitser, geboren op 21 oktober 1893 in Kaldenkerken (Kaldenkirchen), net over de grens bij Venlo. Het Afwikkelingsbureau ging er evenwel vanuit dat hij een Nederlander was en op 18 maart 1941 was opgepakt door de Duitse bezetter omdat hij voor de ‘Intelligent Service’ (sic) had gewerkt.⁴

1 NIOD (Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies), archief 250M, inv.nr. 69: ‘circulaire Afwikkelingsbureau Concentratiekampen 26-09-1945’.

2 Archief Sittard-Geleen, burgerlijke stand.

3 NIOD, archief 250M, inv.nr. 69: ‘circulaire Afwikkelingsbureau Concentratiekampen 26-09-1945 en brief van Van Houdt 03-10-1945’.

4 *Ibidem*, circulaire 26-09-1945.

Kil

Zoals Johann van Houdt merkten wel meer uit gevangenschap teruggekeerde Nederlanders dat de ontvangst in het vaderland vaak kil was.⁵ Joodse Nederlanders die terugkwamen uit de concentratiekampen hadden soms het gevoel dat ze niet meer welkom waren. Het antisemitisme stak, ook na de bevrijding, nog zijn kop op.⁶ Of Johann van Houdt alsnog, na zijn beklag gedaan te hebben bij het Afwikkelingsbureau, zijn extra rantsoen gekregen heeft is onbekend. In Sittard, zo bleek begin jaren vijftig uit onderzoek van de Stichting 1940-1945, waren de meningen over Van Houdt verdeeld. Hij had bij de stichting, die als taak had personen die in het verzet actief waren geweest en/of hun nabestaanden materieel en geestelijk te ondersteunen, een aanvraag ingediend voor een buitengewoon pensioen. Dat was ingesteld voor verzetsmensen die lichamelijke en of geestelijke schade hadden opgelopen tijdens hun verzetswerk in de periode 1940-1945.⁷ Zo zeiden twee inwoners van Sittard dat Van Houdt niet aan het verzet had deelgenomen en dat hij gevangen had gezeten in verband met ‘Jodensmokkel’ van Duitsland naar België vóór de oorlog. ‘Bedoelde van Houdt is geen krachtfiguur. De drijfveer tot bovenvermelde is zijn echtgenote’.⁸ Zijn vrouw Maria Kneip was betrokken geweest bij de smokkel van gevluchte Duitse en Oostenrijkse Joden vóór de oorlog. Zij had vastgezeten in nazi-Duitsland wegens *Landesverrat*.⁹

Afwijzing

Van Houdt, zo oordeelde de stichting, kwam niet in aanmerking voor een uitkering, omdat hij geen verzet had gepleegd tijdens de bezettingsjaren. Hij had weliswaar gewerkt voor de Nederlandse inlichtingendienst GS III en indirect voor de Britse *Secret Intelligence Service* (SIS), maar dat was in najaar 1939 geweest, dus niet tijdens de bezetting. H.L. van Hooydonk, de directeur van bureau Roermond van de Stichting 1940-1945, vond dat Van Houdt wel ‘als oorlogsslachtoffer in algemene zin’ was te beschouwen, voor wie een overbruggingsregeling misschien

5 M. Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011) 201.

6 M. Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik* (Amsterdam 2021).

7 Zie Stichting 1940 – 1945: <https://www.st4045.nl> en Oorlogsbronnen: <https://www.oorlogsbronnen.nl>, geraadpleegd op 1 augustus 2025.

8 Nationaal Archief, archief Stichting 1940-1945, inv.nr. 71268/NA: ‘Getuigenverklaring Dom van de Bergh en Th. Dirckx’, ongedateerd.

9 J. Klöters, *Toon De Biografie* (Amsterdam 2010) 86, ArolsenArchives: ‘documentatie Maria Christina van Houdt’.

uitkomst kon bieden.¹⁰ Maar die kwam er evenmin. Het Borgstellingsfonds voor de Mijnstreek, waar Van Houdt een ‘wedervestigingscrediet’ had aangevraagd, wees zijn verzoek af.¹¹

Ook interventies van de secretaris van de afdeling Sittard-Geleen van Expogé (de na de oorlog opgerichte Vereniging van ex-politieke gevangenen) en van Wim Zwart, een Amsterdamse communist die met Van Houdt in Sachsenhausen had vastgezeten en hem prees (‘een buitengewoon goed kameraad voor allen’), mochten niet baten. Opeenvolgende afwijzingen, van 1947 tot en met maart 1953, van zijn aanvraag voor een buitengewoon pensioen brachten Van Houdt tot vertwijfeling. In een kladversie van een (vermoedelijk niet verstuurd) brief schreef hij: ‘M.H. Alle vragen zijn door mij reeds 10 maal beantwoord en zorg dat u dat baantje houdt maar ik heb er genoeg van zoo komen wij niet vooruit ik wensch geen woorden of formulieren ...’¹²

Tegenslag

Door zijn ondervoeding was Johann van Houdt lange tijd niet meer in staat zijn muziekhandel te exploiteren. De verdiensten van zijn dochter Gertie, die als kapster werkte, vielen in de naoorlogse jaren ook weg, toen ze naar de Verenigde Staten emigreerde. Gertie (1919-2016) had verkering gekregen met Jack (John) van Oostendorp, een Amerikaanse soldaat die afkomstig was uit (de ‘Nederlandse’ stad) Grand Rapids in de staat Michigan.

Afb. 1: De krant Grand Rapid News besteedde aandacht aan de uitreiking van het Verzetshedenkingskruis aan John van Houdt

[archief Grand Rapids News]

10 NA, archief Stichting 1940-1945, inv.nr. 71268: 'brief Van Hooydonk aan Provinciaal Bureau Oorlogsslachtoffers 12-02-1947'.

11 Idem, brief Borgstellingsfonds aan Stichting 1940-1945, 15-09-1947.

12 Ibidem, kladversie, ongedateerd.

In 1953 vertrokken ook Johann en Maria naar Grand Rapids. Toen haar vader in 1985 in Grand Rapids het Verzetshedenkingskruis kreeg uitgereikt als (late) erkenning voor zijn inlichtingenwerk, blikte Gertie terug in de lokale krant Grand Rapids News: 'Papa loved his country, but after he returned from the camps, the Netherlands never looked the same to him again.'¹³

Na zijn terugkeer uit Sachsenhausen kreeg Van Houdt de ene tegenslag na de andere te verwerken. Hij kon de huur niet betalen. Omdat Van Houdt achterstallig bleef, schakelde zijn verhuurder Hertz dahl een advocaat in. Hij maande Van Houdt 750 gulden te betalen voor de jaren 1944-1946. Zo niet, zou hij hem voor de rechtbank dagen. De kwestie werd bij het Provinciaal Bureau Oorlogsslachtoffers aanhangig gemaakt. Beide partijen werden het eens over een overbruggingsregeling van 320 gulden, maar het lukte Van Houdt maar niet om de huurachterstand weggewerkt te krijgen.¹⁴ Het gezin bleef ondanks de huurachterstand in het pand wonen. Het leidde er mede toe dat Van Houdt naast zijn inkomen uit de muziek- en sigarenwinkel naar nevenverdiensten moest zoeken. Uit advertenties in regionale kranten blijkt dat hij eind jaren veertig, begin jaren vijftig met een orkest regelmatig optrad in dorpen in de omgeving van Sittard, inclusief de inmiddels door Nederland geannexeerde Selfkant, waar hij vóór de oorlog zo vaak gefietst had.¹⁵

Dekmantel

Volgens Van Houdts jongste dochter Gertie waren de fietstochten die haar vader met Agnes en haar maakte een dekmantel voor zijn spionagewerk. Steevast fietsten ze langs Duitse verdedigingswerken, vertelde ze aan de biograaf van Toon Hermans, Jacques Klöters.¹⁶ 'Teun' was haar eerste vriendje. Volgens Gertie gaf haar vader, die instrumenten verkocht van citerproducent Pforr uit Essen, via een zender in de kelder informatie over de Westwall, de Duitse verdedigingslinie die liep van de Zwitsers-Duitse grens tot aan Emmerik, en ook gegevens over troepenverplaatsingen door aan Londen. 'De onschuldige citerleraar bleek ineens een geheim agent van de Engelsen te zijn. Gezellige ontmoetingen in Eindhoven en

13 Grand Rapids News 11-01-1985, 'Dutch government honors resistance fighter's courage'.

14 NA, archief Stichting 1940-1945, inv.nr. 71268: 'Advocaat Voncken aan Van Houdt 13-12-1946, Voncken aan Van Hooydonk', ongedateerd, en 'Van Hooydonk aan Provinciaal Bureau Oorlogsslachtoffers 12-02-1947'.

15 Limburgsch Dagblad (LD) 31-12-1951, 'Groot bal te Susterseel' en LD 21-06-1952 'Tuddern, zaal Hochstenbach'.

16 Klöters, Toon De Biografie, 86. Van Houdt werkte voor een firma uit Essen die citers maakte.

Afb. 2: Landdrost Dassen hangt vlag uit in Selfkant, de Duitse gemeente werd op 23 april 1949 geannexeerd door Nederland als schadevergoeding voor de oorlog [fotograaf: Noske, J.D./ Anefo, Nationaal Archief, CC0]

Rotterdam, waarbij Gertie haar vader had vergezeld, bleken besprekingen met geheim agenten te zijn', zo noteerde de biograaf van Toon Hermans. Van een zender was vermoedelijk geen sprake. Wel van ontmoetingen die Van Houdt had met contactpersonen van GS III. De inlichtingendienst was in de loop van de tweede helft van de jaren dertig, naarmate de dreiging door nazi-Duitsland toenam, nauwer gaan samenwerken met SIS. De samenwerking moest geheim blijven om de neutraliteit van Nederland niet in gevaar te brengen.¹⁷

¹⁷ B. de Graaff, *Ongekend en onderscheidend. De geheime geschiedenis van de MIVD* (Amsterdam 2022) 40.

Afb. 3: Kaart van de zogenaamde Siegfried-lijn (Westwall) in 1940 [Wikimedia, CC 3.0]

Basis

Neutrale landen zoals Zwitserland en Nederland waren ideale 'uitkijkposten' voor buitenlandse inlichtingendiensten. In oorlogstijd werkten ze als een magneet op buitenlandse geheime diensten. GS III maakte tijdens de Eerste Wereldoorlog afspraken met inlichtingendiensten uit België, Frankrijk, Engeland, Rusland en de Verenigde Staten, die vanuit het neutrale Nederland opereerden tegen Duitsland en de Duitse troepen in België.¹⁸

Nederland zou een oogje dichtknijpen zolang de inlichtingendiensten tegen andere landen opereerden maar niet tegen het gastland. Geweld was uit den boze. Andere voorwaarde: de buitenlandse diensten moesten alle informatie die ze vergaarden delen met GS III. 'Aldus werd niet alleen de neutraliteit gehandhaafd, maar zat GS III ook voor een dubbeltje op de eerste rij.'¹⁹

¹⁸ Vriendelijke mededeling Bob de Graaff.

¹⁹ De Graaff, *Ongekend en onderscheidend*, 20.

Voor de Britse SIS was actief in Nederland. Vanuit Rotterdam stuurde de dienst een groot netwerk van agenten in Europa aan. De *Secret Service* werkte aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog nauw samen met de Franse geheime dienst *Le Deuxième Bureau*. Beide landen wilden weten wat het Duitse keizerrijk van plan was. De Britse dienst posteerde agenten langs de Duitse westgrens. Hun opdracht: informatie verzamelen over een mogelijke Duitse aanval. Vanuit Brussel opereerden agenten die de zogenaamde ‘Maastricht appendix’ en de grensstreek tussen Venlo en Nijmegen in de gaten hielden.

De *Secret Service* zag Zuid-Limburg als een mogelijk opmarsterrein van het Duitse leger richting België en Frankrijk. Daarom werden de spoorlijnen rond Maastricht en de bruggen over de Maas in Limburg in kaart gebracht. Vanuit Maastricht opereerde tijdens de Eerste Wereldoorlog een agent, bijnaam ‘Horse’, die onder meer rapporteerde over de bouw van de spoorlijn tussen Aken en Visé en het immense viaduct bij Moresnet over het dal van de Geul.²⁰ De Britse en Franse geheime diensten bleven ook na de Eerste Wereldoorlog actief in Nederland. Nadat de nazi’s begin 1933 aan de macht waren gekomen, beschouwden beide diensten Nederland wederom als de belangrijkste basis in Noordwest-Europa voor operaties tegen Duitsland. Ze kregen de vrije hand van generaal Johan Willem van Oorschot, het hoofd van GS III. Hij kende maar één gevaar, ‘en dat is de Mof’.²¹ Ook de *Abwehr*, de Duitse (contra)spionagedienst, was actief in Nederland. Die rekruteerde Duitse zakenlieden om informatie te verzamelen over militaire doelen in Nederland.²²

Grensbewoners

GS III, SIS en *Le Deuxième Bureau* werven in de tweede helft van de jaren dertig grensbewoners om inlichtingenwerk te verrichten in de Duitse grensstreek. Deze ‘amateurspionnen’ opereerden naast de professionele agenten van de inlichtingendiensten, zoals de Heerlense brandweercommandant Charles Bongaerts en politieagent J.H. de Koning. Zij brachten in opdracht van GS III in 1939 de Duitse stellingen in de grensstreek tussen Vaals en Sittard in kaart.²³

20 Jeffry, *The history of the Secret Intelligence Service 1909-1949* (Londen 2011) 33, 74.

21 De Graaff, *Ongekend en onderscheidend*, 40.

22 Zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 2: Neutraal* (Den Haag 1969) 287; NISA - Vereniging Nederlandse Inlichtingen Studies: <https://www.nisa-intelligence.nl/node/10>, geraadpleegd op 1 augustus 2025.

23 A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden/Mechelen 1995) 920.

Afb. 4: Generaal-majoor Johan Willem van Oorschot [fotograaf onbekend, Nationaal Archief, CCO]

De werving van GS III van burgers richtte zich op (al dan niet gefailleerde) zakenlieden die om een bijverdienste verlegen zaten, Duits spraken en over een netwerk in de Duitse grensstreek beschikten. Zo wist de Franse inlichtingendienst Willy (Wilhelm) Cammans te strikken, een schoenmaker in Venlo van Duitse komaf. Voor zijn werk reisde Cammans, die de Nederlandse nationaliteit had, regelmatig naar zijn geboorteland. Samen met zijn Duitse zwager, die net over de grens in Lobberich woonde, verzamelde Cammans informatie over troepen en materiaal in kazernes en op vliegvelden. In Münster liepen ze tegen de lamp. Het Volksgerichtshof in Berlijn veroordeelde Cammans, wiens verzoek om afstand te doen van zijn Duitse nationaliteit nog in Berlijn in behandeling was en die daarom nog altijd als Duitser werd gezien, tot de doodstraf. Hij werd op 26 april 1938 in de gevangenis Plötzensee in Berlijn onthoofd. Zijn zwager kreeg levenslang.²⁴

24 J. Brauer, ‘Amateurspionnen in het Derde Rijk’, *Geschiedenis Magazine*, 59, nr.2 (maart 2024) 33. Zie ook Idem, ‘Spanning aan de grens. Incidenten, nazi’s en verzet midden jaren ’30’, *Venlose katernen* (november 2015) 3; Ragdy van der Hoek, *Over de grens Über die Grenze*, (Venlo z.j.) 65.

Bezoek

In de loop van augustus 1939, toen de spanningen in Europa flink opliepen en Nederland op het punt stond te mobiliseren, kreeg Johann van Houdt in zijn muziekzaak bezoek van zijn vriend Gerrit Spruijtenberg, die hij nog kende uit de tijd dat hij met zijn gezin in Venlo had gewoond (zie verderop). Spruijtenberg, die een garage had in Venlo, vroeg Van Houdt of hij een zakcentje wilde verdienen door informatie te verzamelen over Duitse versterkingen en troepen over de grens. Via Spruijtenberg, die voor GS III werkte, kwam Van Houdt in contact met een man die zich Janssen noemde, maar in werkelijkheid Van der Willik heette en wiens broer als officier bij de Generale Staf in Den Haag werkte. Van Houdt voldeed aan het profiel dat GS III hanteerde bij de werving van informanten. Hij sprak Duits en had als werknemer van de citerfirma in Essen een tijdlang veel gereisd in Duitsland. Hij kreeg als opdracht een vliegveld vlak over de grens in kaart te brengen en troepenverplaatsingen te melden. Van Houdt heeft slechts een paar maanden, tot aan het Venlo-incident (zie verderop) voor GS III gewerkt.

Afb. 5: Captain Sigismund Payne Best (met monocle), ontvoerd door een Duits overvalcommando tijdens het Venlo-incident op 9 november 1939 [fotograaf onbekend, Nationaal Archief, CC0]

Volgens Sigismund Payne Best, het hoofd van het agentennetwerk van SIS in Nederland, beschikte Van Houdt over meerdere agenten die voor hem werkten. Volgens Van Houdts dochter Gertie, die na de oorlog door het Bureau Nationale Veiligheid (de voorloper van de Binnenlandse Veiligheidsdienst) werd verhoord, had haar vader ook een Britse liaison. Zijn reizen bleven niet onopgemerkt. In december, na het Venlo-incident, waarbij Payne Best en zijn maat Richard Stevens door de Sicherheitsdienst over de grens ontvoerd werden, wist de Gestapo van het bestaan van Van Houdt. Payne Best had in een van de verhoren door de Gestapo de naam Bach (de alias die Van Houdt gebruikte) laten vallen en gemeld dat hij een zaak in muziekinstrumenten had in Sittard.²⁵

Tabaksarbeider

Wat weten we over de afkomst van Johann van Houdt? Zijn vader Cornelius van Houdt was afkomstig uit Venray en werkte als sigarenmaker in Kaldenkerken. Hij was getrouwd met de eveneens uit Venray afkomstige Agnes van Deursen.²⁶ De tabaks- en sigarenindustrie was de belangrijkste bedrijfstak in Kaldenkerken. Tegelen was het evenbeeld van Kaldenkerken. Het was het 'bolwerk' van de Limburgse tabaks- en sigarenindustrie. De grensstreek rond Venlo was in feite één arbeidsmarkt. Duitsers werkten in de Tegelse sigarenfabrieken, Nederlanders werkten over de grens in een van de tabaksbedrijven of in een nevenvestiging van de Venlose kleiwarenfabrieken.²⁷

Toen Johann drie jaar was verhuisde het gezin naar Venlo, waar vader vermoedelijk werk vond in de tabaksindustrie. Johann bezocht acht jaar lang de lagere school in Venlo. Nadat zijn vader in 1906 gestorven was, verhuisde zijn moeder met de kinderen terug naar Kaldenkerken. Ook Johann werd tabaksbewerker. Hij huwde in 1916 met Maria Christina Kneip, geboren in 1898 in Andernach, een plaatsje aan de Rijn ten zuiden van Bonn. Ze kregen twee dochters: Agnes en Gertrude (roepnaam

25 De informatie over werving van Johann van Houdt en zijn spionageactiviteiten is gebaseerd op: F. Kluiters, 'Vooroorlogse spionage in en vanuit Nederland', <https://www.nisa-intelligence.nl/PDF-bestanden/Abw%2005-Vooroorlogse%20spionage%20in%20en%20vanuit%20Nederland%20II.pdf>, 146-151. Het betreft een onvoltooid manuscript over de werking van de Duitse Abwehr in Nederland 1936-1945; NIOD, collectie 206 Speciaal archief Moskou, inv.nr. 1361-1-3746: 'Abschrift PA.W.50 Steven-Best, Berlin 10.12.1939'. Deze collectie bevat verhoren door de Gestapo, die het NIOD in de jaren 1990 in Moskou mocht kopiëren.

26 Kreisarchiv Viersen, burgerlijke stand, 20-08-2024.

27 De informatie over de tabaksindustrie in Kaldenkerken en Tegelen is afkomstig van: P. Seelen, *Groot Tegels Sigarenboek* (Venlo 2018) en Van der Hoek, *Over de grens*.

Afb. 6: Reconstructie van het Venlo-incident op 20 februari 1948
[fotograaf, Anton Snikkers / Anefo, Nationaal Archief, CC0]

Het Venlo-incident

Sigismund Payne Best, het hoofd van het Britse agentennetwerk, meldde in de loop van 1939 aan Londen dat hij in contact kon komen met een hoge Duitse officier, die naar eigen zeggen in het verzet tegen Hitler zat. Samen met Richard Stevens, het hoofd van *Pasport Controle Office* van de Britse ambassade in Den Haag, maakte hij een afspraak met de Duitse officier in café Backus in Venlo, net voor de grens aan de Nederlandse kant. De Britten kregen begeleiding van luitenant Dirk Klop namens GS III. Het bleek een valstrik, opgezet door Walter Schellenberg, een officier van de *Sicherheitsdienst* (SD). Er volgde een schietpartij, waarbij Klop zwaargewond geraakte. Hij overleed in een ziekenhuis in Düsseldorf. Payne Best en Stevens werden gevangengenomen.

Het zogeheten Venlo-incident had grote gevolgen. Den Haag zat ermee in de maag omdat de samenwerking van GS III met de SIS schadelijk was voor het Nederlandse neutraliteitsbeleid. Nazi-Duitsland kreeg een argument in handen om de inval op 10 mei 1940 te rechtvaardigen. De gevolgen voor het werk van de Britse, Franse en Tsjechische inlichtingendienst, die na de bezetting van Bohemen en Moravië door nazi-Duitsland in 1939 vanuit Nederland opereerde, waren rampzalig. Omdat Payne Best, tegen alle voorschriften van de dienst in, een lijst bij zich had van SIS-agenten in West-Europa, was dat netwerk zo goed als verloren. De Brits-Franse samenwerking kreeg een klap omdat Stevens ook informatie over de contacten met *Le Deuxième Bureau* bij zich had.¹

1 Jeffrey, *The history of the Secret Intelligence Service* 383-385; De Graaff, *Ongekend en onderscheidend*, 51-53; Idem, 'Trefpunt Venlo. Amerikaans-Belgische-Brits-Franse-Nederlandse spionagesamenwerking ten aanzien van nazi-Duitsland in 1939', *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis* 15 (Den Haag 1993) 106

Gertie).²⁸ Begin jaren dertig verhuisde het gezin Van Houdt naar Venlo. Johann was inmiddels handelsreiziger voor de muziekfirma Pforr uit Essen. Hij werd in Venlo chef van een filiaal van Pforr. In maart 1935 vestigde Van Houdt zich op verzoek van Pforr in Sittard, waar de firma een winkel had geopend aan de Paardenstraat.²⁹

Aan het inlichtingenwerk van Van Houdt kwam een abrupt eind na het Venlo-incident. GS III zette de activiteiten van zijn inlichtingenwerkers aan de Duits-Nederlandse grens stop om de neutraliteit van Nederland niet nog verder in gevaar te brengen.

Spanning

Het Venlo-incident voltrok zich in een provincie die al in februari 1933, twee weken na de machtsovername van de nazi's in Duitsland, te maken kreeg met politieke spanningen aan de grens. Op 14 februari 1933 tegen zeven uur 's avonds trok een groep van zeventig nazi's in uniform over de Neustrasse in Herzogenrath, de 'Duitse helft' van de Nieuwstraat in Kerkrade. Een taxichauffeur aan de Nederlandse kant van de grens riep schertsend 'Heil Moskou', waarop zo'n twintig bruinhemden met gummiknuppels op hem afstormden en hem klemzetten. Een Nederlandse douanier, die op het lawaai afkwam, sommeerde de Duitsers terug te gaan. Hij trok zijn pistool toen de nazi's daartoe geen aanstalten maakten. Daarop riep de toegesnelde *Gruppenführer* 'Antreten', waarna de colonne zich terugtrok op Duits gebied. Tegen de taxichauffeur riepen ze: 'We krijgen je nog wel'.³⁰

Het incident aan de grens was de voorbode van een reeks voorvallen in Limburg die te maken hadden met nazi-infiltratie en het verzet daartegen. In zijn proefschrift *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940* heeft historicus Jan Brauer aan de hand van een aantal grensregio's, waaronder de Oostelijke Mijnstreek, aangetoond hoe de politieke spanningen in de Nederlandse grensprovincies toenamen.³¹

De machthebbers in Berlijn wilden het verzet tegen het nieuwe regime in de kiem smoren. Niet alleen in Duitsland zelf, maar ook in het aangrenzende buitenland. Communisten, sociaaldemocraten, vakbondsleden en religieus geïnspireerde critici die hadden kunnen vluchten, organiseerden vanuit hun Exil het verzet tegen het naziregime.

28 Gemeentearchief Sittard, burgerlijke stand.

29 NIOD, collectie 206, Akte zur Person Van Houdt.

30 Brauer, *Over de grens*, 53-54.

31 Idem, *passim*.

Een ander belangrijk speerpunt van het door Adolf Hitler geleide regime was de nazificatie van de *Volksgenossen* in het buitenland. In Nederland woonden in de jaren dertig zo'n 100.000 Duitsers, van wie circa 35.000 in Limburg. 10 procent van de bevolking in Heerlen, Brunssum en Kerkrade was Duitser. Eén op de drie huwelijken in Kerkrade was gemengd. In de Oostelijke Mijnstreek werkten duizenden Duitse kompels. Heerlen telde een *Deutsche Schule*, net zoals Venlo, waar een aantal Duitse bedrijven was gevestigd die voor de *Wehrmacht* produceerden en waarvan de leiding nationaal-socialistisch gezind was.

Gauleiter

Al in de zomer van 1933 werden nazi-propagandisten actief in de Duitse gemeenschap in Limburg. De NSDAP, de nazipartij, richtte in Limburg afdelingen op van zijn *Auslandorganisation* (AO), onder meer in Maastricht, Heerlen, Simpelveld, Brunssum, Valkenburg en Venlo.³² Gauleiter Limburg Konrad Tyfker, een voormalige mijnwerker van de Laura in Eygelshoven, pochte medio 1933 al achtduizend *Volksgenossen* als partijlid geworven te hebben in Limburg. De nazi's zetten Duitsers in Limburg onder druk om partijlid te worden. Op last van de Heerlense politiecommissaris Lambert Offermans, die streng optrad tegen de intimidatie van de nazi's, moest Tyfker het land uit.³³ Tyfker overdreef zijn 'succes'. Slechts drieduizend Duitsers werden in Nederland lid van de *ReichsdeutscheGemeinschaft* (RDG), de opvolger van de AO. De RDG, die informatie over activiteiten tegen de nazi's en namen van emigranten doorgaf, werd aangestuurd door de Duitse ambassade in Den Haag.

Baron Eduard Speyart van Woerden, de procureur-generaal in Den Bosch die verantwoordelijk was voor de openbare orde in Limburg, vroeg keer op keer in Den Haag om aanscherping van het beleid tegenover de nazi-infiltratie. Maar Den Haag was terughoudend, om de (handels)relatie met nazi-Duitsland niet te bruuskeren. Behalve Speyart hield ook de Centrale Inlichtingendienst, GS IIIB, de infiltratie vanuit nazi-Duitsland en de genazificeerde delen van de Duitse gemeen-

32 NIOD, collectie 088, Arbeitsbereich der NSDAP in den Niederlanden, inv.nr. 586-615: 'Stukken betreffende de Ortsgruppen en Stützpunkte 1929-1945'.

33 De volgende alinea's zijn, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op Brauer, *Over de grens*, passim. Zie voor de beïnvloeding van Duitsers in Limburg door naziregime ook: idem, 'Op de bres voor het Duitsdom in Limburg. Nationaalsocialistische grenspolitiek in de praktijk (1933-1940)', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 68 (2023) 142-171. Zie voor activiteiten van nazi's in Limburg ook: Marcel Krutzen, 'De uitzetting van twee nazi-agitatoren in Limburg. Over de vooroorlogse nazi-agitatoren Paul Blumrath en Conrad Tyfker', *Historiek* (september 2022).

schap in Nederland in de gaten. GS IIIB werkte daartoe samen met de politieke inlichtingendiensten van de politiekorpsen in de grote steden.³⁴

Fel

Zeer fel was de procureur-generaal op het optreden van Duitse opsporingsambtenaren op Nederlandse bodem. Niet iedere Limburgse politiecommissaris trad volgens hem adequaat op tegen de Duitse collega's. Zo kreeg de Roermondse commissaris een uitbrander omdat hij Duitse opsporingsambtenaren in najaar 1935 geen strobreed in de weg legde toen die in de Duitse gemeenschap in de stad op onderzoek uitgingen. De Heerlense politiecommissaris Offermans zag al snel het gevaar van de nazi's. Maar dat gold niet voor iedere diender. Politieambtenaren, die vóór 1933 regelmatig met hun Duitse collega's over de grens samenwerkten bij het bestrijden van het communisme, bleven dat ook na 1933 doen. De Maastrichtse politie-inspecteur Henri Seelen werkte vanaf begin 1939 voor de *Abwehr*. Seelen, die lid was van de NSB, gaf namen van mensen die voor de Britse en Franse inlichtingendiensten werkten en van mensen die anti-Duits waren door aan zijn contactpersoon in Aken.³⁵

Kaartsysteem

Het vervolgingsapparaat van de nazi's in Limburg werkte volgens Brauer bijzonder effectief. Tientallen informanten waren op pad in Limburg. Alle informatie kwam in een kaartsysteem, op basis waarvan de Gestapo na de meidagen van 1940 niet alleen Duitse emigranten maar ook honderden Nederlanders kon oppakken. Onder hen ook Johann van Houdt en zijn vrouw, die tegen betaling naar Nederland gevluchte Joden over de grens hielpen te ontsnappen naar België. De Gestapo kreeg de regie over de bestrijding van het emigrantenverzet vanuit Nederland. Naar schatting 4.000 tot 5.000 Duitse communisten, sociaaldemocraten, vakbondsmensen en katholieke politici en geestelijken waren na de machtsovername van de nazi's naar Nederland gevlucht.

Het communistische Exil-verzet vanuit Nederland telde zo'n 300 tot 500

34 De Graaff, *Ongekend en onderscheidend*, 30.

35 M. Krutzen, 'G.J.H. Seelen politiecommissaris te Heerlen', *De Mijnstreek. Historisch Magazine voor Parkstad Limburg* 3 (2017) 22-25. Seelen was tijdens de bezetting commissaris van politie in Heerlen en werd na de oorlog veroordeeld tot acht jaar gevangenisstraf.

kaderleden, die verzetskranten over de grens smokkelden, als koerier werkzaam waren of meehielpen bij de opvang van gevluchte kameraden. De regio rond Heerlen (*der Hauptsitz der Emigranten im holländischen Grenzgebiet*) was volgens de Gestapo de meest succesvolle.³⁶ Maar ook die organisatie was geïnfiltrerd door de Gestapo. De hiërarchische organisatie van de KPD was haar achilleshiel. De leiding van de Exil-KPD in Amsterdam stuurde de acties aan de grens aan. Niet alleen wemelde het ook in Amsterdam van nazi-informanten, bovendien wisselde de Amsterdamse politiechef Karel Broekhoff geregeld informatie over communistische acties uit met het *Geheimes Staatspolizeiamt* in Berlijn.

Kantinebaas

Ook sociaaldemocratische emigranten ageerden vanuit Limburg tegen het regime in Berlijn en de nazi-infiltratie in Limburg. De sociaaldemocraten smokkelden de *Freie Presse*, het verzetsblad van de SPD, over de grens. In de mijnstreek colporteerden ze met het blad onder Duitse mijnwerkers. Een van de leidende figuren in het sociaaldemocratische Exil-verzet in Zuid-Limburg was Friedrich (roepnaam Fritz) Delker, de voormalige districtspenningmeester van de Duitse mijnwerkersbond in het Ruhrgebied. In oktober 1933 kwam hij met zijn vrouw en dochter aan in Maastricht. Van 1936 tot februari 1939 werkte hij als kantinebaas in het Volkshuis, het partijgebouw van de sociaaldemocratische beweging in Maastricht. Van 1 februari 1939 tot 15 mei 1940 dreef hij het café in het Volkshuis in het Boschstraatkwartier voor eigen rekening.³⁷ Delker deed meer dan alleen glazen spoelen. Hij was de verbindingsman van de *Arbeitsausschuss freigewerkschaftlicher Bergarbeiter Deutschlands*, een samenwerkingsverband van sociaaldemocratische en communistische vakbondsleden in nazi-Duitsland.

De Gestapo arresteerde Delker op 1 juni 1940. Na zijn vrijlating uit de gevangenis in Aken kreeg hij een baantje als medewerker bij de bouwafdeling van de *Luftwaffe*. Hij moest daartoe wel eerst lid worden van het *Deutsche Arbeiterfront* (DAF), de vakbondsorganisatie van de nazi's.³⁸

Vanuit Heerlen, waar hij werkzaam was als aalmoezenier van de arbeid in de mijnstreek, ondersteunde mgr. Henri Poels de anti-nazi-activiteiten van Friedrich

36 Brauer, *Op de bres*, 151.

37 J. Perry, C. Cillekens, m.m.v. J. Luijten, *Het Volkshuis. Maastrichts Silhouet* 22 (Maastricht 1986) 45-48. Zie ook Detlev Peukert, Frank Bajohr, *Spuren des Widerstandes. Die Bergarbeiterbewegung im Dritten Reich und im Exil*, (München 1987) 119.

38 Landesarchiv Düsseldorf Noordrijn-Westfalen (LAV NRW), Akte 4667: 'Entnazifizierungsakte Friedrich Delker'.

Muckermann. Deze Duitse jezuïet riep in zijn verzetskrant *Der Deutsche Weg* de katholieken over de grens op niet te zwichten voor het naziregime. Poels was fel gekant tegen de nazi-inmenging in de Duitse gemeenschap in Limburg. Over de voortdurende Gestapo-infiltratie in Limburg trok Poels herhaaldelijk aan de bel bij de (katholieke) ministers van Justitie.³⁹

Arrestaties

Amper zes weken na de bezetting van Sittard pakten de Duitsers Johann van Houdt op. Zijn vrouw Maria hadden ze al op 17 mei 1940 opgepakt. Zij was in de tweede helft van de jaren dertig betrokken geweest bij een netwerk van mensen-smokkelaars dat in het Duits-Nederlands-Belgisch grensgebied actief was. Tegen betaling smokkelden ze gevluchte Duitse en Oostenrijkse Joden over de 'groene grens' (ongeveer de huidige Oostkantons) naar België. Vanwege haar betrokkenheid bij de mensensmokkel werd haar het verblijf in het 'bewakingsgebied', een driehonderd meter brede strook grond langs de grens, in najaar 1939 ontzegd, zo valt af te leiden uit een artikel in de *Limburger Koerier* van begin augustus 1939.⁴⁰ Tussen 1933 en 1940 kwamen naar schatting 40.000 joden uit Duitsland naar Nederland. Een groot deel van hen passeerde de grens illegaal. De regio rond Aken stond in de crisisjaren onder smokkelaars bekend als '*das Loch im Westen*'.⁴¹

Bijverdienste

Na de *Reichskristallnacht* van 9 op 10 november 1938, toen synagogen in Duitsland in brand werden gestoken, joodse winkels geplunderd werden en honderden joden werden vermoord, veranderde onder druk van de publieke opinie de restrictieve houding van Den Haag ten aanzien van de toelating van joodse vluchtelingen. De smokkelhandel kreeg een nieuwe dimensie: vluchtelingen de grens over helpen, doorgaans tegen een forse vergoeding. Sommige mensensmokkelaars verdienden veel geld met de hulp aan gevluchte joden.⁴²

39 Zie ook J. Brauer, 'Duitse vrienden en vijanden. Poels tegen het nationaalsocialisme (1930-1940)', in: Mgr.dr. Henri Poels (1868-1948), *Leven en werk van een sociaal bewogen priester en pionier*. Historische Reeks Parkstad Limburg 19 (Heerlen 2022) 221-242.

40 Kluiters, 'Vooroorlogse spionage', 18-19 en *Limburger Koerier*, 3-8-1939.

41 Zie www.eifelnatur.de: Smokkelhandel rond het Drielandenpunt.

42 H. van Rens, *Vluchtelingen uit Duitsland in de Limburgse grensstreek*, Holocaust Informatie Centrum Limburg: <https://www.holocaustlimburg/publicaties>, 1 augustus 2025. Zie ook H. van Rens, *Vervolg*

Ook Maria van Houdt pikte een graantje mee. Ze werkte samen met een taxichauffeur uit Sittard. Onder de smokkelaars waren volgens Jan Brauer relatief veel taxichauffeurs. Het was harde business. De taxichauffeur die voor Maria werkte, vroeg tussen de 900 en 1500 mark per rit van Keulen naar Antwerpen.⁴³ Tijdens haar reizen door nazi-Duitsland verzamelde Maria ook gegevens over de in aanbouw zijnde Westwall voor haar man Johann. De Gestapostelle in Aken was op de hoogte van haar activiteit. De Gestapo was vooral geïnteresseerd in haar inlichtingenwerk. Op grond van *Landesverrat* werd ze al in mei 1940 gearresteerd en overgebracht naar de gevangenis in Münster, vervolgens naar die in Hamm, Dortmund en Aken. Van 25 september 1940 tot 12 maart 1941 zat ze vast in Eupen.⁴⁴

Verlaten

Toen Maria weer thuiskwam in Sittard, trof ze niemand meer aan in de woning aan de Paardenstraat. Haar man bleek inmiddels ook opgepakt. Na de arrestatie van zijn vrouw was het een kwestie van tijd voordat de Gestapo Johann van Houdt zou vastnemen. In juni 1940 was het zover. Van Houdt werd verhoord, maar ook weer snel vrijgelaten. Het *Oberkommando* van de *Wehrmacht* vond de informatie die Van Houdt had verzameld zeer algemeen. Of dat voldoende was voor een strafzaak tegen hem was zeer ongewis. De Duitsers besloten daarop Van Houdt vrij te laten, mogelijk ook in de hoop dat hij hen naar andere personen uit zijn netwerk zou kunnen leiden. In februari 1941 pakten de Duitsers hem opnieuw op. De Gestapo, zo blijkt uit de verhoren van Van Houdt, was er inmiddels van overtuigd dat hij wel degelijk militaire geheimen aan de Engelsen had doorgespeeld. Van Houdt werd als *Schutzhaftling* overgebracht naar de gevangenis in Aken, vervolgens naar die in Düsseldorf en in november 1941 op transport gesteld naar concentratiekamp Sachsenhausen.⁴⁵ De *Sonderkommission* SIS van het RSHA (*Reichssicherheitshauptamt*, de instantie waaronder zowel Gestapo als de SD vielen) had na de verhoren van Payne Best en Stevens het netwerk van de SIS en GS III in Nederland in kaart gebracht.

in Limburg. Joden en Sinti in Nederlands-Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog Maaslandse Monografieën 76 (Hilversum 2013) 52-54.

43 T. de Jong, 'Een jaarinkomen voor één jood', *Groene Amsterdammer*, 25 mei 2016.

44 ArolsenArchives, International Center on Nazi Persecution: 'documentatie Christina van Houdt en Korrespondenzakte nr.305.357'.

45 NIOD, collectie 206, Speciaal archief Moskou, inv.nr.1361-1-3746, Schlussbericht 23-04-1941. Schutzhaft was een eufemistische term voor het zonder gerechtelijke uitspraak in bewaring stellen van personen die het naziregime achter slot en grendel wenste. Zie voor gevangenschap Johann van Houdt: ArolsenArchives, referencecode 06030302.0.064.405 Van Houdt. J.

Ontkenning

Van Houdt werd op 18 april 1941 ondervraagd over zijn werk voor GS III. Hij ontkende alle beschuldigingen. Hij was nooit benaderd, zo zei hij, om inlichtingenwerk te verrichten, en hij had nooit iets gedaan tegen de belangen van Duitsland in. Als hij benaderd zou zijn, zou hij dat zeker afgewimpeld hebben. Door zijn jarenlange verblijf in Duitsland was hij 'Deutschfreundlich' en dat was nog steeds zo.⁴⁶ Vier dagen later had hij zich bedacht en gaf hij toe door Gerrit Spruijtenberg benaderd te zijn voor inlichtingenwerk. Maar hij was nooit over de grens geweest. De informatie die hij Van der Willik deed toekomen, had hij uit Nederlandse en Duitse kranten gehaald en via gesprekken die hij in kroegen in Sittard en omgeving met grensgangers had gevoerd. Van Houdt had, zo vertelde hij, na een ontmoeting met Van der Willik spijt gekregen van zijn toezegging om informatie in te winnen. In totaal had hij dertien rapporten gemaakt, die hij schriftelijk of mondeling aan Van der Willik doorgaf. In totaal had hij zo'n duizend gulden verdiend met zijn inlichtingenwerk. 'Naar mijn overtuiging heb ik de Duitse staat door mijn bezigheid geen belangrijke schade berokkend', zo trachtte Van Houdt zich vrij te pleiten.⁴⁷ De poging van Van Houdt om zijn inlichtingenwerk af te zwakken had geen succes. In het afsluitende rapport schreef de Gestapo-beambte: 'Als Van Houdt gebrekkige, slechte informatie had geleverd, dan zou de Engelse inlichtingendienst zeker niet 200 gulden per maand hebben betaald en zeker niet zijn salaris met 100 gulden hebben doorbetaald toen hij zijn activiteit had moeten stoppen.'⁴⁸

Brieven

Naar schatting hebben circa 3.700 Nederlanders gevangengezeten in Sachsenhausen. Vermoedelijk zat Johann van Houdt in blok 51.⁴⁹ Over hoe het hem vergaan is, weten we vrij weinig. Afgezien van twee brieven die hij rond de jaarwisseling 1944-1945 aan zijn zwager Peter Kneip in Hamborn bij Duisburg stuurde, is er geen correspondentie bewaard gebleven, ook niet met zijn vrouw en dochters.⁵⁰ Volgens Gertie mocht haar vader twee keer per jaar een postkaart vanuit Sachsenhausen

46 *Ibidem*, Verhoor 18-04-1941.

47 *Ibidem*, Verhoor 22-04-1941.

48 *Ibidem*, Schlussbericht 23-04-1941.

49 Oudesluijs, *Sachsenhausers*, 19; mail Diete Oudesluijs, 05-10-2024.

50 Archiv Sachsenhausen: 'Het betreft kopieën van originele brieven die zich bevinden in privébezit'. Met dank aan Horst Seferens, Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten.

Sachsenhausen

Concentratiekamp Sachsenhausen werd in de jaren 1936-1937 gebouwd door gevangenen uit de Emslandlager, de eerste concentratiekampen in een veengebied in een noordwestelijke uithoek van Duitsland, vlak bij de Nederlands-Duitse grens. Het nieuwe kamp lag afgelegen in een bosgebied ten noordoosten van Oranienburg. Toen Johann van Houdt eind november 1941 in Sachsenhausen arriveerde was de parallelle leiding van het kamp, naast die van de SS, in handen van de communisten, de best georganiseerde groep politieke gevangenen in het kamp. Zoals ook in de andere concentratiekampen vaak het geval was, hadden de politieke gevangenen de criminelen die namens de SS als kapo's optraden, uit hun posities verdreven. Wie, onder toezicht van de SS, de dagelijkse leiding in het kamp in handen had, kon belangrijke posities, bijvoorbeeld de administratie van het kamp, met eigen mensen bezetten. Zo konden de communisten in Sachsenhausen bepalen of je wel of niet bij een zwaar of een licht *Kommando* werd ingedeeld en of je 'krank geschrieben' kon worden.¹

Tussen 1939 en de bevrijding van het kamp door de Russen in 1945 zijn in Sachsenhausen naar schatting circa 205.000 mensen gevangengehouden. Naar schatting dertig- tot vijftigduizend mensen hebben het kamp en de dodenmarsen niet overleefd.² De kampbevolking bestond rond 1941 vooral uit Duitse politieke gevangenen (communisten en sociaaldemocraten). Vanaf begin 1941 kwamen ook vanuit de door de Duitsers bezette landen gevangenen in Sachsenhausen aan. Onder hen verzetsstrijders, Roma en Sinti, homoseksuelen, Jehova's Getuigen, en priesters die tegen het nazisme ageerden. In Sachsenhausen was ook een zogenaamd *Russenlager*, waar tienduizenden Russische krijgsgevangenen wegwijnden. Van de Russische krijgsgevangenen die in Sachsenhausen aankwamen, kwam 30 procent binnen een maand om.³ De SS had in een barak een 'nek-schotinstallatie' gebouwd waarmee naar schatting dertien- tot achttienduizend Russen werden gedood. Ze werden zogenaamd ter meting van hun lengte tegen een muur gezet, waarna door een gat in de muur een SS'er de trekker overhaalde.⁴

1 Zie voor een analyse van het kaposysteem: Jan Willem Stutje, *Folterfabriek Buchenwald. Overleven en collaboreren in een Duits concentratiekamp* (Amsterdam 2024).

2 Diete Oudesluijs, *Sachsenhausers. Sterker dan de dood* (Soesterberg 2021) 72.

3 Wachsmann, *KZ Een geschiedenis*, 395.

4 *Ibidem*, 365-367.

naar huis schrijven.⁵¹ Volgens Jan Lemaire, een communist die in Sachsenhausen vastzat, was Johann van Houdt (die hij in zijn boek Jan noemt) vermoedelijk betrokken bij het werk van de 'culturele commissie' van de Nederlandse gevangenen. De gevangenen regelden een gitaar, een accordeon en attributen voor de 'poppenkast', een zangkoor dat Johann had samengesteld.⁵²

Het is niet bekend in welk (*Aussen*)*kommando* Johann van Houdt heeft gezeten. Werken in *Klinker*, een steenfabriek, of bij het *Schuhlauffer-Kommando* was bijzonder zwaar. Dat hield in dat de gevangenen nieuw ontwikkeld schoeisel ten behoeve van de *Wehrmacht* moesten testen. Urenlang, soms tot bloedens toe, moesten ze over een proeftraject met kiezelstenen lopen.⁵³ Begin november 1944 schreef Johann van Houdt zijn zwager Peter Kneip omdat hij geen contact meer had met Maria. 'Het gaat nog goed met me en hopelijk ook met jullie'. Twee maanden later, op 7 januari 1945, schreef Johann zijn zwager opnieuw. Hij vroeg of hij en zijn gezin iets voor hem konden doen. 'Ik denk dat het ook voor jullie moeilijk is, maar omdat ik niet meer naar huis kan schrijven, is het ook voor mij moeilijk, want ze hebben me goed geholpen.' Vermoedelijk doelde Johann op voedselpakketten die hij vanuit Sittard had ontvangen.

Dodenmarsen

Op 21 april 1945 begonnen de 'dodenmarsen' vanuit Sachsenhausen. De SS-bewakers dreven telkens colonnes van zo'n duizend gevangenen de poort uit, richting noordwesten. In totaal ging het om circa 33.000 gevangenen. Het kamp was vanaf najaar 1944 overbevolkt, omdat gevangenen vanuit andere concentratiekampen naar Sachsenhausen waren overgebracht. Wie onderweg niet meer mee kon werd doodgeschoten. Toen het Rode Leger op de tocht naar het noorden te dichtbij kwam namen de bewakers de benen en lieten de uitgeputte gevangenen aan hun lot over. Bij het plaatsje Wittstock in het Belower Wald werden de gevangenen, onder wie ook vermoedelijk Johann van Houdt, bevrijd door soldaten van het Rode Leger.

Via het Rode Kruis kregen de gevangenen voedselpakketten. In tegenstelling tot de Belgen en Fransen, die door hun regering redelijk snel gerepatriëerd werden, moesten de Nederlandse Sachsenhausers lang wachten voordat ze geholpen wer-

51 *Grand Rapids News*, 11-01-1985. 'Van Oostendorp, 65, said her family received two letters a year from their father, who was imprisoned at the Oranienburg concentration camp in Sachsenhausen.'

52 J. Lemaire jr., *Mannen in zebra. Ons leven in concentratiekamp Oranienburg* (z.p. 2020) 273.

53 *Ibidem*, 147.

den. Koos Vorrink, de sociaaldemocratische voorman die in Sachsenhausen had vastgezeten, beschuldigde na terugkeer in Nederland de regering van grove nalatigheid. Volgens hem hadden duizenden landgenoten gered kunnen worden als Den Haag tijdig voedselpakketten had gestuurd na de bevrijding van de kampen.⁵⁴

Trauma

Het is, bij gebrek aan bronnen, gissen, maar het wachten op terugkeer naar huis moet ook Johann van Houdt zwaar gevallen zijn. Eenmaal thuis, was de huiselijke situatie in het gezin Van Houdt bepaald niet florissant. Materieel niet, en qua gezondheid en geestelijk welbevinden van Johann van Houdt evenmin. Agnes en haar man waren samen met Gertie inmiddels terug in het ouderlijk huis, waar sinds haar vrijlating Maria de winkel dreef.⁵⁵ Medio 1945 zag Gertie een broodmagere Toon Hermans de winkel binnenkomen. Na de bevrijding van Sittard in na-jaar 1944 was het contact met haar verloofde verbroken. Tijdens de bezetting had ze Toon wel eens opgezocht in Amsterdam, waar hij carrière hoopte te maken.⁵⁶

Toon was gekomen om haar ten huwelijk te vragen. Maar Gertie's vader gaf geen toestemming. 'Jij krijgt Gertie niet, ik ga nog liever naar het concentratiekamp terug dan dat jij haar krijgt', zo had hij Toon afgewimpeld. Toon ging terug naar Amsterdam. Toen Gertie eind 1946 in *De Telegraaf* las dat Toon met Rita Weijtboer (Rietje) was getrouwd, knapte er iets bij haar. Volgens Jacques Klöters had Gertie nog maar één gedachte: ik wil hier weg. Ze trok in bij vrienden in Maastricht.

Uitzetting

Terwijl Johann van Houdt met de Stichting 1940-1945 in de clinch lag over zijn verzoek, wilde de regering in Den Haag de in Nederland wonende Duitsers het land uitzetten. De anti-Duitse sentimenten in de Nederlandse samenleving leefden nog heel sterk. Naar schatting woonden er na de oorlog tussen de 17.000 en 25.000 Duitsers in Nederland. Onder hen Duitse joden en anti-nazi's die de bezetting overleefd hadden, kleine kinderen en wezen. En ook Johann van Houdt.⁵⁷

54 Bossenbroek, *De Meelstreep*, 67-68 en 107.

55 Gemeentearchief Sittard-Geleen, burgerlijke stand.

56 Deze en de volgende twee alinea's zijn gebaseerd op Klöters, *Toon De Biografie*, 138 en 152-153.

57 J. Sintmaartensdijk en Y. Nijland, *Operatie Black Tulip. De uitzetting van Duitse burgers na de oorlog* (Amsterdam 2009).

Het voornemen sneuvelde uiteindelijk in de loop van 1949. Het Britse leger, verantwoordelijk voor de bezetting van het Noordwesten van Duitsland, stond te midden van de problemen met de opvang van verdreven Duitsers uit Midden- en Oost-Europa, niet te wachten om nog eens tienduizenden vluchtelingen op te vangen. Het Nederlandse episcopaat tekende ook protest aan tegen de plannen van de (katholieke) minister van Justitie Hans Kolfshoten.

Onzekerheid

Het voornemen om Duitsers uit te zetten zorgde intussen voor groeiende onzekerheid onder hen in Limburg. De mijndirecties hadden pal na de bevrijding de Duitse personeelsleden ontslagen. Vanwege het personeelstekort kwamen ze hier medio 1946 op terug. Bonafide Duitsers konden weer aan de slag. Niet-bonafide kompels mochten niet terug naar de mijn waar ze gewerkt hadden en werden in een beperkt aantal mijnen geplaatst, afgescheiden van de Nederlandse kompels. De Duitsers werden slechter behandeld dan de Nederlandse politieke gevangenen die vrijwillig in de mijn werkten. In de loop van 1949 werden de Duitse mijnwerkers weer als gewone medewerkers behandeld.⁵⁸

Onder de Duitsers in Limburg groeide de onrust over mogelijke uitzetting toen Den Haag op 11 september 1946 startte met de deportatie van Rijksduitsers die niet van economisch belang waren voor Nederland. In de Limburgse kranten verschenen verhalen over Kamp Mariënbosch bij Nijmegen en Kamp Avegoor op de Veluwe, de verzamelcentra van waaruit de Duitsers gedeporteerd zouden worden. Zo schreef het *Limburgsch Dagblad* op 8 juli 1947: 'Vandaag begint vanuit het kamp Mariënbosch bij Nijmegen een voor alle rechtgeaarde Nederlanders zeer welkome uittocht. Want heden vertrekt het eerste contingent ongewenste Duitsers uit Nederland, richting Heimat'.⁵⁹

In tegenstelling tot de rubriekschrijver in de krant was burgemeester J. H. Martin van Hoensbroek een heel andere opvatting toegedaan. Toen twee maanden later 27 Duitse gezinnen uit zijn gemeente uitgezet dreigden te worden, tekende hij protest aan. Martin stapte in de trein naar Den Haag om de minister te bewegen de beslissing terug te draaien.⁶⁰ Het mocht niet baten. Op 20 september werden de gezinnen opgepakt. Omstanders vergeleken de agenten met nazi's. 'Vanmorgen is

58 A. Schoot Uiterkamp, 'Twee soorten Duitsers? Duitse mijnwerkers in Nederlandse steenkolenmijnen, 1944-1949', *PSHAL* 159 (Maastricht 2023) 209.

59 *Limburgschs Dagblad*, 08-07-1947. Latere artikelen in het LD en *Gazet van Limburg* hadden een kritische ondertoon t.a.v. het Nederlandse uitzettingsbeleid.

60 Schoot Uiterkamp, 'Twee soorten Duitsers?', 197.

het onvermijdelijke gebeurd (...) De hele Kouvenderstraat stond ervan op stelten. De burens hadden de agenten wel bij de keel willen grijpen. Al om half zes was het huis aan voor- en achterzijde afgezet. De bewoners werden gewoon van hun bed gelicht. Er hielp niets aan. Allen moesten mee ...'⁶¹ De voortdurende dreiging van uitzetting leidde ertoe dat Duitsers die in Limburg woonden de Nederlandse nationaliteit gingen aanvragen. Het *Limburgsch Dagblad* berichtte op 7 september 1949 dat 144 personen dit hadden gedaan. Drie maanden later meldde dezelfde krant dat 29 buitenlanders in Limburg, merendeels van Duitse komaf, de Nederlandse nationaliteit hadden gekregen. Het betrof onder meer mijnwerkers, een landbouwer, een winkelier en een kloosterzuster. Onder hen ook 'J.C. van Houdt, muziekhandelaar, 57 jaar, te Sittard'.⁶² De aanvragers die door de strenge screening kwamen, hadden zich blijkbaar goed gedragen tijdens de bezetting. Sinds de bevrijding had het parlement ingestemd met tweeduizend aanvragen voor naturalisatie.⁶³

Emigratie

Terwijl Johann het inkomen uit de winkel aanvulde met optredens met zijn orkest in de regio Sittard, inclusief de geannexeerde Selfkant, was hij nog altijd aan het soebatten over zijn aanvraag voor een buitengewoon pensioen. Hij had genoeg van Nederland en emigreerde met Maria in de loop van 1953 naar Grand Rapids. Van daaruit schreef Van Houdt aan Van Hooydonk, de directeur van bureau Roermond van de Stichting 1940-1945, dat J. Jamar, de secretaris van de afdeling Sittard-Geleen van Expogé, zijn zaken zou behartigen. Het leven in zijn nieuwe vaderland viel hem tegen: het werk in de fabriek was zwaar 'voor ouder iemand als ik'.⁶⁴

Volgens de persoonskaarten van de gemeente Sittard is Van Houdt nog twee keer terug geweest in Nederland: van november 1953 tot augustus 1954 en van 16 december 1959 tot 3 mei 1960. De reden van zijn eerste terugkeer is niet duidelijk. Mogelijk bezocht hij zijn dochter Agnes en haar man Mathieu Maintz. Ook zij emigreerden in de loop van 1955 naar Grand Rapids.

61 Marcel Krutzen, 'Burgemeester Martin van Hoensbroek en de Rijksduitsers', *Het Land van Herle. Historisch tijdschrift voor Parkstad Limburg* 61 (2011) nr. 3, 146.

62 *Limburgsch Dagblad*, 07-09-1949 en 16-12-1949.

63 *Gazet van Limburg*, 04-11-1949.

64 NA, archief Stichting 1940-1945, inv.nr. 71268, brief Van Houdt aan Van Hooydonk, 17-07-1953.

Wiedergutmachung

Het laatste verblijf viel samen met zijn bezoek aan zijn zwager Peter Kneip in Hamborn. Kneip had Van Houdt ingeseind dat er in de Bondsrepubliek Duitsland een regeling van kracht was die voormalige gevangenen van concentratiekampen en slachtoffers van de nazi-terreur financieel compenseerde voor hun leed. In 1956 had de Bondsdag de uit 1953 daterende regeling *Bundesentschädigungsgesetz* (BEG) verruimd. Nu kwamen ook slachtoffers van het naziregime die niet in de Bondsrepubliek woonden in aanmerking voor een vorm van financiële compensatie voor geleden materiële en immateriële schade.⁶⁵ In de mede door zijn zwager opgestelde brief aan de *Oberkreisdirektor* van het district Kempen vroeg Johann van Houdt eind 1960 compensatie als politiek gevangene van maart 1941 tot juni 1945. 'Ich bin Christ kein Jude und gehöre keiner Organisation an'. Van een termijn waarop een aanvraag had moeten worden ingediend wist hij niets, omdat kranten, radio en televisie in de VS er niets over gemeld hadden, zo beweerde hij. Van Houdt had pas in 1959, toen hij in de Bondsrepubliek was om zijn pensioen (Rente) te regelen, van het BEG gehoord.

Zowel de federale regering in Bonn als de deelstaatregering van Noordrijn-Westfalen in Düsseldorf had de aanvraag van Van Houdt voor een uitkering afgewezen. Hij was er pas recent achter gekomen dat de *Oberkreisdirektor* in Kempen het eerste aanspreekpunt voor zijn verzoek was, omdat hij tot zijn vertrek naar Venlo in 1931 in de Kreis Kempen gewoond had. Van Houdt machtigde zijn zwager Peter Kneip namens hem op te treden.⁶⁶ Ook de hernieuwde aanvraag bij de *Oberkreisdirektor* had geen succes. Van Houdt kwam niet in aanmerking voor een uitkering op basis van het BEG, omdat de termijn voor de aanvraag verlopen was. En omdat hij niet erkend was als slachtoffer in de zin van het BEG, kon de *Landesversicherungsanstalt*, die ging over zijn pensioen, zijn jaren in Sachsenhausen niet meerekenen bij de toekenning van de hoogte van het pensioen, zo had de instantie hem al eerder geschreven. Van Houdt kreeg uiteindelijk een pensioenbedrag van 160 D-Mark per maand uitgekeerd.⁶⁷ Johann van Houdt had, zo stond in een besluit van de deelstaatregering in Düsseldorf, op zijn minst, toen hij uit de media niet wijzer werd, bij zijn familie in de Bondsrepubliek of bij een West-Duits consulaat moeten informeren naar de deadline voor een aanvraag voor *Wiedergutmachung*.

65 Onderzoeksgids oorlogsgetroffenen: https://www.oorlogsgetroffenen.nl/thema/verificatie/01_Wiedergutmachung, 1 augustus 2025.

66 Landesarchiv Nordrhein-Westfalen (LAV NRW), BR 3008, nr. 34451, Brief Johann van Houdt aan Oberkreisdirektor 06-12-1960.

67 Ibidem, Landesversicherungsanstalt Rheinprovinz aan Johann Christian van Houdt, 07-04-1960 en brief Landesversicherungsanstalt aan Van Houdt 14-04-1960.

‘Dies hat er offensichtlich unterlassen.’ Dat was hem aan te rekenen, zo stond er.⁶⁸ En zo kreeg Johann, die zich in de VS inmiddels John noemde, voor de tweede keer na de afwijzing van zijn aanvraag voor een buitengewoon pensioen bij de Stichting 1940-1945, een teleurstelling te verwerken.

Verzetshedenkingskruis

Erkenning had Johan van Houdt niet gekregen, materieel noch immaterieel. Na oorlogse kabinetten waren terughoudend om individuele onderscheidingen uit te reiken. Volgens historica Hinke Piersma wilde Den Haag geen helden creëren. Men wilde ook de zuiveringsdrang vanuit het georganiseerd verzet temperen. Het Verzetskruis werd wel uitgereikt, maar enkel postuum. Pas in 1980 kwam daarin verandering met de instelling van het Verzetshedenkingskruis (VHK).⁶⁹

Het VHK is zo’n 15.000 keer uitgereikt. Je moest het aanvragen. Dat deed John van Houdt vanuit de VS. Omdat hij recent een ingrijpende keeloperatie had ondergaan, besloot de instantie die ging over de toekenning van de onderscheiding zijn aanvraag met spoed te behandelen.⁷⁰ De commissie die over de aanvraag oordeelde was van mening dat Van Houdt op grond van zijn spionage tegen nazi-Duitsland het VHK toegekend kon worden. Volgens prominent verzetsman H. Teengs Gerritsen, een goede vriend van prins Bernhard, was de spionage van Van Houdt ‘duidelijk verzet’ tegen de Duitsers.

De Stichting 1940-1945 schreef aan Bureau Verzetssoldaten van het ministerie van Defensie dat ‘thans waarschijnlijk ten aanzien van de betrokkene een ander standpunt door de Stichting 1940-1945 en de BP (buitengewoon pensioen)’, zou worden ingenomen.⁷¹ Op 11 januari 1985 reikte consul Michael Ruiter, die uit Chicago was overgekomen, het VHK in Grand Rapids uit aan John van Houdt in het bijzijn van zijn familie. Nog dezelfde avond zond Channel 8 van WOTV een reportage uit over de uitreiking. *Grand Rapids News* bracht die dag een interview met de kersverse drager van het VHK. Het moet voor John van Houdt zijn *finest hour* zijn geweest. Hij vertelde over zijn fietstochten in Duitsland en over zijn jaren in Sachsenhausen.⁷² Zijn vrouw Maria heeft het niet meer meegemaakt. Ze was in

68 *ibidem*, besluit 19-06-1962, toegezonden aan Peter Kneip.

69 H. Piersma, *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2011) 32.

70 Nationaal Archief, Archief Verzetshedenkingskruis (nr. 2.13.227), inv.nr. 375, dossier 8611. Zie ook C.C. van den Heuvel, Tensen WSC, *Gedenkboek Verzetshedenkingskruis, waarin opgenomen Register Draggers Verzetshedenkingskruis*, (Alphen aan de Rijn 1985) 132.

71 *Ibidem*, dossier nr.50.138X Stichting 1940-1945.

72 Deze en de volgende vier alinea’s zijn gebaseerd op: *Grand Rapids News*, ‘Dutch Government honors

1967 op 69-jarige leeftijd in Grand Rapids overleden.

Waarheid en verzinsel liepen door elkaar. Van Houdt vertelde dat hij al vanaf 1937 voor de Britse SIS gewerkt had. In werkelijkheid had hij amper twee maanden voor zijn opdrachtgever GS III en indirect voor de Britse geheime dienst gespioeneerd. John van Houdt had eindelijk de erkenning gekregen waarnaar hij zo uitgekoken had. Het maakte het mislopen van het buitengewoon verzetspensioen en de Duitse compensatieregeling, waarop hij eigenlijk recht had gehad, weliswaar niet goed, maar het deed hem veel. John van Houdt stierf drie jaar na de uitreiking van het VHK. Hij werd 95 jaar. Op de Markt in Sittard staat een bronzen monument, een beeldengroep van twee personen. Het monument, ontworpen door beeldhouwer Charles Tangelder, is een eerbetoon ter nagedachtenis aan de officiële 211 Sittardse oorlogsslachtoffers. In het voetstuk is een oorkonde ingemetseld met de namen van de slachtoffers. Daarin ook de naam van Johann van Houdt, met enkel zijn geboortedatum.

Conclusie

In de Nederlandse geschiedschrijving over de Duitse bezetting is het ‘mei-perspectief’ vaak nog leidend. Dat levert een vertekend beeld op, zoals Jan Brauer met zijn studie overtuigend heeft aangetoond. ‘Wat wij in Nederland vaak aanduiden als ‘de Duitse bezetting’ begon niet in mei 1940, maar zeven jaar eerder. Bezet werden we nog niet meteen in de gangbare, militaire zin van het woord, maar wel degelijk in afgeleide zin. In elk geval werd daar een fors begin mee gemaakt’, zo omschreef Jos Perry in een recensie de strekking van Brauers dissertatie.⁷³ Bob de Graaff wees in 1988 al op de ‘structurele verwaarlozing van de grensregio’s in de geschiedschrijving over de Duits-Nederlandse betrekkingen’. ‘In mancher Hinsicht erfuhren die niederländischen Grenzregionen die Wirklichkeit des Dritten Reiches früher oder anders als der Westen des Landes.’⁷⁴

Limburg telde van alle provincies het grootste contingent Duitsers in de jaren dertig. Het doel van de nazi-partij en de Duitse staat was om de *Volksgenossen* in het (aangrenzende) buitenland voor hun karretje te spannen. Limburg, met name de verstedelijkte industriële grensregio rond Heerlen, was een belangrijk doelwit. Limburg was ook een belangrijk aandachtsgebied voor de Gestapo, die tot taak

resistance fighter’s courage’, 11-01-1985.

73 Recensie J. Perry, in: PSHAL 158 (Maastricht 2022) 235.

74 B. de Graaff, ‘Die niederländischen Grenzgebiete 1933-1945: Anlass für Zwischenfälle oder Objektstruktureller historiographischer Vernachlässigung?’, *Zentrum für Niederlande Studien* 9 (Münster 1988) 201.

had het Exil-verzet te bestrijden. Communisten, sociaaldemocraten en katholieke geestelijken bestreden vanuit Limburg het naziregime. Mgr. Poels werd niet moe Den Haag te wijzen op de groeiende nazi-infiltratie in Limburg, die gericht was op 'gelijkschakeling' van de Duitse gemeenschap. De Gestapo wist mede dankzij informatie van leden van de *Reichsdeutsche Gemeinschaft* het Exil-verzet en hun Nederlandse medestanders vrijwel volledig in kaart te brengen. Als gevolg van het Venlo-incident waren de Gestapo en de *Abwehr* op de hoogte van de activiteiten van de Nederlandse inlichtingendienst (en indirect) de Britse *Secret Intelligence Service* om versterkingen en Duitse eenheden in de grensregio's in kaart te brengen. De Gestapo-infiltratie in Limburg was, mede geholpen door Nederlandse politie-ambtenaren, omvangrijk. 'Onthutsend is hoe diep de Gestapo kon doordringen in de Nederlandse samenleving', zo concludeerde Jan Brauer.⁷⁵

Voor de Britse inlichtingendienst was de grensprovincie Limburg al vóór de Eerste Wereldoorlog een belangrijke 'uitkijkpost'. Dat belang werd alleen maar groter naarmate de agressieve politiek van nazi-Duitsland in de loop van de jaren dertig steeds duidelijker werd. Door de samenwerking met GS III, de Nederlandse inlichtingendienst, poogde de SIS meer informatie in te winnen over de Duitse plannen. De werving van 'amateurspionnen' concentreerde zich op de grensregio's. GS III zocht vooral in zakenmilieus naar informanten die over een netwerk in Duitsland beschikten, de grensstreek goed kenden en goed Duits spraken. Limburg was een belangrijk wervingsgebied voor de inlichtingendiensten, gezien de familiebanden over de grens en de zakelijke contacten met de Duitse grensregio's.

Johann van Houdt paste in het plaatje van de inlichtingendiensten: hij had een netwerk in Duitsland en hij kon wel een bijverdienste gebruiken. Van enige ideologische motivatie om tegen nazi-Duitsland te spioneren lijkt bij hem geen sprake. Net zoals bij andere gerepatrieerden uit de concentratiekampen was de ontvangst van Johann in Nederland kil. De officiële instanties toonden weinig medeleven of begrip. Onder de mensen heerste eerder onverschilligheid. Ze hadden genoeg eigen zorgen, en de slachtoffers spraken vaak niet over wat ze hadden meegemaakt. De Stichting 1940-1945 heeft Johann van Houdt afgescheept. Dertig jaar na de oorlog betoonde de stichting spijt: het had anders moeten lopen.

Ook in de Bondsrepubliek klopte Johann van Houdt tevergeefs aan voor financiële compensatie. De Nederlandse en Duitse bureaucratie deden in dat opzicht niet veel voor elkaar onder. Dat Johann van Houdt op de valreep alsnog erkenning kreeg als verzetsstrijder, past ook wel weer in het beeld van de vanaf medio jaren zestig veranderende houding in Nederland ten aanzien van de pijn die mensen

75 Brauer, *Over de grens*, 290.

geleden hadden onder de Duitse bezetting. Er kwam meer aandacht voor het leed van Joden, Sinti en Roma en andere door de nazi's vervolgte groepen, zoals dwangarbeiders en homoseksuelen. Er kwam financiële compensatie. De criteria voor toekenning van onderscheidingen zoals het Verzetshedenkingskruis werden verruimd. John van Houdt mocht het nog meemaken.

Harry Weinberg

DE HUISNIJVERHEID IN DE TEXTIELSECTOR TUSSEN VAALS EN EIJDEN ROND 1800

Abstract

In the eighteenth century the economic region comprising the city of Aachen and the towns of Eupen and Verviers (now in Belgium) was a centre of European importance for the production of fine woollen fabrics. The traditional view is that everywhere spinning and weaving were largely subcontracted to a rural cottage industry, as a parttime occupation. This article concentrates on a small rural region to the west of Aachen, now the most southern part of the Netherlands, and investigates what the actual contribution of the local cottage industry was to textile production, mainly on the basis of census lists from the period around 1800. Its findings show that weaving was not an activity of any importance in this rural area, whereas spinning was a fulltime occupation for many women as well as men. The first conclusion is also applicable to the rural communities around Aachen, while the second is not, as spinning was concentrated in the city.

Inleiding

In de regio met als belangrijkste centra van activiteit Aken, Monschau, Eupen en Verviers bevond zich in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw een concentratie van textielnijverheid die van Europees belang was, met name wat de productie van fijne wollen stoffen betreft. Het dorp Vaals was, als kleiner maar niet onbelangrijk centrum van activiteit, onderdeel van die grensoverschrijdende economische regio, waarvan de invloed zich ook korte tijd tot het dorp Eijsden uitstreekte. Volgens de in de literatuur overheersende opvatting vonden het weven en spinnen grotendeels niet in de genoemde centra plaats, maar daarbuiten. Deze activiteiten werden beoefend als huisnijverheid, vaak als nevenactiviteit van armere boerengezinnen: de mannen namen vooral in de wintermaanden het weven op zich, terwijl vrouwen en kinderen zich bezighielden met het spinnen. Deze opvatting is gebaseerd op al oudere Duitse en Belgische literatuur over delen van de regio.¹ In Nederlandstalige publicaties is de aandacht voor deze huisnijverheid beperkt en wordt vaak aangenomen dat beweringen in de literatuur over Monschau, het hertogdom Limburg of Verviers ook van toepassing kunnen worden geacht voor het nu Nederlandse deel van de genoemde regio. De vaak aangehaalde publi-

1 Te noemen zijn onder andere een gepubliceerd reisverslag uit 1790 van G. Forster (zie hierna) en twee vaak aangehaalde publicaties: E. Barkhausen, *Die Tuchindustrie in Montjoie* (Aken 1925) en L. Deschesne, *Industrie drapière de la Vesdre avant 1800* (Parijs/Luik 1926).

Afb. 1: De kantons Eijsden en Wittem in 1796 [Kaartontwerp door Marnix Haesen]

caties van J.C.G.M. Jansen geven die heersende opvatting duidelijk weer.²

Gericht onderzoek naar deze vormen van huisnijverheid in het nu Nederlandse deel van de genoemde vroegere economische regio ontbreekt. In deze bijdrage wordt onderzocht wat de aard en de omvang waren van weven en spinnen als huisnijverheid in de textielsector in het grotendeels landelijke gebied van Vaals tot Eijsden in het laatste kwart van de achttiende en het eerste decennium van de negentiende eeuw, en wat de samenstelling was van de betrokken groep werkenden. Ter vergelijking zullen ook gegevens van andere delen van de genoemde economische regio in de beschouwing worden betrokken. Kwantitatieve gegevens die ontleend worden aan inwonerslijsten dienen als basis voor deze analyse. Voor belangrijke bevindingen, zoals de geringe huisnijverheid wat het weven betreft, het grote aandeel van mannen in het spinnen, en opvallende concentraties van spinners in delen van het onderzochte gebied, zullen verklaringen worden gezocht.

2 Bijvoorbeeld: J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*, Maaslandse Monografieën 30 (Assen 1979) 194-195, 206 en 239. De bijdrage van Knotter uit 2015, die een overzicht geeft van de ontwikkeling van de textielnijverheid in deze periode, wijkt, wat de huisnijverheid betreft, niet van die bestaande opvatting af. A. Knotter, 'Land van veel grenzen. Territorialiteit en textielindustrie tussen Maas en Rijn in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', in: *Limburg Een geschiedenis*, Deel 2 (Maastricht 2015) 325-347.

De voornaamste gebruikte bronnen en hun beperkingen

Bij gebrek aan bruikbare economische statistieken voor de onderzochte periode moeten andere bronnen benut worden. Uit de Franse Tijd (1794-1814) zijn talrijke lijsten van inwoners van gemeenten beschikbaar, die ook gegevens over het uitgeoefende beroep bevatten. Maar alleen voor het jaar 1796, toen het te onderzoeken gebied de Franse kantons Wittem en Eijsden vormde, zijn er voor het hele gebied gegevens. Dat jaar wordt daarom centraal gesteld.³ Het kanton Wittem telde toen 8.552 inwoners, het kanton Eijsden 3.633. Voor de textielnijverheid was 1796 nog een relatief goed jaar en geen conjunctureel dieptepunt, voordat de Tweede Coalitieoorlog de jaren 1798-1802 tot crisisjaren maakte. Een inwonerslijst van vóór de Franse Tijd is er voor het toenmalige graafschap Wittem. Daarin staat ook het grondbezit vermeld. De lijsten uit de Franse Tijd bevatten als belangrijkste gegevens over personen de leeftijd, burgerlijke staat, beroep, en voor een deel ook de plaats van herkomst. De voornaamste gebruikte bronnen voor het onderzochte gebied zijn:

- Inwonerslijst van het graafschap Wittem (inclusief Eys) uit het jaar 1776;⁴
- Inwonerslijsten uit het jaar 1796 voor het kanton Wittem, dat de zes gemeenten Vaals, Wittem (met Eys en Epen), Wijlre, Gulpen, Margraten en Slenaken omvatte;⁵
- Inwonerslijsten uit het jaar 1796 voor het kanton Eijsden, dat de negen gemeenten Eijsden, Mesch, Breust, Rijckholt, Oost, Gronsveld, Cadier, Mheer en Noorbeek omvatte;⁶
- Inwonerslijst voor de gemeente Vaals uit het jaar 1807;⁷
- Inwonerslijst voor de gemeente Wittem uit het jaar 1809 (Wittem met Eys; Epen ontbreekt).⁸

Voor het in kaart brengen van aard en omvang van de beroepsbevolking kennen

3 De niet uitgegeven doctoraalscriptie van J.G.Th.M. Beyers, 'De beroepsstructuur van Zuid-Limburg in 1796' (1980), heeft de gegevens voor zeven Zuid-Limburgse kantons (Oirsbeek, Meerssen, Heerlen, Rolduc, Valkenburg, Eijsden en Wittem) in kaart gebracht, maar de tellingen bevatten soms fouten. De gegevens van het kanton Eijsden zijn gepubliceerd in: H. Boersma, *De bevolking van het kanton Eijsden in 1796* (Maastricht 2002).

4 HCL-Maastricht, 01.194 Vrije Rijksheerlijkheid Wittem, inv.nr. 1021.

5 HCL-Maastricht, 03.01 Frans Archief, inv.nrs. 1062a - 1062g.

6 HCL-Maastricht, 03.01 Frans Archief, inv.nrs. 1037a - 1037i.

7 Gemeentearchief Vaals (1698-1929), inv.nr. 1873. Het kanton Wittem was in 1802 opgegaan in het grotere kanton Gulpen.

8 HCL-Heerlen, T407 Gemeente Wittem 1797-1931, inv.nrs. 1196 - 1198.

deze bronnen hun beperkingen. In de Franse Tijd gaf elke ambtenaar zijn eigen invulling aan de telling wat het gegeven 'état ou profession' (burgerlijke staat of beroep) betrof. Vaak wordt alleen het beroep van het hoofd van het huishouden vermeld en voor de andere gezinsleden of medebewoners, tenzij het om personeel gaat, alleen hun relatie met het gezinshoofd (echtgenote, kind, zus, schoonmoeder). Ook bij alleenstaande vrouwen vermelden sommige lijsten alleen hun burgerlijke staat (weduwe, ongehuwd). Hoewel personen vanaf twaalf jaar in de tellingen individueel worden vermeld, is bij (thuiswonende) personen jonger dan vijftientig jaar hoogst zelden een beroepsactiviteit vermeld.⁹ Kinderarbeid wordt nauwelijks geregistreerd. Met name wat het aandeel van vrouwen in de beroepsbevolking betreft, zal in bijna alle gebruikte tellingen sprake zijn van ernstige onderschatting. Verder worden nevenactiviteiten alleen zichtbaar in de lijst uit 1776 voor Wittem, waarin meerdere activiteiten van één persoon worden vermeld, terwijl de lijsten uit de Franse Tijd zich alle beperken tot één activiteit. Dat maakt het moeilijk om volledig zicht te krijgen op de mogelijk vaak als nevenactiviteit beoefende huisnijverheid. De genoemde beperkingen maken de gegevens echter niet ongeschikt voor het trekken van conclusies over de huisnijverheid, zolang het voorbehoud met betrekking tot de volledigheid ervan niet uit het oog wordt verloren.

De textielnijverheid in het onderzochte gebied

Hoewel gesproken kan worden van één economische regio van textielnijverheid, bestonden er daarbinnen verschillende specialisaties en een grote verscheidenheid aan producten. Alleen al daarom is het gevaarlijk om uniformiteit in de structuur van het productieproces te veronderstellen en gegevens over huisnijverheid in het ene deel van de regio van toepassing te achten op andere delen.

Het is aannemelijk dat de omvang van de textiele huisnijverheid in het onderzochte gebied is beïnvloed door de opkomst en bloei van de productie van fijne lakens in Vaals, terwijl in het westelijk deel de invloed van Eijsden misschien merkbaar zal zijn geweest. Daarom wordt eerst een korte schets gegeven van de relevante ontwikkelingen in Vaals en Eijsden, en wordt, wat Vaals betreft, geprobeerd een indruk te krijgen van het belang van de daar bestaande textielnijverheid, en daarmee van de mogelijke invloed op het platteland.

9 Omdat in de lijsten uit de Franse Tijd alle personen van twaalf jaar en ouder individueel worden vermeld, is de verdeling twaalf jaar of ouder / jonger dan twaalf als norm genomen bij de presentatie van gegevens.

Een lijst uit het jaar 1665 van de inwoners van de bank Vaals vermeldt in het dorp één wolwever en buiten het dorp vijf linnenwevers.¹⁰ Daarna kwam de ontwikkeling op gang. In 1676 bestond in Vaals al een lakenververij, eigendom van een protestantse ondernemer uit Burtscheid.¹¹ Protestantse immigranten brachten in de eerste helft van de achttiende eeuw verdere (kleinschalige) textielnijverheid naar Vaals, waarbij het waarschijnlijk vooral om het weven van laken ging. In de tweede helft van de achttiende eeuw kende de lakennijverheid in Vaals een bloeiperiode. De Franse Tijd bracht problemen doordat afzetgebieden tijdelijk verloren gingen, met name tijdens oorlogen, maar Vaals bleef in de onderzochte periode groeien. De bevolking van het dorp steeg tussen 1796 en 1807 van 905 naar 1155 inwoners, een toename van 28 procent. Die groei werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door immigratie.¹² In Eijsden waren in het laatste kwart van de achttiende eeuw twee ondernemers, afkomstig uit Monschau en het daarbij gelegen Imgenbroich, met nevenvestigingen actief.¹³ Deze lakennijverheid startte in 1777, maar lijkt in 1796 al beperkt tot één vestiging.¹⁴ Er zijn geen gegevens die een indicatie van het belang ervan zouden kunnen geven.

Wat het relatieve belang van de centra (inclusief Vaals) in de economische regio was, is niet exact vast te stellen, omdat betrouwbare productiecijfers ontbreken. In de literatuur zijn allerlei cijfers en schattingen te vinden die niet zonder meer betrouwbaar zijn. De aantallen geschoolde werkkrachten, waarvoor de inwonerslijsten uit de Franse Tijd, met al hun gebreken, de meest betrouwbare bron zijn, kunnen echter een indicatie geven van het relatieve belang en van de invloed die een centrum op het omliggende platteland zou kunnen hebben wat huisnijverheid betreft. Er mag echter, zoals al gezegd, niet voetstoots worden aangenomen dat de structuur van nijverheid en huisnijverheid in en rond alle productiecentra gelijk was. Het aantal wevers lijkt daarom minder geschikt als indicator. Het aantal lakenscheerders lijkt wel een geschikt gegeven, omdat het scheren overal hoofdzakelijk in de centra gebeurde en geen typische huisnijverheid was. Lakenscheerders waren geschoolde krachten, zodat zij in de lijsten onderscheiden zullen zijn van vage categorieën als *ouvrier* (werkmans) en *journalier* (dagloner). Onderstaand cirkeldiagram geeft een indicatie van het relatieve belang van een aantal productiecentra op basis

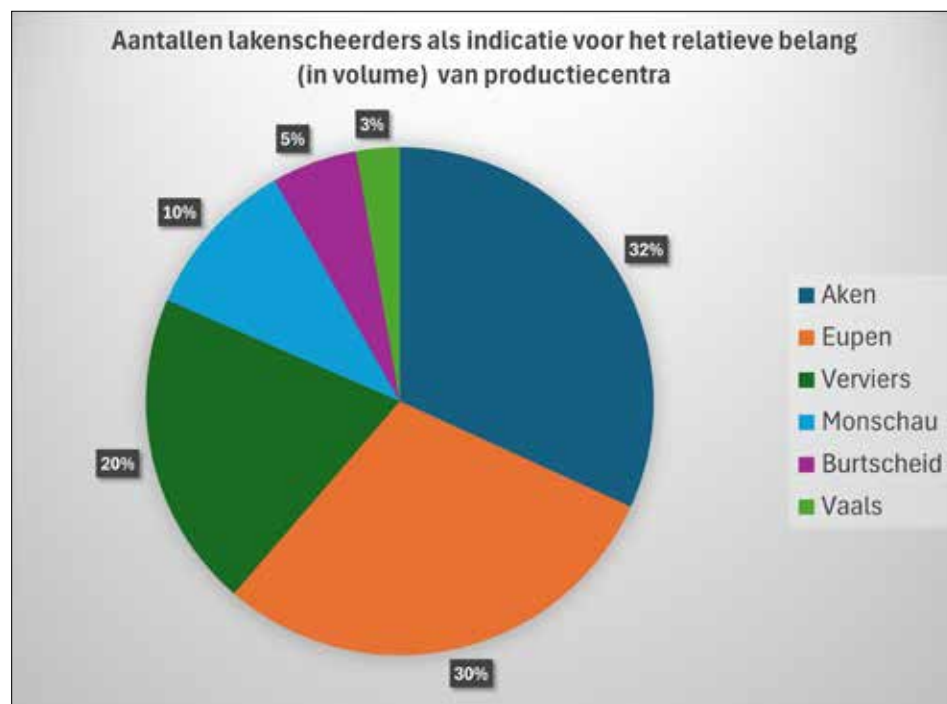
10 HCL-Maastricht, 01.075 LvO, inv.nr. 9580.

11 HCL-Maastricht, 01.075 LvO, inv.nr. 9511, 40-42 (digitale afbeelding nr. 23).

12 Het aantal kinderen jonger dan twaalf jaar steeg volgens de inwonerslijsten slechts met 7 procent en hun aandeel in de bevolking daalde van 34 naar 28 procent.

13 Knotter, 'Land van veel grenzen', 337.

14 De inwonerslijst van dat jaar vermeldt, behalve één wever en een klein aantal spinners, geen personen die actief waren in de textielnijverheid. Toch werd M.H. Felser bij zijn huwelijk op 5 juni 1797 nog als 'bedrijfsleider lakenfabriek' betiteld. HCL-Maastricht, 12.026 Burgerlijke Stand in Limburg: Eijsden, Huwelijksakten.

Afb. 2: Cirkeldiagram van aantallen lakenscheerders als indicatie van het relatieve belang (in volume) van productiecentra

van het aantal lakenscheerders volgens inwonerslijsten uit de jaren 1796-1812.¹⁵ Er zijn geen lijsten voor alle centra voor hetzelfde jaar, zodat deze spreiding over diverse jaren onvermijdelijk is en de percentages slechts ruw en indicatief zijn.¹⁶

De opdrachtgevers

Wie waren de directe opdrachtgevers voor de huisnijverheid? Om die vraag te kunnen beantwoorden, moet iets gezegd worden over de structuur van het productieproces. In de lakennijverheid speelde het zogenaamde *putting-out* systeem

- 15 Aken (1812) 608; Eupen (1798) 564; Verviers (1806) 386; Monschau met Imgenbroich (1799) 196; Burtscheid (1812) 104; Vaals (1796) 53. Bron voor Aken: C. Erdmann, *Aachen im Jahre 1812* (Stuttgart 1986). Voor Burtscheid: idem, *Burtscheid zur französischen Zeit* (Aken 1997). Voor Eupen: Staatsarchiv Eupen, 3-138 Stadt Eupen (Französische Zeit), inv.nr. 7-17. Voor Vaals: zie hiervóór. Voor Monschau/Imgenbroich: LNRW, Abteilung Rheinland, AA 0633 Roer-Departement, inv.nr. 1703 I. Voor Verviers: P. Lebrun e.a., *Essai pour la révolution industrielle en Belgique 1770-1847*, Reeks: Histoire quantitative et développement économique de la Belgique II, 1 (Brussel 1979) 228-233.
- 16 De grafiek geeft geen volledig beeld van de economische regio, omdat er ook nog allerlei niet vermelde secundaire centra waren (zoals Hodimont en Dison bij Verviers, en Düren bij Aken).

een rol, waarbij de opdrachtgevers eigenaar bleven van de wol (die een belangrijk deel van de kostprijs vormde) en van halffabricaten.¹⁷ In het Duits worden deze grote ondernemers *Verleger* genoemd. Zij waren de feitelijke financiers van het productieproces en bedienden de verre afzetmarkten, waar lange financieringstermijnen golden en grote debiteurenrisico's bestonden. De eerste productiestappen, de fase tot en met het weven, besteedden zij vaak geheel of gedeeltelijk uit, niet elke stap apart, maar als totaal. Alleen de voor de kwaliteit essentiële laatste productiestappen, het verven, scheren en persen, voerden zij vaak in eigen beheer uit, hoewel ook die bewerkingen konden worden uitbesteed. Volgens Lebrun bood de eerste fase van de productie, per weefstoel, werk aan twee wevers en nog negen andere personen, onder wie diverse spinners.¹⁸ De eerste fase kenmerkte zich door de rol van de zogenaamde 'bazen', in de regio een bekend fenomeen.¹⁹ In Waals gebied werden zij *façonnaires* genoemd. Zij vormden een flexibele laag van, in principe, zelfstandige kleinere ondernemers, die werden betaald per geweven laken. Deze 'bazen' waren waarschijnlijk de opdrachtgevers voor de huisnijverheid. Zij lieten de wol (vaak dus eigendom van de *Verleger*) wassen en bewerken vóór het spinnen, zetten spinners aan het werk en daarna wevers, en leverden het geweven laken, als halffabricaat, aan de *Verleger*.²⁰

Waar wij in 1796 de opdrachtgevers voor de (zoals hierna zal blijken) talrijke spinners in het onderzochte gebied moeten zoeken, is niet met zekerheid te zeggen. Behalve fabrikanten en 'bazen' in Vaals kunnen bedrijven in het zuidelijker gelegen Land van Dalhem en in Maastricht, waar de textielnijverheid in de tweede helft van de achttiende eeuw belangrijker was geworden, opdrachtgevers zijn geweest. Ook andere centra komen nog in aanmerking. De huisnijverheid ten dienste van een bepaald productiecentrum kon op enige afstand plaatsvinden. Zo lieten fabrikanten in Monschau voor een deel spinnen in het hertogdom Limburg.²¹ In 1796 zouden 45 spinners (m/v) in Heerlerheide (tussen Heerlen en Brunssum) voor fabrikanten in Aken en Burtscheid hebben gewerkt, toch een afstand van 20 tot 25 kilometer.²² Misschien bestonden er wel aparte 'spinnersbazen', als een soort

- 17 N.N., *Die feine Tuchmanufaktur zu Eupen* (Gotha 1796) 156-160. De materiaalkosten (met name wol en verfstoffen) bedroegen volgens de onbekende auteur twee derde van de kostprijs, de totale loonkosten circa 25 tot 30 procent. De winstmarges voor de *Verleger* zouden ruwweg 15 tot 25 procent van de verkoopprijs zijn geweest.
- 18 Lebrun, *Essai*, 191-192.
- 19 Barkhausen, *Tuchindustrie*, 65-66.
- 20 Volgens de anonieme auteur van *Die feine Tuchmanufaktur* (156) vormde de vergoeding voor de 'bazen' (inclusief lonen voor spinners en wevers) tot 20 procent van de totale kostprijs van het laken.
- 21 Barkhausen, *Tuchindustrie*, 101.
- 22 Volgens aantekeningen van pastoor Penners van Heerlen uit de jaren 1792-1803, zoals weergegeven in: J. Habets en W. Goossens, *Geschiedenis van het bisdom Roermond*, Deel 4 (Roermond 1927) 15. Beyers, 'Beroepsstructuur', 109.

onderaannemers van de weversbazen. Dat Epen en Mheer, zoals hierna zal blijken, twee belangrijke centra van spinnen zijn geweest, zou mogelijk mede samen kunnen hangen met de rol van een lokale tussenpersoon die dit organiseerde, maar dat blijft speculatief.²³

Weven en huisnijverheid

Spinnen en weven worden in de literatuur vaak in één adem als huisnijverheid in de economische regio vermeld. Zij zullen hier apart worden onderzocht, het weven eerst. Gezien de in het dorp Vaals in de tweede helft van de achttiende eeuw aanwezige textielnijverheid, wordt eerst naar deze gemeente gekeken. De telling van 1796 registreerde in het dorp Vaals 39 wevers en nog vier in het gehucht Wolfhaag, twee kilometer van Vaals. In het overige gebied van de gemeente werden in 1796 maar twee wevers geteld.²⁴ Tien jaar later, in 1807, was het aantal wevers gestegen tot 67 in het dorp en 2 in Wolfhaag, een stijging van 60 procent.²⁵ In de rest van de gemeente Vaals worden geen wevers meer vermeld. Deze beide tellingen uit de Franse Tijd geven een duidelijk beeld voor de gemeente Vaals: het weven van laken was in het dorp geconcentreerd.

Kijken wij naar het gehele onderzochte gebied (zonder het dorp Vaals), dan wordt bevestigd dat weven, in elk geval als hoofdactiviteit, geen belangrijke huisnijverheid was op het platteland. In 1796 worden niet meer dan zestien personen als wever vermeld, tien in het kanton Wittem en zes in het kanton Eijsden.²⁶ Het zijn vijftien mannen en één vrouw. De wevers worden soms expliciet als linnenwever betiteld, soms ook alleen als 'waver', slechts in één geval als lakenwever.

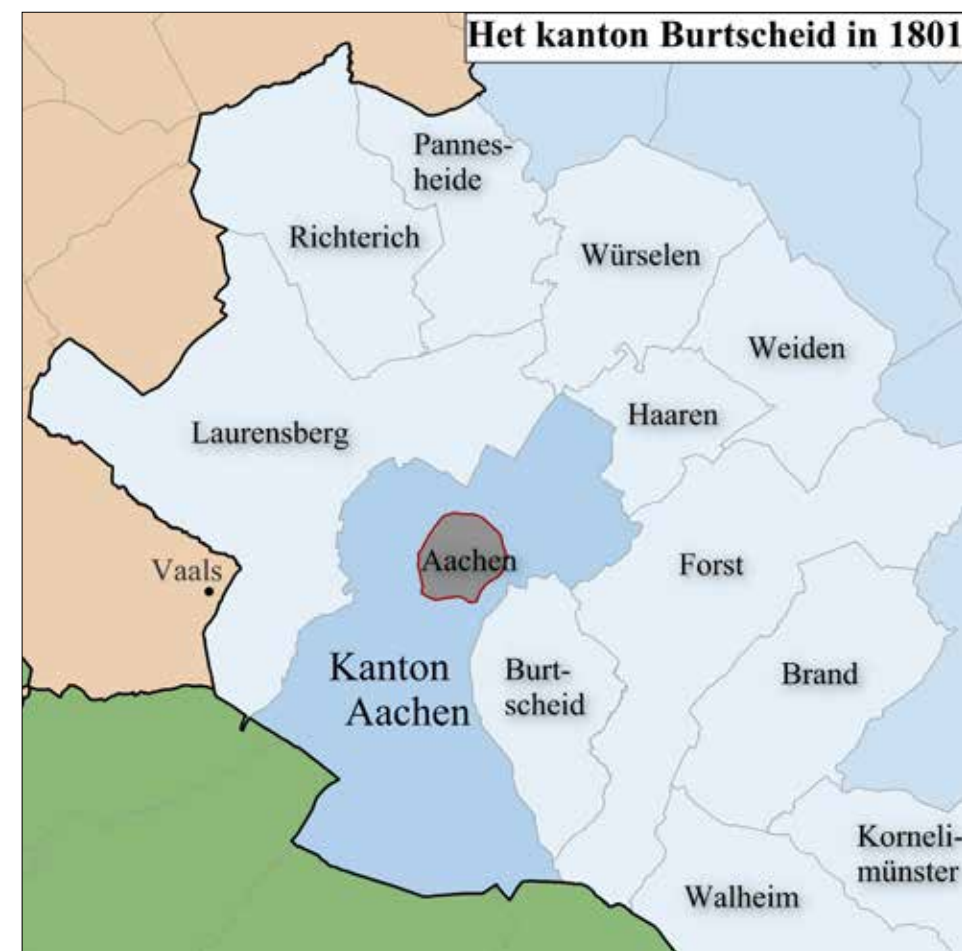
Vervolgens is een blik op de omgeving van Aken interessant. De stad vormde in de Franse Tijd een apart kanton, een groot deel van de omgeving behoorde tot het kanton Burtscheid (zie afbeelding 3). Als wij de gemeenten van Laurensberg tot en met Brand en Forst, in een grote halve maan rond de centra Aken en Burtscheid gelegen, in ogenschouw nemen, die samen slechts 10 procent minder inwoners hadden dan de kantons Wittem en Eijsden samen, dan worden daar in

23 Volgens Beyers, 'Beroepsstructuur', waren verdere plaatsen in Zuid-Limburg met veel spinners in 1796, buiten het hier onderzochte gebied: Strucht, Hoensbroek, Heerlerheide, Nuth, Vaesrade en Kerkrade.

24 Het betreft een 67 jaar oude weduwe die als linnenwever is vermeld en een man, 69 jaar oud, een 'weber', beiden in Vijlen.

25 Het aantal lakenscheerders in het dorp Vaals was gestegen van 53 tot 69, een stijging van 30 procent.

26 Volgens Beyers werden in de telling van 1796 in zeven Zuid-Limburgse kantons (zonder Maastricht en zonder het dorp Vaals) in totaal 149 wevers vermeld. Beyers, 'Beroepsstructuur', 27.

Afb.3: Het kanton Burtscheid in 1801 [Kaartontwerp door Marnix Haesen]

de inwonerslijsten van het jaar 1801 maar twaalf wevers vermeld.²⁷ Deze vorm van huisnijverheid blijkt dus ook in de omgeving van Aken en Burtscheid zeer gering, ondanks de grote textielnijverheid in die centra.

De conclusie is dat de lakenwever in het onderzochte gebied in de onderzochte periode op het platteland niet of nauwelijks voorkomt, terwijl de linnenwever (in de lijsten meestal een man) incidenteel voorkomt. Wat het weven van laken betreft, zijn deze bevindingen in lijn met wat in de literatuur is betoogd door de

27 LNRW, Abteilung Rheinland, AA 0633 Roer-Departement, inv.nr. 1664. Niet meegenomen in de analyse zijn de gemeenten Burtscheid zelf en Walheim en Kornelimünster (beide in de zuidoostelijke uitloper van het kanton).

Belg Lebrun, een duidelijk afwijkende stem tussen de vele auteurs die het weven van laken op het platteland bij de armere boeren lokaliseren. Hij stelt dat het weven, in elk geval in het door hem onderzochte Verviers en omgeving, voornamelijk in de bebouwde kom van steden, stadjes en dorpen gebeurde, en niet door boeren in een agrarische omgeving.²⁸ Van een belangrijke plattelandsnijverheid op het gebied van weven van laken was dus ook rond Verviers, net als rond Vaals en Aken, geen sprake.

Dan resteren nog twee vragen. Was het weven van laken in het dorp Vaals wél huisnijverheid, dus vond het plaats in de huizen van de wevers? En waarom ontbreekt het weven van laken in elk geval in een deel van de economische regio grotendeels als huisnijverheid op het platteland? Verklaringen daarvoor zijn waarschijnlijk te zoeken in hoge kwaliteitseisen, die vakmanschap noodzakelijk en toezicht wenselijk maakten, en in een technisch aspect dat meestal onbelicht blijft: de breedte van dit luxe laken.

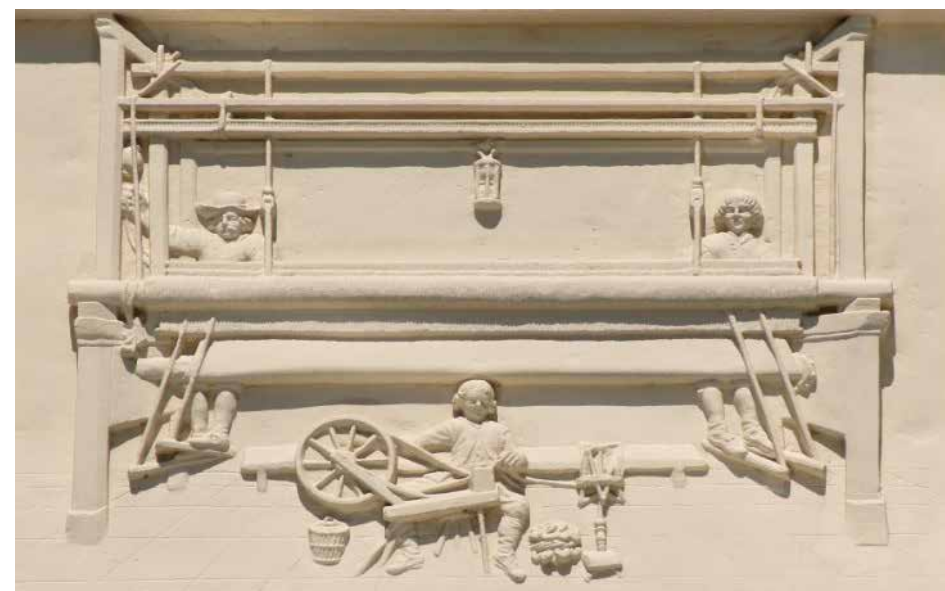
Laken werd relatief los geweven. De voor het fijnste laken gebruikte Spaanse wol verviltte sterk door het vollen. Het weefsel kon daardoor 30 procent of zelfs meer van zijn lengte en breedte verliezen. Voor goede kwaliteit laken mocht dit verlies niet gecompenseerd worden door het weer oprekken van het laken op de droogramen. Laken werd in verschillende breedtes geproduceerd. Het luxe laken in deze periode was relatief breed. In Eupen, waar wij gedetailleerde gegevens over hebben, varieerde de breedte op de weefstoel aan het eind van de achttiende eeuw van 2,5 tot vier Brabantse el (1,77 tot 2,77 meter).²⁹ Voor enkele andere plaatsen in de regio bevestigen bronnen dat dergelijke breedtes gebruikelijk waren.³⁰ Voor Vaals hebben wij slechts één bron, Forster (1790). Hij vermeldt geen minimale breedte, maar wel een maximale (geweven) breedte van vier el, wat overeenkomt met het voor Eupen vermelde maximum.³¹

28 P. Lebrun, *L'industrie de la laine à Verviers pendant le XVIIIe et le début du XIXe siècle: contribution à la révolution industrielle* (Luik 1948) 217.

29 N.N., *Tuchmanufaktur*, 83. Volgens een rapport uit 1797 werden in Eupen toen maar 1.000 stuks fijn laken geproduceerd, die nog geen 10 procent van de totale lokale productie vormden. Dit kan verklaren waarom het weven in en rond Eupen wel verspreid over een groot gebied plaatsvond. Staatsarchiv Eupen, 3-138 Stadt Eupen (Französische Zeit), inv.nr. 40-86.

30 Philip Andreas Nemnich, die de streek in 1808 bezocht, stelt in zijn reisverslag dat het laken als gereed product in Aken twee tot 2,5 el breed was (dat is op de weefstoel 2,85 tot 3 meter), dat in Monschau het fijnste laken 2,5 el breed was, en dat in Eupen 2,25 el in 1808 standaard was voor fijn laken, terwijl voorheen ook 2,5 el veel was voorgekomen. Weingarten noemt in zijn dissertatie over Monschau 3,5 el op de weefstoel en 2,25 el gereed product als standaard, behalve voor het half zo brede 'Kasimir' (kasjmier), ook een wollen stof. P.A. Nemnich, *Tagebuch einer der Kultur und Industrie gewidmeten Reise Band II* (Tübingen 1809) 303-348. H.F. Weingarten, *Die Tuchindustrie in Montjoie. Ein Beitrag zur Geschichte der Rheinischen Textilindustrie* (typescript, Keulen 1922).

31 G. Forster, *Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich im April, Mai und Junius 1790* (Leipzig 1799) 158.

Afb.4: Een weefgetouw, afgebeeld op een gevelsteen in de voorgevel van de lakenhal in Leiden (1640). Op de voorgrond zit een jongen die als spoeler werkt. Hij brengt de strengen wol over op de spoelen. Erfgoed Leiden en omstreken (2012) [foto GT_1613, fotograaf B. Veldstra]

Dit brede laken werd geweven op grote weefstoelen, die door twee personen werden bediend. Een lijst van werknemers in Vaals uit 1788 onderscheidt wevers en weversknechten.³² Lebrun spreekt met betrekking tot Verviers van grote weefgetouwen bediend door een man en een hulpkracht.³³ Bij een weefsel van 3,5 el (circa 2,5 meter) breed was de weefstoel een gevaarte van zeker drie meter breed. Maar ook een breedte op de weefstoel van 2,5 el (1,77 meter) is voor één man al niet haalbaar. Hij kan de spoel niet heen en weer laten schieten. De weefstoel die is afgebeeld op een gevelsteen van de Lakenhal in Leiden laat een door twee man bediende weefstoel zien.³⁴ Een dergelijke weefstoel paste niet in de woning van een arbeider of kleine boer.

Vaals kende geen wevershuisjes, maar wel veel achterhuizen, die als werkplaatsen dienden. Zo is bij de verkoop van een huis in 1774 sprake van een bijbehorende 'wollewevers off drappiers winkel'.³⁵ Een 'winkel' is een werkplaats, een 'drapier' is hetzelfde als een 'baas'. Dat de wevers niet thuis werkten, bevestigt ook hun woon-

32 Het betreft een lijst van 'vreemdelingen'. Gemeentearchief Vaals (1698-1929), inv.nr. 19.

33 Lebrun, *Essai*, 166.

34 Erfgoed Leiden en omstreken, www.erfgoedleiden.nl/component/lei_verhalen/verhaal/id/420, geraadpleegd op 15 april 2024.

35 HCL-Maastricht, 01.075 LvO, inv.nr. 9522, 189 (digitale afbeelding nr. 97).

situatie. Vaals kende woningnood. Uit de telling van 1807 blijkt dat slechts twee van de 67 wevers in Vaals een eigen huis(je) bezaten, de overige waren huurders, niet van een huis, maar van kamers. Zij woonden gemiddeld met elf andere personen op één huisnummer.³⁶

Spinnen als huisnijverheid

De tweede vorm van te onderzoeken huisnijverheid is het spinnen. Spinlonen vormden een niet onaanzienlijk deel van de productiekosten van laken.³⁷ Kostenreductie door het inschakelen van goedkope arbeidskrachten op het platteland lijkt voor de hand te liggen en wordt in de literatuur aangenomen.

In het dorp Vaals, waar in 1796 42 procent en in 1807 46 procent van de bevolking van de gemeente was geconcentreerd, woonden – volgens de inwonerslijsten – nauwelijks spinners. In 1796 worden helemaal geen spinners vermeld, in 1807 maar zeer beperkt: twaalf personen, waarvan elf vrouwen en één man.³⁸ Dat is slechts 1,3 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder. Blijkbaar bood het dorp aantrekkelijkere werkgelegenheid dan spinnen, in elk geval als hoofdactiviteit. Op dit punt wijkt Vaals sterk af van enkele grote centra in de regio. In Aken, Burtscheid, Eupen en Verviers worden in de tellingen van de Franse Tijd grote aantallen spinners vermeld.³⁹ Monschau komt daarentegen op dit punt eerder overeen met Vaals.⁴⁰

Volgens de lijsten van 1796 was in de rest van de gemeente Vaals 5,6 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder actief als spinner. Een nadere analyse laat echter verrassende verschillen zien. In de strook ten westen van Vaals, met de gehuchten Holset, Harles en Lemiers, waar toch een kwart van de bevolking van de

³⁶ De telling vermeldt per huisnummer de eigenaar en de bewoners.

³⁷ Op basis van zeventiende-eeuwse gegevens uit Nederlandse steden zouden de lonen van de spinners daar toen 40 procent van de totale loonkosten van laken hebben uitgemaakt en 17 procent van de totale productiekosten. Dat zou betekenen dat de totale loonkosten 43 procent van de productiekosten vormden, een stuk hoger dan de voor Eupen genoemde 25 tot 30 procent (zie hiervóór). E. van Nederveen Meerkerk, 'Marktwerking of discriminatie? Spinlonen van mannen en vrouwen in de zeventiende-eeuwse Nederlandse textielnijverheid', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6:1 (2009) 53-79, aldaar 57-58.

³⁸ In het aangrenzende Vaalserkwartier, toen behorend tot de gemeente Laurensberg, worden in de telling van 1799 geen spinners vermeld. LNRW, Abteilung Rheinland, AA 0633 Roerdepartement, inv.nr. 1668 I.

³⁹ Voor Eupen zijn er inwonerslijsten van 1796 en 1798. De eerste is de nauwkeurigste en vermeldt circa 560 spinners. Staatsarchiv Eupen, 3-138 Stadt Eupen (Französische Zeit), inv.nr. 7-17.

⁴⁰ In Monschau worden in de inwonerslijst van 1799 maar 25 vrouwen (meest weduwen) en vier mannen als spinners vermeld. LNRW, Abteilung Rheinland, AA 0633 Roer-Departement, inv.nr. 1703 I.

gemeente woonde, worden geen spinners vermeld. De strook ten westen daarvan, met Vijlen en Mamelis, telde 27 spinners (m/v), die 8,6 procent van de daar woonachtige bevolking van twaalf jaar en ouder vormden. In het zuidwesten, met de gehuchten Cottessen en Camerig, werden er negentien geteld, die 12,3 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder vormden. Er was dus sprake van een van oost naar west toenemend percentage spinners (zie afbeelding 5). De ongelijke spreiding, een breder verschijnsel in het onderzochte gebied, zal hierna nog nader worden geanalyseerd.

Kijken wij naar het hele onderzochte gebied, dan blijkt het spinnen als hoofdactiviteit in de onderzochte periode een vorm van huisnijverheid van betekenis, voor zowel vrouwen als mannen. Afgezien van enkele vlasspinners betreft het bijna volledig wolspinners (m/v). In de bevolkingslijsten van 1796 worden in totaal 451 personen in de kantons Wittem (zonder het dorp Vaals) en Eijsden als spinner (m/v) betiteld, dat is 5,8 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder. Vrouwen vormen 53 procent van het totaal (zie tabel 2). Er werd dus ook in delen van het kanton Eijsden veel gesponnen. Voor een indruk van de mogelijke omvang van kinderarbeid, waarop de lijsten geen zicht geven, is de inwonerslijst van de gemeente Burtscheid voor het jaar 1812 interessant, die ook activiteiten van kinderen vermeldt. Daar waren 73 kinderen jonger dan zeventien jaar actief als spinner/spinster, onder wie 26 kinderen jonger dan twaalf jaar (twaalf jongens en veertien meisjes), op een totaal van 325 spinners.⁴¹ Een kwart van de spinners in Burtscheid was dus jonger dan zeventien jaar, 8 procent jonger dan twaalf jaar.

Omdat er voor het graafschap Wittem gegevens uit 1776 beschikbaar zijn, wordt iets van de ontwikkelingen in het laatste kwart van de achttiende eeuw zichtbaar. Het aantal spinners (m/v) in Wittem blijkt tussen 1776 en 1796 met bijna 60 procent te zijn gestegen, van 98 naar 156. In Epen vormden 38 spinners in 1776 9 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder, in 1796 67 spinners 15 procent. Daarbij is nog op te merken dat in 1796 sprake kan zijn van onderschatting van het aantal mannelijke spinners in vergelijking met 1776, vanwege het niet vermelden van nevenactiviteiten. In 1776 waren in Epen twee mannen zowel metselaar als spinner. In Mechelen waren een pleisteraar, een steenhouwer en een linnenwever tevens spinner. In Mechelen en Wahlwiller waren vijf mannen dagloner én spinner. Wat vrouwen betreft, zal in beide tellingen sprake zijn van ernstige onderschatting van nevenactiviteit.

In tabel 1 worden de aantallen spinners (m/v) in de twee onderzochte kantons

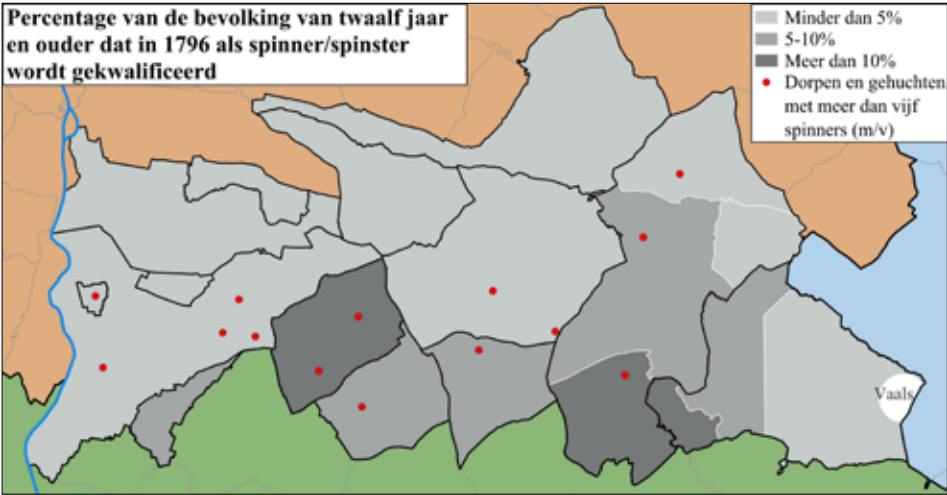
⁴¹ Cijfers gebaseerd op een eigen analyse van de door Erdmann gepubliceerde lijst. Erdmann noemt voor Aken in totaal 7,3 procent van de kinderen van vier tot twaalf jaar 'in das Berufsleben eingegliedert', voor Burtscheid 9,1 procent. Erdmann, *Burtscheid*, 13.

gepresenteerd. In verband met de omvang van de gemeente Wittem, en de binnen die gemeente te constateren (nog nader te analyseren) verschillen, is voor Wittem de in de telling van 1796 toegepaste onderverdeling in vijf geografische delen aangehouden. De gemeenten Eijsden en Breust, die een complex mozaïek vormden tot op perceelniveau, zijn als één geheel opgenomen.⁴²

Tabel 1. Wolspinners (m/v) in de kantons Wittem en Eijsden in 1796

Gemeente/plaats	Aantal	% *	Vrouw	Man	% Man
Mheer	90	22,1	48	42	47
Epen	67	15,0	33	34	51
Mechelen	57	9,1	26	31	54
Mesch	12	8,4	8	4	33
Wahlwiller	17	7,7	10	7	41
Vaals excl. dorp	46	5,6	17	29	63
Slenaken	14	5,1	1	13	93
Noorbeek	19	5,1	8	11	58
Eys	16	4,0	13	3	19
Oost	7	4,4	7	0	0
Wijlre	24	2,9	14	10	42
Gulpen	29	2,9	13	16	55
Nijswiller	4	2,5	3	1	25
Margraten	10	2,1	8	2	20
Eijsden/Breust	39	1,1	28	11	28
Rijckholt	0				
Gronsveld	0				
Cadier	0				
Totalen	451		237	214	47
*Percentage van de bevolking van twaalf jaar en ouder					

42 In Eijsden werden 6 vrouwen en 3 mannen als spinners geteld, in Breust 22 vrouwen en 8 mannen.

Afb. 5: Percentage van de bevolking van twaalf jaar en ouder dat in 1796 als spinner/spinster wordt gekwalificeerd [Kaartontwerp door Marnix Haesen]

Bovenstaande kaart visualiseert de gegevens van deze tabel en de eerder behandelde drie zones binnen de gemeente Vaals (buiten het dorp).

Constaterden wij eerder in de gemeente Vaals toenemende percentages spinners van oost naar west, de cijfers van het kanton Eijsden laten een soort noord-zuidscheiding zien, waarbij de drie meest noordelijke gemeenten volgens de lijsten zelfs helemaal geen spinners kenden. De gemeente Mheer vormde in dit kanton in 1796 duidelijk het belangrijkste centrum voor het spinnen. Daar werden 90 spinners (m/v) geteld op 407 inwoners van twaalf jaar en ouder, een groter aantal en groter percentage dan de 67 in het qua bevolking iets grotere Epen (448 inwoners van twaalf jaar en ouder). Daar zijn echter twee kanttekeningen bij te plaatsen. Ten eerste is in de door landbouw gedomineerde gemeente Mheer maar één dagloner geteld. Was er in Mheer zo weinig werk voor dagloners, of is er bij de combinatie van spinnen en losse werkzaamheden in de landbouw steeds voor gekozen om het spinnen als hoofdberoep te zien? Ten tweede zijn spinnende echtgenotes, dochters, en verdere inwonende personen wél vaak als spinsters vermeld, zodat hier tot vier spinners/spinsters in één huishouden voorkomen, en zelfs de spinnende dochters van een boer als zodanig worden vermeld. Van het aantal van 90 zijn er 37 te danken aan deze wijze van tellen, onder wie 33 vrouwen. Ondanks dit vollediger tellen van de vrouwen, is het aandeel van de mannen in Mheer, 47 procent, gelijk aan het gemiddelde voor beide kantons, een indicatie dat er mogelijk ook bij de mannen afwijkend geteld is, zoals de vermelding van slechts één

dagloner doet vermoeden. Epen lijkt daarom toch op de eerste plaats te staan als centrum van het spinnen als huisnijverheid in de beide kantons.

Bloei en verval

In 1796 zouden wij kunnen spreken van een bloeiende huisnijverheid wat spinnen betreft in (delen van) het onderzochte gebied. Het getelde aantal van 451 spinners (m/v), mogelijk nog met ruwweg 50 tot 60 procent te verhogen, alleen al vanwege tekortkomingen in de telling van vrouwen, is aanzienlijk. Toch waren in de stad Aken veel meer spinners te vinden, en ook in Burtscheid en Verviers woonden veel spinners (zie hierna). Spinnen was dus geen pure plattelandsactiviteit. Of het platteland in vergelijking met de stad goedkope arbeidskrachten bood, en of om deze reden werk naar het platteland werd verplaatst, is daarom de vraag. Over de spinlonen in de regio in de onderzochte periode, en eventuele verschillen tussen stad en platteland, weten wij echter niets.

Aan deze in 1796 zichtbare bloei kwam al snel een einde. Dat een lijst voor Slenaken van het jaar 1800 geen enkele spinner vermeldt, zou nog een kwestie van conjunctuur kunnen zijn.⁴³ Mannen die vier jaar eerder als spinner vermeld stonden, worden nu als dagloner betiteld. Maar deze huisnijverheid was ook in de gemeente Wittem aan het eind van het eerste decennium sterk afgenomen. De aantallen spinners waren in 1809 nog maar zeer gering. Gegevens voor Epen ontbreken, maar in de rest van de gemeente Wittem, waar in 1796 nog 94 spinners (m/v) waren geteld, werden er in 1809 slechts 17 geteld: 12 spinners (m/v) in Mechelen (in 1796 nog 57), 1 in Wahlwiller-Nijswiller en 4 in Eys.⁴⁴ Door het niet vermelden van een beroep bij weduwen en alleenstaande vrouwen in Mechelen en Wahlwiller-Nijswiller zullen de cijfers van 1809, wat deze groep vrouwen betreft, een vertekend beeld geven. Maar de teruggang is hoe dan ook groot, bij de mannen van 42 in 1796 naar 15 in 1809, terwijl de aantallen wevers en scheerders in Vaals in deze jaren juist waren toegenomen. Mechanisatie kan een belangrijke verklaring zijn. William Cockerill was vanaf 1799 met de productie van spinmachines begonnen in Verviers. Rond 1808 werd in Vaals een door waterkracht aangedreven spinmachine geplaatst door de familie Von Clermont.⁴⁵ Het handmatig spinnen verdween overigens op andere plaatsen in de economische regio niet zo snel, om-

43 HCL-Maastricht, 03.01 Frans Archief, inv.nr. 1063. De Tweede Coalitieoorlog van 1798-1802 sloot grote afzetgebieden af voor de handel.

44 HCL-Heerlen, T407 Gemeente Wittem 1797-1931, inv.nrs. 1196-1198.

45 J.C.G.M. Jansen en F. Hermans, *Vaalsbroek ... Schoonheid met een ziel* (Vaals 2000) 91-92.

dat het machinale spinnen de grote vraag niet volledig aankon.⁴⁶ Volgens Bruckner telde Aken in 1812 al acht spinmachines en Burtscheid vijf. Een machine zou het werk hebben kunnen doen van 60 tot 100 spinners. In de bevolkingslijsten van 1812 worden in Aken nog 2.189 spinners (m/v) en in Burtscheid 325 (handmatige) wolspinners geteld.⁴⁷ In Verviers worden in de bevolkingslijsten van 1806 en 1810 respectievelijk 552 en 374 spinners vermeld.⁴⁸ Maar de meeste spinners in Wittem hadden weer ander werk moeten zoeken.

De arbeidsmarkt: migratie, kleine boeren en dagloners

De periode van bloei van het spinnen als huisnijverheid roept vragen op over de arbeidsmarkt op het platteland in het onderzochte gebied. Was er sprake van migratie naar Vaals? Tot welke sociale groep behoorden spinners, met name de mannen? Waren het de in de literatuur vaak genoemde kleine boeren?

De algemene ontwikkeling van de arbeidsmarkt in de streek in de tweede helft van de achttiende eeuw verliep volgens Jansen als volgt. Omstreeks 1740 was er sprake van een sterke daling van de werkgelegenheid voor niet-zelfstandigen in de landbouw, en van hun reële loon. Daarna volgde tot 1790 een periode van stabiliteit van het inkomen, op een laag niveau. De nijverheid zag een sterke verruiming van de werkgelegenheid op het platteland, samengaand met verarming van de groep niet-zelfstandigen in de tweede helft van de achttiende eeuw ten opzichte van de agrariërs. De niet-zelfstandigen, die volgens Jansen rond 1800 op het platteland 47 procent van de beroepsbevolking vormden, konden zich alleen handhaven door inkomen uit landbouw met inkomen uit nijverheid te combineren.⁴⁹

Een eerste vraag hierbij kan zijn, of een deel van deze verarmende niet-zelfstandigen naar Vaals trok, waar de textielnijverheid groeide. De in Vaals in de Franse Tijd in de textielnijverheid werkzame mannen blijken maar in heel beperkte mate afkomstig van het nabije platteland in het onderzochte gebied ten westen van Vaals. In 1807 was zelfs maar 7 procent van de niet in Vaals geboren lakenscheerders afkomstig uit het huidige Zuid-Limburg, terwijl 12 procent uit verre oorden kwam, zoals Polen en Saksen. Van de lakenscheerders was 26 procent geboren in Aken en omgeving, van de wevers 21 procent. Van de lakenscheerders

46 G. Gayot, 'La classe ouvrière saisie par la révolution industrielle à Verviers, 1800-1810', *Revue du Nord* (2002/4) 633-666.

47 C. Bruckner, *Aachen und seine Tuchindustrie* (Horb am Neckar 1949) 17. Erdmann, *Aachen*, 53. Idem, *Burtscheid*, 39.

48 Lebrun, *Essai*, 228.

49 Jansen, *Golfbeweging*, 200 en 206.

en wevers was niemand geboren in de gemeente Wittem. Van de lakenscheerders was 41 procent geboren in Vaals, van de wevers 57 procent. De in Vaals geboren zijn deels autochtonen in de zin dat ook hun ouders daar geboren zullen zijn. Op basis van de achternamen is echter te concluderen dat een deel op zijn minst een vader heeft die van elders afkomstig is, en dus nakomeling is van een immigrant. Dat de ondernemers actief in de textielnijverheid vestigingen in Vaals stichtten om te profiteren van goedkope arbeidskrachten van het platteland, lijkt dus maar beperkt waar. Dat zou alleen kunnen gelden voor ongeschoolde krachten. De mobiliteit van de geschoolde arbeidskrachten was groot, zoals Erdmann ook constateert met betrekking tot Burtscheid.⁵⁰ Geschoolde arbeiders verhuisden gemakkelijk naar een plek waar werk was, of waar beter werd betaald, vooral binnen de economische regio, maar ook tussen regio's. De ondernemers in Vaals rekruteerden deze arbeiders niet van het Zuid-Limburgse platteland.

Wat de ontwikkelingen op het platteland in de achttiende eeuw betreft, bieden Bauduin en Jansen specifieke gegevens voor een stukje van het onderzoeksgebied, namelijk Eys. De categorie middelgrote boeren (met 4,2 tot 8,4 ha grond) verdween daar. Het aantal keuterboeren (volgens de auteurs de groep met 0,84 tot 4,2 ha grond, gemiddeld 2,73 ha) halveerde. De groep van degenen die hun hoofdbestaan in de landbouw vonden kromp daardoor aanzienlijk.⁵¹ Dat lijkt in principe een basis voor spinnen als huisnijverheid. Toch blijkt uit de hierboven gepresenteerde gegevens dat Eys relatief weinig spinners (m/v) kende, ook in de lijst van 1776, die nevenactiviteiten van mannen vermeldt. Het aantal spinners steeg wel in het laatste kwart van de achttiende eeuw, maar het kwam niet in de buurt van de aantallen in Epen, en de stijging werd geheel door vrouwen veroorzaakt. In het, wat agrarische activiteit betreft, door landbouw gedomineerde Eys (zie hierna) bleef spinnen vooral een beroep voor (alleenstaande) vrouwen.⁵²

Wat het grondbezit van spinners (m/v) in het hele graafschap Wittem betreft (inclusief Epen en Eys), biedt de lijst van 1776 het volgende beeld. Van de in totaal 97 wolspinners (m/v) bezaten 44 wat grond en vijftien 'huis en hof', zonder verder grondbezit, terwijl 32 grond pachtten (zonder bezit). Slechts zes spinners hadden geen bezit en pachtten geen grond. De spinners (m/v) zonder grondbezit pachtten dus bijna allemaal grond, maar om hoeveel dat ging blijkt niet uit de lijst. De combinatie van pachten én grondbezit kwam onder spinners niet voor. Het grondbezit

50 Erdmann, *Burtscheid*, 31-37.

51 H.O.J.H. Bauduin en J.C.G.M. Jansen, 'Aspekten van de Limburgse landbouwgeschiedenis', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 14 (1969) 1-102, aldaar 44-47.

52 Ter vergelijking: in het dorpje Oost werden in 1796 zeven spinners geteld, allen vrouw, allen alleenstaand.

van de wolspinners blijkt, op één man na die 7,2 ha bezat, slechts gering, gemiddeld (exclusief de genoemde uitzondering) slechts 0,79 ha, dus minder dan de door Bauduin en Jansen als keuterboeren gekwalificeerde categorie. Eerder een grote tuin dan een akker.⁵³ Een verder relevant gegeven biedt de bevolkingslijst van 1809 voor Wittem, die ook het bezit van paarden, koeien en varkens vermeldt. Bij slechts één spinner wordt een dergelijk bezit gemeld, namelijk twee koeien. Geen van de spinners bezat dus een paard. De spinners in Wittem zijn op basis van deze gegevens eerder te kwalificeren als (potentiële) dagloners die wat grond bewerken, dan als kleine boeren met een nevenactiviteit in de nijverheid.

Mannen en vrouwen

Opvallend is het grote aantal mannen dat in de tellingen als spinner wordt aangetekend. In de lijst van 1776 voor Wittem (met vermelding van nevenactiviteiten) vormen zij 74 procent van de spinners (m/v). In 1796 vormen zij volgens de lijsten 47 procent van de 451 spinners in het onderzochte gebied. Het aantal gehuwde vrouwen en ongehuwde dochters actief als spinster zal echter naar alle waarschijnlijkheid veel groter zijn geweest dan de bronnen aangeven. In de enige inwonerslijst uit 1796 met een, wat vrouwen betreft, meer dan gemiddeld volledig lijkende telling, die van Mheer, vormen de spinsters die geen hoofd van het huishouden waren (met name echtgenotes en dochters) 32 van de 48 als spinster getelde vrouwen. In andere plaatsen is deze groep niet meegeteld.⁵⁴ Ter vergelijking: in Burtscheid, waar in de inwonerslijst van 1812 wel de beroepen van anderen dan hoofdbewoners en gezinshoofden werden vermeld, was 73 procent van de (volgens Erdmann) 325 spinners vrouw. In Eupen was het percentage vrouwen in 1796 zelfs 89 procent.⁵⁵

Het aantal mannen dat spint is in de tellingen van 1776 en 1796 voor Wittem stabiel (respectievelijk 76 en 75), terwijl hun aandeel in het totaal daalt. Het aantal spinners (m/v) stijgt in Wittem in deze jaren met 60 procent, maar de mannen dragen daar niet aan bij. Het beroep had zijn aantrekkelijkheid voor jonge mannen niet volledig verloren, want er waren intussen opnieuw mannen jonger dan 30 jaar

53 Lebrun opperde al, met betrekking tot het spinnen op het platteland, dat de inkomsten uit spinnen belangrijker konden zijn dan die uit landarbeid, 'que ces gens étaient des fileurs plus que des agriculteurs'. Hij noemt als mogelijke verklaring 'le peu de main-d'œuvre salariée que requiert l'élevage du pays de Herve ou les cultures pauvres de l'Ardenne'. Lebrun, *L'industrie*, 217 (noot 3).

54 Toch verschillen de percentages van de personen van twaalf jaar of ouder waarbij in 1796 een beroep is vermeld nauwelijks: 53 procent in Mheer, 52 in Epen.

55 Staatsarchiv Eupen, 3-138 Stadt Eupen (Französische Zeit), inv.nr. 7-17.

spinner geworden. In 1776 is de gemiddelde leeftijd van de mannen 48,5, in 1796 45 jaar. Maar de leeftijdsopbouw bleef in grote lijnen gelijk. De vrouwen zijn in 1796 veel talrijker dan in 1776, maar hun maatschappelijke status is gelijk: ook in 1796 zijn de als spinster vermelde vrouwen, op één na, weduwe dan wel ongehuwd. Er is dus niet anders geteld. Tabel 2 laat zien dat het aantal spinsters in Wittem een sterke groei kende, meer dan een verdrievoudiging, waarbij in Epen het aantal in absolute termen het meest steeg.⁵⁶

Tabel 2. Aantallen spinsters in Wittem

	1776	1796
Epen	8	33
Mechelen	9	26
Wahlwiller/Nijswiller	5	13
Eys	3	13
Wittem totaal	25	85

De stijging is waarschijnlijk te verklaren door extra vraag naar spinarbeid vanuit Vaals, waar de omvang van de bedrijvigheid was toegenomen. Deze toegenomen vraag trok echter niet meer mannen aan. Spinnen geldt als slecht betaald werk. Alleen door veel uren te maken kon iemand met alleen spinnen in zijn levensonderhoud voorzien. Het spinnen van vlas was vrouwenarbeid. Waarom was spinnen van wol voor een groep mannen wel interessant? Dat dagloners in de hier onderzochte gebieden in de gedeelten met veel akkerbouw de overstap naar het spinnen niet, of veel minder maakten (zie hierna), wijst erop dat spinnen in elk geval niet beter betaalde dan wisselende werkzaamheden voor verschillende agrarische bazen. Spinners (m) waren in de hier onderzochte regio blijkbaar wel in staat om al relatief jong (als vroege twintiger) te trouwen en kinderen te krijgen. Boerenknechten konden dat niet. Spinnen was een activiteit waarin het gezin een efficiënte productie-eenheid kon vormen, waarin de partners hun beschikbare uren optimaal konden benutten en bovendien de kinderen al jong konden laten bijdragen aan het gezinsinkomen.

56 Aangezien Nijswiller in 1776 niet apart is geteld, zijn Nijswiller en Wahlwiller hier samen genomen.

Voor mogelijke verklaringen van het fenomeen mannelijke spinner zijn de publicaties van Van Nederveen Meerkerk relevant. Zij constateert, in de zeventiende en achttiende eeuw, veel mannelijke spinners in steden als Leiden en Tilburg. In Leiden hielden de geslachten elkaar in 1749 op dit punt zelfs in balans.⁵⁷ Als verklaringen noemt zij hogere lonen voor spinnen van wol ten opzichte van spinnen van vlas, dat vrouwenwerk bleef, en gebrek aan ander, beter betaald werk, waardoor mannen gingen spinnen, in elk geval in de lakennijverheid.⁵⁸ De opkomst van de mannelijke spinner in Leiden vond pas na de bloeitijd van de Leidse lakennijverheid plaats, toen mannen minder gemakkelijk ander werk vonden. In de lakennijverheid werd relatief fijn garen van hoge kwaliteit verlangd. Het spinnen ging daardoor langzamer, maar werd beter betaald. Van Nederveen Meerkerk constateert geen verschil in beloning (stukloon) tussen mannen en vrouwen. Het inkomen van een mannelijke spinner bleef volgens haar lager dan dat van geschoolde arbeiders in de textielnijverheid, zoals wevers, en zelfs lager dan dat van een ongeschoold arbeider buiten deze sector, zoals iemand die in de bouw werkte.⁵⁹ Mogelijk gold dit ook voor de spinner op het platteland ten opzichte van de dagloner in de agrarische sector.

Spinnen: mogelijke verklaringen voor de verschillen binnen het onderzochte gebied

In het kanton Wittem springt Epen er duidelijk uit. In 1796 is 15 procent van de bevolking van twaalf jaar of ouder geregistreerd als spinner (m/v). In Nijswiller is daarentegen in dat jaar slechts 2,5 procent als spinner actief, in Eys 4 procent. In het gebied Wahlwiller-Mechelen is het percentage 8,4.⁶⁰ In het zuidwestelijke deel van de gemeente Vaals, grenzend aan Epen, vormen de in 1796 vermelde spinners 12,3 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder. In de rest van het kanton Wittem worden in Wijlre, Gulpen, Margraten en Slenaken in 1796 relatief weinig spinners/spinsters vermeld: in Wijlre vormen zij 2,9 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder, in Margraten 2,1, in Gulpen 2,7 en in Slenaken 5,1 procent.

57 E. van Nederveen Meerkerk, 'Textile workers in the Netherlands. Part 1: 1650-1810' (2004) 7. https://www.academia.edu/2118033/Textile_workers_in_the_Netherlands_Part_1_1650_1810, geraadpleegd op 18 april 2024. Idem, *De draad in eigen handen: vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007) 144.
58 Idem, 'Marktwerving', 60. De daarin gepresenteerde gegevens zijn voornamelijk uit de zeventiende eeuw.
59 Ibidem, 70.
60 Voor Wahlwiller is het 7,7, voor Mechelen 9,1 procent.

Binnen Gulpen zijn er concentraties in de gehuchten Billinguizen (vijf vrouwen, drie mannen) en Landsrade (twee vrouwen, negen mannen), samen bijna twee derde van het totaal in die gemeente. De vermelde vrouwen zijn, net als elders, weduwe of alleenstaand, de mannen hebben, op één na, een gezin. Landsrade, dat drie kilometer ten noordwesten van Epen ligt, ondervond misschien invloed van Epen. Epen en omgeving (Landsrade, Camerig, Cottessen) vormden dus een gebied met relatief veel spinners (12 tot 15 procent van de bevolking van twaalf jaar of ouder in 1796), terwijl Holset, Nijswiller, Eys, Wylre en een groot deel van Gulpen een zone met relatief weinig spinners vormden binnen het kanton.

Ter vergelijking een blik op de eerder beschreven gebieden rond Aken, onderdeel van het kanton Burtscheid: in 1801 werden daar 123 spinners geteld, waarvan twee derde vrouw. Zij vormden gemiddeld slechts één procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder, maar ook hier waren er grote verschillen: in de *mairie* Brand, ten oosten van Burtscheid, was het 10 procent, in de *mairie* Laurensberg, ten noorden en noordwesten van Vaals, werd slechts één spinster geteld. Van de spinners (m/v) in de lijsten van dit gebied is 81 procent te vinden in de *mairie* Brand. Zoals al aangegeven, waren de spinners binnen de stad Aken zeer talrijk.

Wat verklaart de concentratie van spinners in Epen en omgeving? In de literatuur zijn beweringen te vinden dat veeteelt een rol speelde. In het hertogdom Limburg zou de situatie optimaal zijn geweest voor deze huisnijverheid, omdat de veeteelt er domineerde, waardoor (de gezinnen van) kleine boeren het hele jaar door veel tijd overhielden voor het spinnen. Bovendien was hun werk lichter dan dat van akkerbouwers, waardoor de handen van vrouwen én mannen minder grof waren en fijnere draad konden spinnen. De basis voor deze verklaring is onder andere het reisverslag van Forster uit 1790.⁶¹

Nemnich (1809) schrijft dat de productie van steeds fijner laken de behoefte aan steeds fijnere draad tot gevolg had, zodat een spinner uit een pond wol meer dan de dubbele lengte aan draad moest spinnen.⁶² Toch blijkt uit de hier gepresenteerde cijfers, dat er volop mannelijke spinners waren. Ook in de Nederlandse steden hadden mannen het spinnen in de zeventiende en achttiende eeuw opgepakt, juist voor de lakenindustrie die om fijnere draad vroeg. Dat mannen en vrouwen volgens Van Nederveen Meerkerk gelijk stukloon ontvingen voor hun arbeid, zou moeten betekenen dat de fijnere vrouwen- en kinderhanden geen beter garen

61 'Für Aachen und die umliegenden Fabrikorte spinnen hauptsächlich die Limburger und die Flämänder. Im Herzogthum Jülich, wo der Ackerbau sehr stark getrieben wird, hat der Landmann viel zu harte Hände, um einen feinen Faden zu spinnen. Bei der Viehzucht auf den fetten Weiden von Limburg, wo die Hauptbeschäftigung des Bauers in Butter- und Käsemachen besteht, erhalten sich die Finger geschmeidiger, und überall spinnen Kinder und Weiber den feinsten Faden.' Forster, *Ansichten*, 155.

62 Nemnich, *Tagebuch*, 348.

leverden. De eerdere constatering dat de term (keuter)boer nauwelijks van toepassing is op de meeste mannelijke spinners, die eerder als (potentiële) dagloners met een stukje grond zijn te beschouwen, maakt het twijfelachtig om de verklaring voor de talrijke spinners in gebieden met veeteelt te zoeken in fijnere handen. Bovendien laten de eerder aangehaalde gegevens voor Wittem uit 1776 zien dat mannen met zwaar werk (metselaar, pleisteraar, dagloner) daarnaast sponnen.

Dat veeteelt een factor kan zijn, lijkt niettemin aannemelijk. Uit de oudste kadastrale gegevens over grondgebruik blijkt dat bijvoorbeeld Eys en Nijswiller echte akkerbouwdorpen waren, met slechts een beperkt areaal aan graslanden, terwijl ten zuiden van Mechelen en in Epen het aandeel grasland veel groter was. Van het totaal aan akkerland en grasland (weide en hooiland) was, volgens de oudste kadastrale gegevens, in Eys 2 procent, in Nijswiller 6, in Mechelen-Wahlwiller 18 en in Epen 42 procent grasland.⁶³ Rond de gehuchten Camerig en Cottessen bedroeg dit percentage grasland zelfs 51 procent. Dit betekent niet dat de gebieden met een hoog percentage grasland door veeteelt werden gedomineerd. De boerderijen waren gemengde bedrijven, die akkerbouw met veeteelt combineerden. De behoefte aan dagloners zal vooral voor de akkerbouwactiviteiten hebben bestaan, de knechten en meiden in vaste dienst konden het meeste werk met betrekking tot het vee wel aan. Een alternatieve verklaring zou daarom kunnen zijn, dat er in een gebied met meer veeteelt minder werk was voor dagloners. Deze werden daardoor gedwongen verdiensten te zoeken in de huisnijverheid, niet alleen als nevenactiviteit maar als beroep.

Is ook bij de vrouwen het verschil zichtbaar tussen de gebieden met veel grasland en de gebieden met overheersend akkerbouw? Vonden ook zij minder werkgelegenheid in de agrarische sector in gebieden met meer veeteelt? Zoals in de beschrijving van de bronnen al vermeld, bieden de meeste daarvan alleen zicht op de werkzaamheden van zelfstandig wonende vrouwen, dus een deel van de weduwen en alleenstaanden. De aantallen zijn relatief klein, en conclusies over deze groep zijn nauwelijks mogelijk. Een vergelijking tussen Eys en Epen (respectievelijk 397 en 448 inwoners van twaalf jaar en ouder in 1796) wat werkzame weduwen betreft, kan als poging tot analyse dienen. In Eys waren negen van deze weduwen spinster en tien dagloonster, in Epen negentien spinster en dertien dagloonster. In beide plaatsen waren er weduwen die, zelfs op gevorderde leeftijd, dagloonster waren.⁶⁴ Een even groot verschil als bij de mannen tussen deze qua agrarische structuur zo verschillende plaatsen is er bij de vrouwen dus niet, ook al had Epen relatief en absoluut meer vrouwen die sponnen en ook meer weduwen die sponnen dan Eys.

63 Op basis van de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels van het kadaster.

64 In Epen was de gemiddelde leeftijd van de weduwen die sponnen 59 jaar, van de dagloonsters 58.

Conclusies

Een algemene conclusie is dat er binnen de economische regio sprake was van diversiteit in de organisatie van het productieproces van textiel. Wat voor één centrum en zijn omgeving geldt, hoeft elders niet van toepassing te zijn. Bestaande opvattingen over de huisnijverheid in het onderzochte gebied dienen op een aantal punten bijgesteld te worden. De huisnijverheid in de textielsector bestond er met name uit spinnen. Thuis weven (voor derden) was in het hele gebied (en zelfs in het dorp Vaals) van geringe betekenis. Het klassieke beeld van de kleine boer of arbeider met een weefgetouw in zijn huisje was hier niet van toepassing. De hoge kwaliteitseisen, die toezicht wenselijk maakten, en het formaat van de weefgetouwen voor het luxe laken kunnen als verklaringen worden genoemd waarom dit weven niet als huisnijverheid gebeurde. Maar ook het beroepsmatig weven van andere stoffen, zoals linnen, kwam weinig voor. In de omgeving van Aken is het beeld vergelijkbaar.

Spinnen was niet alleen nevenactiviteit en bijverdienste, maar voor veel mensen, vrouwen én mannen, hun beroep. Op basis van gegevens voor Wittem (graafschap c.q. gemeente) is te concluderen dat het spinnen als huisnijverheid daar in de periode van 1776 tot 1796 sterk toenam. In sommige plaatsen in het onderzochte gebied (Epen, Mheer) vormde spinnen gedurende een korte periode, tot de introductie van spinmachines, de voornaamste arbeid voor 15 tot zelfs meer dan 20 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder. Mannen vormen bijna de helft van de in de inwonerslijsten vermelde spinners (m/v). Hun aandeel verschilde echter sterk van plaats tot plaats. Voor zover spinnen voor vrouwen hun hoofdactiviteit was, bood spinnen werk aan alleenstaande vrouwen, ongehuwd of weduwe. Gehuwde vrouwen en dochters worden in de inwonerslijsten zelden als spinster vermeld, maar zij vormden waarschijnlijk, met spinnen als nevenactiviteit, een belangrijke additionele groep spinsters, die het aandeel van de vrouwen in dit werk overheersend maakte ten opzichte van de toch aanzienlijke groep mannen.

Spinnen was in de economische regio niet alleen werk voor het platteland. In het dorp Vaals worden weliswaar nauwelijks spinners vermeld, maar het aantal spinners in Aken enurtscheid was een veelvoud van dat in het onderzochte landelijke gebied. Dat opdrachtgevers werk naar het platteland verplaatsten vanwege lagere kosten is daarom twijfelachtig. De opkomende mechanisatie van het spinnen lijkt het platteland in het onderzochte gebied als eerste te treffen.

Spinnen als huisnijverheid kende in het onderzochte gebied een opvallend ongelijke geografische spreiding. In sommige plaatsen, zelfs binnen één gemeente, waren verhoudingsgewijs veel meer mensen actief als spinner (m/v) dan elders.

In sommige gemeenten worden zelfs helemaal geen spinners geteld. Er lijkt sprake van een zekere correlatie met het aandeel van de veeteelt in de agrarische activiteiten. Waar veeteelt een groter belang had, kozen ook veel mannen voor het spinnen, niet als nevenactiviteit maar als beroep. Uitzondering op die regel is alleen de gemeente Mheer, waar akkerbouw domineerde, maar het aantal spinners en spinsters opvallend hoog was. De verklaring voor het veel voorkomen van spinnen als huisnijverheid in gebieden met veeteelt moet waarschijnlijk gezocht worden in minder werkgelegenheid in de agrarische sector voor dagloners. In door akkerbouw gedomineerde gemeenten vormde het spinnen blijkbaar in de meeste gevallen geen aantrekkelijk hoofdberoep voor mannen, en was het ook in bepertere mate aantrekkelijk voor alleenstaande vrouwen.

Henk W. Hanneman

PRIVATISERING VAN HEERLIJKHEDEN IN HET HERTOOGDOM BRABANT, HET HERTOOG- DOM LIMBURG EN DE LANDEN VAN OVER- MAAS, 1626-1661. GIFPIL OF PANACEE?

Abstract

This article examines the privatization of lordships in the Duchy of Brabant, the Duchy of Limburg, and the Lands of Overmaas between 1626 and 1661. Against the backdrop of the financial crisis faced by King Philip IV of Spain after the end of the Twelve Years' Truce and the resumption of war with the Dutch Republic and France, the crown resorted to alienating territorial authority by pledging or selling local lordships. This practice transferred administrative and judicial powers to the highest bidder, thereby transforming government authority into a commodity. While such measures had historical precedents in Brabant and Burgundy, they were controversial: earlier cycles of pledging and redemption had already been criticized as a 'dangerous palliative'. The study explores whether this seveneenth-century wave of privatization functioned as a financial remedy or rather as a poison pill, assessing its consequences for governance, justice, and the relationship between the monarchy and regional estates.

Inleiding

Koning Filips IV van Spanje raakte na afloop van het Twaalfjarige Bestand (1609-1621) door hervatting van de oorlog met de Republiek (en sinds 1618 met Frankrijk) in toenemende geldnood.¹ Een mogelijkheid om aan geld te komen was het lokale overheidsgezag over een bepaald territorium tegen betaling aan de meestbiedende over te dragen (in pand geven, verkopen). In dat territorium oefenden zij als lokale (pand)heer het overheidsgezag uit (bestuur en rechtspraak). Het heerlijk gezag werd in leen gehouden, was in de praktijk erfelijk geworden en werd bij aanvaarding en vererving door de gerechtigde (de leenman) verheven bij het leenhof. Als hertog van Brabant en het daaraan in personele unie verbonden hertogdom Limburg en als soeverein van de Landen van Overmaas greep de koning – net als zijn Brabantse en Bourgondische voorgangers – naar het middel 'vervreemding' om aan geld te komen.

Uyttebrouck liet zien dat in de periode 1356-1420 verpanding en inlossing van de vooral in Over-de-Maas gelegen gebieden elkaar snel opvolgden al naargelang de 'eb of vloed' in de staatskas. De snelheid waarmee verpandingen weer werden ingelost, toonde aan dat de Staten van Brabant verpanding beschouwden als een

1 De auteur dankt Eduard Dormans voor zijn kritische blik en waardevolle suggesties op een eerdere versie van dit artikel.

noodzakelijk kwaad, een ‘palliatif dangereux’ (gevaarlijk lapmiddel) waaraan zo snel mogelijk een einde moest worden gemaakt.² Uyttebrouck karakteriseerde de politiek van de hertogen van Brabant in die periode als ‘vergiftigd’ door verpandingen in Overmaas. Vergiftigd, want de Staten van Brabant beseften dat bij elke vervreemding het gevaar dreigde van een permanent verlies van inkomsten uit het vervreemde goed en aldus een vicieuze cirkel op gang kon worden gebracht, leidend tot steeds meer vervreemdingen. Ook de kwetsbare ligging van de verspreide bezittingen buiten het Brabantse kerngebied (‘Limburg en Overmaas’) baarde hun zorgen. Zij waren het die de hertogen steeds weer aanzetten tot inlossing van de pandsommen. Van Hall ging nog een stap verder en kwalificeerde de verpandingen door Filips II in de zestiende eeuw als een ‘desastreus’ middel voor de financiële gezondheid van de landsheer.³ Boeren toont zich minder bezorgd hierover en wijst op het feit dat verpanding in leenverband werd gegoten, waardoor inkomsten uit heergewaden en hofrechten werden verkregen en ook de bedehoffing gewoon doorging.⁴ Wouters stelt de gevolgen van verpanding voor de ingezetenen van de verpande heerlijkheden centraal en constateert dat verpanding weinig populair was onder de bevolking vanwege het vele misbruik door de pandheren.⁵ Janssen de Limpens sluit zich daarbij aan en spreekt van een heilloos en door de bevolking gehaat systeem.⁶ Bovendien betreurt hij de aantasting van het landsheerlijk gezag als gevolg van het verkopen of verpanden van heerlijkheden aan lokale adel of burgers met adellijke ambities en de daardoor veroorzaakte stilstand van de rechtsontwikkeling. Dumont behandelt in zijn studie onder andere de verpandingen die in de zeventiende en achttiende eeuw in het hertogdom Limburg en het graafschap Dalhem hebben plaatsgevonden.⁷ Hij betoogt dat het door misbruik en inefficiëntie geplaagde heerlijke gezag door gericht beleid van Brussel geconfronteerd werd met een met steeds meer bevoegdheden toegeruste en breder samengestelde

2 A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas de moyen âge (1355-1430)* (Brussel 1975) 93.

3 H. van Hall, ‘Het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas’, in: P. Tummers (ed.), *Limburg, een geschiedenis - tot 1500* (Maastricht 2015) 323-340. Voor de verpandingspolitiek van Jan IV zie: J. Ligthart, ‘De verpanding van Valkenburg door Jan IV. Nieuw of staand beleid van Brabantse hertogen?’, *PSHAL* 152 (2016) 59-86.

4 ‘Al te rampzalig moet men die verpandingen toch ook weer niet zien (...) bedehoffing en leenverheffing bij de landsheer gingen gewoon door.’ Aldus P.C. Boeren, ‘Bestuurs- en rechtsinstellingen c. 1300-1500’, in: E.C.M.A. Batta, e.a. (ed.), *Limburgs Verleden II* (Maastricht 1967) 68-117; aldaar 89-90, 106.

5 H.H.E. Wouters, ‘Het Limburgse Maasdal gedurende de Tachtigjarige en de Dertigjarige oorlog’, in: Batta ed., *Limburgs verleden. II*, 348-351.

6 Waar de haat van de bevolking op gebaseerd was, vermeldt Limpens niet. Hij achtte dat ‘voldoende bekend’. K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas* (Bussum 1977) LXII.

7 B. Dumont, *Aux origines des communes - Les communautés villageoises dans les pays de Dalhem et de Limbourg XVIe-XVIIIe siècle - Genèse, structures, évolution* (Brussel 1994) 474.

lokale banksvergadering. Geleidelijk ontwikkelde zich zo een tegenwicht tegen de dominantie van heer, leenheer, parochie en adel.

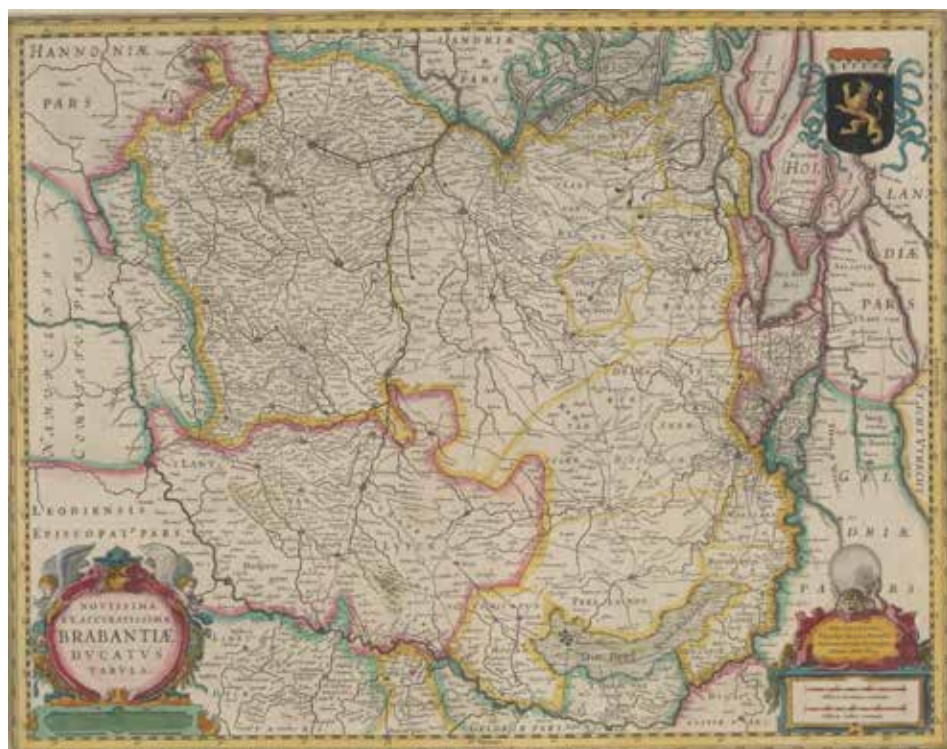
Anders dan zijn voorgangers, die met name de wat grotere gebiedsdelen ten oosten van de Maas (‘Overmaas’) hadden verpand, koos de Spaanse koning er nu voor de heerlijke rechten voor kleinere gebiedsdelen, de dorpen, te verpanden. Hij beperkte zich deze keer niet tot de perifeer gelegen Landen van Overmaas, maar betrok ook het kernland, het hertogdom Brabant, daarin. Voor de beantwoording van de vraag of deze golf van vervreemdingen een gifpil of panacee was, wordt in dit artikel onderzocht onder welke omstandigheden en voorwaarden vervreemding plaatsvond en welke voordelen en nadelen of bijwerkingen waren verbonden aan vervreemding van lokaal overheidsgezag. Daaraan gekoppeld wordt de vraag naar de politieke en bestuurlijke legitimiteit van de inzet van dit middel voor de vervreemder (de vorst) en de verkrijger (de lokale heer). Hierbij wordt tevens de historiografische inbedding van het fenomeen ‘verpanding’ verdiept. Onderzocht wordt voorts hoe het militair binnendringen van de Republiek – gemarkeerd door de verovering van ’s-Hertogenbosch (1629) en Maastricht (1632) – de legitimiteit van ‘vervreemden’ onder druk zette. Ten slotte komen financieel-economische vragen aan bod: was het middel succesvol gemeten aan het aantal vervreemdingen en aan de opbrengst?

Voor een goede inkadering worden eerst de begrippen ‘vervreemding’, ‘verpanding’, ‘leen’, ‘heerlijke rechten’ en ‘heerlijkheid’ gedefinieerd.

Wat behelsde het begrip ‘vervreemding’?

De term ‘vervreemding’ (Frans: aliénation) werd door de Raad voor de Domeinen en Financiën te Brussel in 1626 gebruikt als verzamelterm voor ‘verkoop’ of ‘verpanding’ van zogenoemde heerlijke rechten in kleine rechtskringen (schepengbanken, dorpen) gelegen in de hertogdommen Brabant en Limburg en de Landen van Overmaas. Kenmerkend verschil tussen ‘koop’ en ‘pand’ is dat ‘koop’ onherroepelijk was, terwijl een ‘pandheerschap’ door de vorst eenvoudig beëindigd kon worden door terugbetaling van de pandsom na afloop van de eventueel overeengekomen termijn (of eerder).

Vervreemding van overheidsgezag onderscheidde zich van de andere financieringsmiddelen door de rechtstreekse gevolgen die het had voor de ingezetenen. Bij beden werden de Staten geconsulteerd, bij leningen werd overeenstemming met de schuldeiser gezocht, maar hier werd overheidsgezag geprivatiseerd zonder dat degenen die onder dat gezag gesteld werden, daarover werden gehoord. De

Afb. 1: Kaart van het hertogdom Brabant (in westelijke oriëntatie) en de Landen van Overmaas, uitgegeven door Henricus Hondius in 1633 [<https://id.rijksmuseum.nl/200713174>, objectnummer RP-P-AO-19B-30]

aantrekkingskracht van het middel berustte op de onmiddellijke verkrijging van een bedrag ineens, de koop- of pandsom. In ruil daarvoor droeg de vervreemder (de vorst) de zaak (met inkomsten over de lange termijn) over aan de verkrijger, voor wie dit het jaarlijks rendement op zijn investering vertegenwoordigde. Daarmee werd de financiële gezondheid op de lange termijn van de vervreemder aangetast.⁸ Positief voor de vorst was dat hij door de vervreemding in leenverband te doen, de plaatselijke heer aan zich wist te binden. Daar stond tegenover dat de vorst meer op afstand kwam te staan van de ingezetenen. Hij kwam in de schaduw te staan van de persoon op de voorgrond, de verkrijger, die een hogere maatschappelijke zichtbaarheid in de lokale en regionale gemeenschap kon opbouwen.

8 Uyttendaele, *Le Gouvernement*, 73.

Voorwerp van vervreemding: heerlijkheid en heerlijke rechten

Voorwerp van vervreemding waren delen van de heerlijke rechten van de vorst ('regalia') waaronder het belangrijkste, namelijk het recht om regeermacht of overheidsgezag uit te oefenen binnen het desbetreffende territorium. Anders gezegd: het recht om te gebieden, te verbieden en recht te spreken. De soeverein had het recht om schout en schepenen te benoemen voor het ressort van de desbetreffende schepenbank. Heerlijkheid was er in gradaties: volledige rechtsmacht, dat wil zeggen hoge, middele én lage heerlijkheid óf één of twee onderdelen ervan. Tot de hoge rechtsmacht ('justitie') werden gerekend de volledige rechtspraak, alle burgerlijke en strafrechtelijke vorderingen, betreffende zware misdrijven zoals moord, brandstichting, roof, verkrachting, enzovoort. Tot de hoge rechtsmacht behoorde ook het recht op het opleggen van verbeurdverklaringen en het toedelen van lijf- en doodstraffen.⁹ De middele justitie betrof misdrijven waarvoor enkel lichtere straffen konden worden uitgesproken, zoals verbanning, strafbedevaarten, schandstraffen (bijvoorbeeld aan de kaak stellen) en boeten. De lage justitie had betrekking op burgerlijke vorderingen in verband met onroerende goederen gelegen in het rechtsgebied, zoals eigendomskwesties, schuldvorderingen, het opleggen van boeten voor delicten betreffende onroerende goederen zoals het ongeoorloofd kappen van bomen, diefstal van veldvruchten, et cetera.¹⁰ Uit de rechtsbedeling ontving de heer inkomsten in de vorm van een aandeel in civiele en criminele boetes of confiscaties. Ook aan de begeving van de ambten van schout, griffier of schepenen ontleende de heer inkomsten. Daarnaast maakte een aantal afgeleide rechten¹¹ deel uit van de heerlijke rechten: het recht van jacht, visserij, veer, tol, accijns, wind-, water-, dwang- of banmolen, en banoven.¹² Uit de exploitatie van die rechten kon de heer ook inkomsten verwerven.

De onderdanen werden enigszins behoed voor willekeur doordat de rechten van de heer beperkt werden op tweeërlei wijze. Enerzijds bleef de koning de soeverein over het betreffende gebied en was de heer als vazal van de koning hem trouw, eer en leenhulde verschuldigd. Anderzijds moest de heer bij zijn inhuldiging zweren dat hij de wetten, costumen, gewoonten en privileges van zijn onderdanen zou

9 Het verminken of amputeren van ledematen of het ter dood brengen van veroordeelde misdadigers.

10 D.M.I. van den Auweele, 'Het heerlijk stelsel – Vorming en structurele eenheid (4de – 16de eeuw)', *Heemkronijk* 25 (1986) 10-29. M.M.P. van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch – De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Tilburg 2002) 119-122.

11 A.S. De Blécourt en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het Oud-Vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1950) 302-305. Opsomming regalia: 182.

12 Krachtens banrechten moesten de bewoners van een zeker gebied hun koren laten malen op de banmolen en hun brood laten bakken in de banoven.

eerbiedigen.¹³ Rechtspraak en beroepsprocedures konden ingezetenen die zich tekortgedaan voelden, in voorkomende gevallen soelaas bieden.

‘Doelgroep’ voor vervreemding

In principe kwamen alle dorpen en banken in het hertogdom Brabant, het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas voor verkoop of verpanding in aanmerking, zij het dat de hoofdsteden werden uitgezonderd van vervreemding, omdat zij symbool stonden voor de soevereiniteit van de koning. Uiteraard kwamen heerlijkheden die in het verleden door de vorst in eigendom waren overgedragen aan een particuliere heer niet meer in aanmerking voor vervreemding.¹⁴ Ook rijksonmiddellijke heerlijkheden waren vanzelfsprekend uitgezonderd, omdat zij onder het gezag van de Duitse keizer stonden.¹⁵ Wel in aanmerking kwamen de vele verpandingen die door voorganger Filips II in de periode 1555-1565 in leenverband waren vervreemd en waren ingelost. Ook kwam het geregeld voor dat voorheen enkel de lage justitie van een heerlijkheid was verpand of verkocht en dat de (lucratieve) hoge justitie daar nu aan werd toegevoegd. Omdat de vervreemdingen, anders dan in eerdere eeuwen, nu kleine territoria – dorpen of schepenbanken – betroffen, werd de groep van ‘heren’ die in aanmerking kwamen veel groter. Ook de lagere adel, kooplieden en lage geestelijkheid hadden de middelen om een heerlijkheid in pand of door koop in leen te verwerven.

Vervreemdingsgolf 1626

Geconfronteerd met een lege staatskas, stelde de Raad van Financiën te Brussel voor om heerlijkheden gelegen in twee van de zeventien provinciën te verkopen of te verpanden, namelijk het hertogdom Brabant én het aan Brabant gekoppelde hertogdom Limburg en de eveneens in personele unie met Brabant verbonden Landen van Overmaas (samen vaak aangeduid als de provincie Limburg). Na consultatie en toestemming van de Staten van Brabant verzocht de landvoogdes van

13 Dumont, *Aux origines des communes*, 154.

14 Het betreft hier de zogenoemde allodiale heerlijkheden, waarbij de heer een absoluut en vrij bezitsrecht heeft, in tegenstelling tot een feodaal of leenroerig bezit.

15 L. Berkvens, ‘Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795’, in: Tummers (ed.), *Limburg. Een geschiedenis*, deel II, 33. Binnen de grenzen van het Land van Valkenburg lagen onder andere de volgende vrije rijksheerlijkheden: Gronsveld (zonneleen), Slenaken, Wijlre, Stein en Wittem.

de Zuidelijke Nederlanden, infante Isabella, om toestemming aan koning Filips IV.¹⁶ Met het patent van 30 mei 1625 te Madrid stemde hij toe ‘omme te procederen tot vercoopinghe bij forme van beleenighe van eenige partijen derselver soo we leenen hooge heerlijkheden als gemeynte ende allodiale goederen t’onsen meesten proffijte ende minsten achterdeele [nadeel] ende tot sulcke somme als versocht ende noodigh soude moghen wezen.’¹⁷

Afb. 2a: Portret van koning Filips IV van Spanje door Diego Velázquez, 1644 [<https://collections.frick.org/view/objects/asitem/items%240040:271>, objectnummer 1911.1.123 (Henry Clay Frick Bequest)]

Afb. 2b: Portret van aartshertogin Isabella van Spanje, landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden door atelier Frans Pourbus, ca. 1600 [<https://id.rijksmuseum.nl/200108412>, objectnummer SK-A-510]

Op 6 juli 1626 publiceerde de Raad van Financiën de Algemene Voorwaarden waaronder heerlijkheden verkocht of verpand konden worden.¹⁸ Om de best mogelijke prijs te krijgen, had de Raad besloten de heerlijke rechten openbaar te veilen en te gunnen aan de meestbiedende. De Algemene Voorwaarden somden op

16 Isabella Clara Eugenia, tante van Filips IV en gehuwd met aartshertog Albrecht van Oostenrijk, was na diens overlijden in 1621 door Filips IV benoemd tot landvoogdes der Zuidelijke / Spaanse Nederlanden.

17 Ontleend aan preambule verpandingsovereenkomst Kerkrade 1630; HCL-Maastricht, AAK inv.nr. 1016, of: HCL-Maastricht, 01.075 LvO, inv.nr. 2325.

18 R. Vermeir, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, deuxième série: règne de Philippe IV (1621-1665)* (Brussel 2023) ord.nr. 1626/14. Op 27 juni en 1 juli had de Raad van Financiën vergelijkbare voorwaarden voor het ressort van de Rekenkamer van hertogdom Luxemburg (ord.nr. 1626/12) en Rijsel (ord.nr. 1626/13) gepubliceerd.

welke gezags- en exploitatierechten de bieders mochten verwachten als tegenprestatie voor hun koop- of pandsom, aan welke eisen hun bewind diende te voldoen en welke beperkingen en grenzen daaraan werden gesteld. In concreto werden de volgende ‘heerlijke’ gezags- en exploitatierechten in het omschreven territorium aan de pandheer of koper in het vooruitzicht gesteld:

- hoge, middele en lage justitie (art. 6);
- deel van de opgelegde boeten op overtredingen, confiscaties (art. 6);
- inkomsten: cijnzen (art 8-12) hetzij in geld of in natura (granen, hoenders);
- recht van benoeming van schout en schepenen en bode van de lokale schepenbank (art. 20);
- rechten op het gebied van de jacht (‘vogelarij’)¹⁹ en visserij (art. 6);
- recht van ‘plantagien’ (art. 18, 19; houtopstand – voorkomen van roofofbouw);
- molenrecht voor bestaande molens; uitbreidingen voorbehouden aan de vorst (art. 14-16);
- rechten van symbolische aard: tekenen van hoge justitie, zoals het oprichten van een galg of schandpaal.

De te verlenen gezagsrechten konden zowel de gehele justitie omvatten of enkel de hoge justitie. Soms waren de lage en middele justitie al aan een andere heer verleend en verwierf de nieuwe heer enkel de hoge justitie. Omdat de hoge justitie de meest lucratieve was, werd deze zeer begeerd.

De koning bleef soeverein van het gebied.²⁰ De heer was als leenman de leenheer hulde en manschap verschuldigd en betaling van ‘heergewaden’ en hofrechten bij verheffing van de heerlijkheid bij het leenhof. De koning behield zijn aanspraak op bede en subsidies. Ook behield hij zich uitdrukkelijk voor het recht op de klokslag, vervolging van majesteitsschennis en optreden in kwesties van oorlog en vrede.²¹ Verder verbood de koning de pandheer nieuwe cijnzen in te voeren of eigen belastingen te heffen (art. 8, 24). Het uitvaardigen van plaatselijke verordeningen, zoals keuren voor bier, brood, wijn en dergelijke, lagen wel binnen de rechtsmacht van de plaatselijke heer. Er werden door de vorst ook eisen gesteld aan het duurzaam beheer van de bossen (art. 18, 19). Wanneer heerlijkheden in pand werden gegeven, was het uiteraard niet de bedoeling dat de waarde van het pand verminderde. Ten slotte bedong de koning voor zichzelf het recht om de verpan-

19 Met ‘vogelarij’ werd soms de jacht aangeduid, omdat met vogels (bijvoorbeeld valken) werd gejaagd op wild en gevogelte. De Blécourt, Kort begrip, 282.

20 Voor de bevoegdheden van de hertog van Brabant zie: Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 117.

21 Recht van klokslag: het recht om inwoners op te roepen tot het beschermen van het land; later ook tot het verrichten van diensten voor het land (‘karweien’). Zie: De Blécourt, Kort begrip, 231-232.

ding te beëindigen door terugbetaling van de pandsom met inachtneming van een opzegtermijn van drie maanden (art. 23). Gewoonlijk beloofde de koning dan dat binnen een zekere periode (meestal vijftien jaar) niet tot een nieuwe verpanding zou worden overgegaan.²²

Aantrekkelijkheid van de aanschaf van een heerlijkheid

Een belangrijke vraag voor de heer in spe was of de geverge investering hem genoegdoening zou schenken in materiële of immateriële zin. In de lijst van te verkrijgen heerlijke rechten als omschreven in de Algemene Voorwaarden kan een drietal categorieën worden onderscheiden: financieel, personeel en justitioneel.²³ De financiële tegenwaarde van de heerlijke rechten (gespecificeerd in natura als hoeveelheden granen, hoenders en/of in geld) was gemakkelijk te bepalen. Voor de waarde van de overige regalia (jacht, visserij, vogelarij, banmolen, et cetera) en het keuren van bier, vlees en brood en de boeten bij overtredingen kon op basis van de opgedane ervaring een inschatting worden gemaakt.²⁴ Personele inkomsten vloeiden voort uit het recht om schout en schepenen te benoemen. Benoeming werd afhankelijk gemaakt van een tegemoetkoming van de kandidaat, de zogenoemde begeving van ambten. Justitionele inkomsten vloeiden voort uit de rechtsbedeling en was dus afhankelijk van de hoogte van de opgelegde boeten en de verdeling ervan tussen de heer en de officieren van de desbetreffende schepenbank. In het ‘costumier recht’ en de ‘gewoonten’ zijn de lokaal van toepassing zijnde opgelegde boeten en verdeling vastgelegd.²⁵ Er bestonden grote onderlinge verschillen in hoogte en verdeling tussen de schepenbank en heer, maar de heer in spe kon voor de beoogde heerlijkheid een concrete inschatting maken. Hoe hoog de financiële opbrengst in de praktijk bedroeg, valt door het ontbreken van voldoende gegevens moeilijk vast te stellen. De schaarse gegevens duiden op een rendement van circa 3 procent, terwijl de rente toen gemiddeld 5 procent bedroeg.²⁶

De genoegdoening die werd verkregen uit de rechten van immateriële of symbolische aard manifesteerde zich in macht, invloed, aanzien en status. Die konden tot uitdrukking worden gebracht door het verplichte eerbetoon van ingezetenen

22 Dumont, *Aux origines des communes*, 159.

23 Deze driedeling is ontleend aan: Th.J. van Rensch, *Licht op het zonnelen Gronsvelt*. Werken LGOG 23 (Maastricht 2015) 74-79 en 565.

24 S. Berghmans, *Een studie van de heerlijke inkomsten en uitgaven in de late 17de en de 18de eeuw*. De bezittingen van de hertogen van Arenberg in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq (Gent 2013).

25 de Limpens, *Rechtsbronnen*, (Bussum 1977).

26 Dumont, *Aux origines des communes*, 474-476; Voor Kerkrade zie: HCL-Maastricht, AAK, inv.nr. 1030.

bij de inhuldiging van de heer of bij zijn uitvaart of die van een lid van zijn gezin.²⁷ Met de aanwezigheid van een schavot, galg, schandpaal of ketting kon publiekelijk gesignaleerd worden dat het bezit een heerlijkheid met hoge justitie betrof. Ook het bezit van het jachtrecht kende een hoge status. Deze rechten konden ook economisch voordeel opleveren.²⁸ Vele – ook plaatselijke – geslachten wisten door pandneming van heerlijke rechten de grondslag te leggen voor een verdere groei van hun aanzien en fortuin.²⁹ Voor de lage adel bevestigde het bezit van een heerlijkheid hun macht, aanzien en rang. Rijke burgers verwierven een titel waarmee ze een verheffing tot de adelstand konden bevorderen of realiseren. Heerlijkheden die te liggen kwamen in de Generaliteitslanden bleken ook een felbegeerd statussymbool voor Hollandse bestuurders en kooplieden.³⁰

Verdeling van de vervreemdingen in periode 1626-1648

Uitgebreide consultatieronden met de grote steden en de standen van de Staten van Brabant hadden ertoe geleid dat de Staten aan hun instemming met een ‘aliénation’ de voorwaarde verbonden dat de uitvoering in tranches zou geschieden en dat zij bij elke nieuwe tranche geconsulteerd zouden worden.³¹ Voor de eerste tranche van 800.000 gulden gaven de Staten op 9 juni 1626 toestemming. Daarna gebeurde dat naar behoefte opnieuw. Voor de verpanding van Kerpen en Lommersum –Brabantse enclaves in het land van Gulik – werd in 1641 expliciet toestemming gevraagd aan de Staten. Waar de Staten van Brabant tot 1644 instemden met verpandingen van ‘heerlijkheden’, ging de stad Antwerpen akkoord met de verpanding van de toll en in 1645 voor de licenten van Antwerpen tot een bedrag van 700.000 gulden en ‘corruwées’ voor geestelijke instellingen tot 300.000 gulden (zie tabel 1).³²

27 Van Rensch, *Zonneleen*, 76.
28 Sommige heren maakten misbruik van hun macht, bijvoorbeeld de heer van Aubel. Zie: Dumont, *Aux origines des communes*, 235; en 244 (noot 19) ‘Memorie ende annotatie van sommige abusen ende falten in het schatregister tot s’Graven Vouren beginnende in het jaer 1607’.
29 Voor onder andere de Limburgse geslachten zie: P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* Maastrandse Monografieën 63 (Hilversum 2000) 131, 169.
30 A.C.M. Kappelhof, ‘Heren in beweging – Heren en heerlijkheden ten tijde van het Ancien Regime (1555-1794)’, *Heemkronijk* 25 (1986) 48-63; 55. Algemeen: M.J. Prins, ‘Handel in heerlijkheden – Aankoop van Hollandse kooplieden en motieven van kopers, 1600-1795’, *Virtus* 24 (2017) 31-56.
31 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 93. Volgens de bepalingen van de Joyeuse Entrée moest in geval van vervreemding ook de Staten van de Province de Limbourg [= hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas] om toestemming worden gevraagd. Zie G. Goossens, *Étude sur les États de Limbourg et des pays d’Outre-Meuse* (Kerkrade/Leuven/Parijs 1910) 64.
32 De term ‘corruwées’ (karweien) verwijst naar een vorm van belasting, waarbij kloosters en abdijen

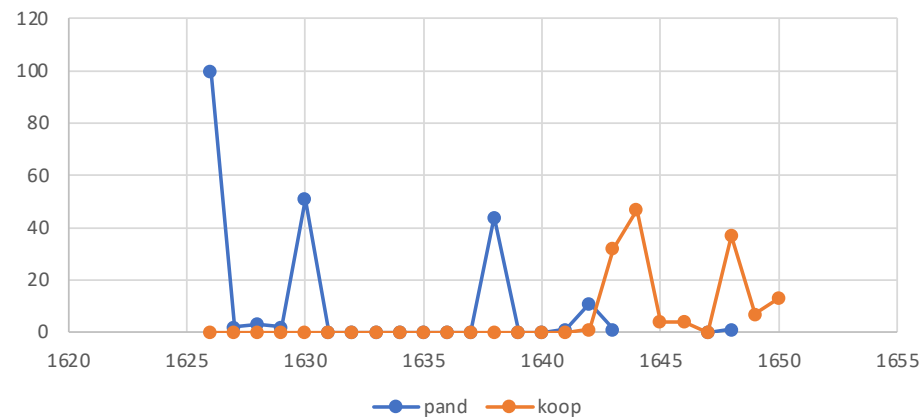
Tabel 1. Tabel met jaar van instemming Staten van Brabant, het onderwerp van vervreemding en de goedgekeurde bedragen in de periode 1626-1648 [J. Le Roy, *Institution Chambre des Comptes*]

Jaar instemming	Doel	Bedrag (guldens b.)
1626	domeinen	1.000.000
1628-1632	domeinen	1.400.000
1638	domeinen	450.000
1641	Kerpen en Lommersum	137.000
1641-1644	domeinen	840.000
1644	tollen Antwerpen	400.000
1645	licenten/corruwées	1.000.000
	Totaal	5.227.000

Halverwege 1626 aangekondigd, waren eind van dat jaar al meer dan honderd heerlijkheden verpand. In de periode tot 1630 liep dat op tot meer dan 150. In totaal werden tussen 1626 en 1648 ruim 230 heerlijkheden object van één of meer van de ruim 320 vervreemdingen.³³ Zie tabel 2 voor de verdeling van de transacties (pand of koop) over de jaren.
In de periode 1626-1630 betrof het vooral nieuwe verpandingen. In 1638 organiseerde Brussel opnieuw veilingen van heerlijkheden.³⁴ Er werden toen nog eens 30 nieuwe heerlijkheden verpand, maar er werden ook 28 heerlijkheden die al eerder verpand waren geweest, opnieuw verpand. Sommige waren zo recent als 1626 verpand en andere betroffen heerlijkheden die al eerder, tijdens de regeerperiode van Filips II, waren verpand. Het vertrouwen in de bestendigheid van de rechtsvorm ‘verpanding’ moet hierdoor een gevoelige knauw hebben gekregen. Na 1642 betrof het met name de verkoop van eerder in pand genomen heerlijkheden. Duidelijk bleek dat lokale heren (slechts een enkele ‘vrouwe’ of abdis) er als de kippen bij waren om een heerlijkheid in bezit te krijgen.

met een eigen hof werden verplicht op hun kosten een arbeidsinzet (paard en wagen) te leveren voor gemeenschapsprojecten.
33 Heerlijkheid Couroit le Grand bijvoorbeeld komt drie keer voor: in 1626 wordt het bestaande pandheerschap verhoogd, nogmaals verhoogd in 1638 en ten slotte verkocht in 1644. Zo ook onder andere Korbeek-Dijle, Kumptich en Willebringen. Zie: J. Le Roy, *Institution de la Chambre des Comptes du Roi en Brabant* (Brussel 1716) 50, 54, 56.
34 Voorwaarden op 8 maart 1638 gepubliceerd door Raad van Financiën. Vermeir, *Recueil des ordonnances*, ord.nr. 1638/5.

Grafiek 1. Jaarlijks aantal vervreemdingen (door pand of koop) van heerlijkheden gelegen in de hertogdom Brabant, hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas in periode 1626-1650 [J. Le Roy, Institution Chambre des Comptes]

Tabel 2 toont de verdeling van de vervreemdingen en hun opbrengst in de hertogdommen Brabant en Limburg en de Landen van Overmaas. Het hertogdom Brabant bestond uit zes hoofdmeierijen: de hoofdmeierij Leuven, de ammanie Brussel, het markgraafschap Antwerpen, de hoofdmeierij Tienen, de hoofdmeierij 's-Hertogenbosch en het baljuwschap van Waals-Brabant, en voorts de heerlijkheid Mechelen. Opvallend is het lage aantal verpandingen in de Meierij van 's-Hertogenbosch. Dat had te maken met het feit dat de stad 's-Hertogenbosch altijd al gekant was geweest tegen verpanding of verkoop van heerlijkheden, omdat dit haar rechtsmacht in de Meierij zou beknotten.³⁵ De Meierij telde dan ook slechts 47 'hertogsdorpen'.³⁶ Inwoners van een tiental heerlijkheden hadden hun uit de tijd van Filips II stammende verpanding kort daarvoor ingelost (Hapert, Hogeloon en Casteren, Hilvarenbeek, Lierop, Oirschot, Schijndel, Zonderwijk met Veldhoven, Meerveldhoven, Zeelst en Blaarthem) of werden voorafgaand aan de verpandingsgolf van 1626 voor een beperkte tijd (18-25 jaar) opnieuw verpand (Tongelre, Erp, Veghel, Nuenen, Aarle, Rixtel, Beek en Stiphout).³⁷

35 J.G.M. Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', in: J.G.M. Sanders (ed.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795* (Hilversum 1996) 61.
36 A.C.M. Kappelhof, 'Heren en Vrouwen in de Meierij 's-Hertogenbosch en hun heerlijkheden (1648-1794)', https://www.academia.edu/37867880/Bijlage_Voor_een_kaat_met_de_ligging_der_dorpen_in_de_Meierij_zie_Kappelhof_Demografische_ontwikkeling_van_de_Meierij_van_Den_Bosch_Tijdschrift_voor_Historische_Geografie_1_1986_6-12_aldaar_7.
37 Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', 60-61.

Tabel 2. Tabel met aantal en opbrengst vervreemdingen in het hertogdom Brabant/Limburg 1626-1642 [J. Le Roy, Institution Chambre des Comptes]

Hoofdmeierij	1626-1630	bedrag	1638	bedrag	totaal
Antwerpen	40	81.867	8	15.400	97.267
Brussel	43	215.391	17	39.283	254.674
s-Hertogenbosch	8	15.100	1	1.095	16.195
Leuven	6	14.481	3	7.300	21.781
Mechelen	7	53200	2	7.600	60.800
Tienen	23	56.700	6	10040	66.740
Waals Brabant	37	115.680	7	9.850	125.530
Brabant totaal	164	552.419	44	90.568	642.987
Limburg & Overmaze	46	149.600	0	0	149.400
Totaal generaal	210	701.819	44	90.568	792.387
Gemiddeld (guldens b.)		3.342		2.058	3.104

De verpandingen hadden in de periode 1626-1658 in totaal bijna 800.000 gulden opgeleverd. De gemiddelde opbrengst per transactie bedroeg 3.104 gulden. Het kwartier Brussel (4.244 gulden) zat beduidend hoger dan Antwerpen (2.026 gulden) of de Meierij van 's-Hertogenbosch (1.650 gulden). De hogere bevolkingsaantallen en hogere welvaart in eerstgenoemde kwartieren en de juist veel kleinere dorpen/heerlijkheden in de Meierij kunnen daaraan ten grondslag liggen. Iets meer dan de helft van die 79 dorpen in de Meierij waren beschikbaar voor vervreemding.³⁸ Van die heerlijkheden is er slechts een handvol verpand.³⁹ Limburg en Overmaas zaten met 3.180 gulden nagenoeg op het gemiddelde.

Het hertogdom Limburg telde zestien verpande heerlijkheden. In het Land van 's-Hertogenrade kregen alle zeven heerlijkheden een pandheer. In het Land van Valkenburg was er niet alleen minder belangstelling (negen), er ontstond zelfs actief verzet van enkele schepenenbanken tegen hun dreigende verpanding (wordt verderop toegelicht). In het Land van Dalhem bestond er met name voor de Nederlandstalige schepenenbanken veel belangstelling.

Om het aantal te vervreemden dorpen te vergroten, werd een aantal keren een (kerk)dorp afgesplitst en van een eigen schepenenbank voorzien. Dat gebeurde met het kerkdorp Weerst (Warsage), dat oorspronkelijk behoorde tot het ressort van de

38 V.A.M. Beermann, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629-1648* (Nijmegen 1940) 28, 85-86. Zie ook Van Asseldonk, *De Meierij*, 492.
39 Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', 47-54. Door de Staten-Generaal per 1658 geloste panden: 59-64.

Afb. 3: Ligging van de Overmase gebiedsdelen Limburg, Valkenburg, Dalhem, 's-Hertogenrade, Kerpen, Lommersum, Wassenberg, Waldfeucht, Millen, Gangelt en Welz. [P.M.J.E. Tummers, ed., *Limburg: een geschiedenis*, I: tot 1500]

hoofdbank 's-Gravenvoeren (Land van Dalhem) en in 1626 als afzonderlijke heerlijkheid werd verpand. Voerendaal (Land van Valkenburg) werd in 1627 afgesplitst van Heerlen, en als zelfstandige heerlijkheid voor 5.000 gulden verpand aan Willem van Cortenbach. Datzelfde gebeurde in 1630 met Merkstein, dat in 1630 werd afgesplitst van 's-Hertogenrade (stad) en verpand aan de abt van abdij Kloosterrade. De bank Vijlen werd in 1626 afgesplitst van Holset en Vaals en afzonderlijk verpand.⁴⁰

Het enthousiasme over verpanding aan een particuliere heer was bij de dorpsgemeenschappen die het betrof duidelijk minder groot. De opgedane negatieve ervaringen met het bestuur door particuliere heren in de periode 1555-1625 voorspelden niet veel goeds. Sommige banken trachtten hun dreigende verpanding te voorkomen. Die aanpak werd gevolgd door de vier hoofdbanken in het Land van

40 Dumont, *Aux origines des communes*, 236-238 (Warsage); Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, CLXXIX (Voorendaal); HCL-Maastricht, AAK inv.nr. 1049 (Merkstein); HCL-Maastricht, LvO inv.nr. 9374 (Vijlen).

Valkenburg: Meerssen, Beek, Klimmen en Heerlen.⁴¹ Gezamenlijk startten zij een actie om hun heerlijkheid rechtstreeks onder de koning te houden. Met de inschakeling van de stadhouder van het leenhof van Valkenburg, Conrad Ulrich van Hoensbroeck, en zijn missies naar de Raad van Financiën, de Raad van Brabant en de Rekenkamer naar Brussel lukte het hun om koning Filips IV te bewegen tegen betaling van tezamen 12.000 gulden af te zien van de verpanding.⁴² Ook de heerlijkheid Mierlo, gelegen in het kwartier Peelland van de Meierij van 's-Hertogenbosch, wist in 1626 door een betaling van 3.000 gulden aan Brussel de belofte te verkrijgen dat ze de eerstkomende vijftien jaar niet opnieuw verpand zou worden.⁴³

Andere banken probeerden een gedane verpanding ongedaan maken. Zo lukte het de hoofdbank Heerlen binnen zes jaar de verpanding van Voerendaal terug te draaien, waardoor Voerendaal weer met Heerlen werd verenigd.⁴⁴ Het in 1626 van 's-Gravenvoeren (Land van Dalhem) afgesplitste en daarna verpande Warsage slaagde er zelfs binnen een jaar in zijn verpanding in te lossen. 's-Gravenvoeren volgde dat voorbeeld in 1628.⁴⁵ Ook het hertogdom Limburg kende enkele voorbeelden van het terugdraaien van verpanding. Herve (vrijheid) en Herve ('ban') losten de verpanding uit 1626 respectievelijk 1627 af in 1629. De financiële middelen werden ook daar verkregen uit de verkoop van gemeentegronen.⁴⁶

De meeste schepenbanken reageerden eerder berustend. Het systeem van particuliere heren bleek stevig verankerd. De lege staatskas van het Spaanse regime, de invloed van de adel en de door oorlogen en verwoestingen geplunderde dorpsfinanciën maakten pogingen van dorpsgemeenschappen om zich van hun onderwerping te bevrijden vrijwel kansloos; ze waren gedoemd te mislukken.⁴⁷

In verreweg de meeste gevallen kregen de verpande of verkochte heerlijkheden één heer. In een klein aantal gevallen is er sprake van twee heren en in één geval zelfs van drie. Beide situaties deden zich voor in het Land van 's-Hertogenrade. Kerkrade kreeg in 1630 twee heren, die onderling de heerlijke rechten in gelijke mate deelden (de abt van Kloosterrade en baron Van Spies). In 1642 trad nog een derde heer toe, baron Van Berghe-Trips. Vanaf dat moment deelden zij gedrieën de heerlijke rechten.

41 HCL-Maastricht, LvO, inv.nr. 60: Conceptakte waarbij koning Filips de gehele heerlijkheid Heerlen als Valkenburgs leen voor 15.000 gulden verpandte aan Johan Frederik van Schaesberg.

42 HCL-Maastricht, LvO, inv.nrs. 497, 505 en 627; zie ook: H.H.E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd*. Maaslandse Monografieën 11 (Assen 1970) 304.

43 Na de dood van Erasmus van Grevenbroeck, slaagde zijn zoon Johan er echter al in 1633 in een deel van de heerlijke rechten terug te verkrijgen. Zie: Van Asseldonk, *De Meierij*, 402.

44 HCL-Maastricht, LvO, inv.nr. 6244.

45 Dumont, *Aux origines des communes*, 236-238.

46 Herve (vrijheid) verkocht 45 bunder, Charneux (ressortierend onder 'ban' Herve) verkocht 20 bunder.

47 Dumont, *Aux origines des communes*, 238 en 240.

Meerherigheid kon zich ook voordoen als de hoge en de lage en middele justitie in verschillende handen geraakten.⁴⁸ Een voorbeeld van een combinatie van beide vormen van meerherigheid is Ubach. Met de verpanding van heerlijkheid Ubach in 1628 verwierf baron Henrik van Berghe-Trips de hoge, middele en lage justitie. Inmiddels kon of wilde hij de in 1642 nodig geworden verhoging van de pandsom niet opbrengen. Hij heeft toen een mede-pandheer gevonden in de persoon van de baron Van Boemer, heer van Rimburch. Zij deelden niet samen het bezit van de heerlijke rechten, zoals in Kerkrade het geval was. Hier werd het territorium gesplitst: Hendrik van Berghe-Trips bleef heer van het oostelijk van de Worm gelegen Ubach, de baron van Boemer werd heer van het gelegen westelijk deel, het Overworms kwartier.

Het was niet noodzakelijk dat een nieuwe heer goederen in de heerlijkheid bezat. In de gevallen waarin zich dit wel voordeed, liep de omvang van het grondbezit van de heer in zijn heerlijkheid ver uiteen. In sommige heerlijkheden had de heer veel bezit (Wodémont: 40 procent; Teuven: 43 procent) in andere vrijwel geen (Aubel).

Penetratie van de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1629/1632-1648

In 1629 werd 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik voor de Staten-Generaal van de Republiek veroverd. In 1632 viel ook Maastricht in de handen van de Republiek, later in dat jaar gevolgd door de verovering van de hoofdstad van het hertogdom Limburg, Limburg aan de Vesder, en de drie hoofdsteden van de Landen van Overmaas: Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade.

De Republiek verbood prompt per plakkaat verpanding en verkoop van heerlijkheden door de Spaanse koning, maar miste de doorzettingsmacht op het platteland om dat af te dwingen. De bevolking koos merendeels voor het vertrouwde gezag – het Spaanse – en het vertrouwde geloof – het katholieke – en negeerde de Staatse verboden en geboden. De penetratie van de Republiek in Brabant, Limburg en de Landen van Overmaas vormde in de periode tot de Vrede van Münster (1648) geen serieuze bedreiging voor de voortgang van het verpandingsprogramma van Brussel.

48 Ibidem, 161-162: dorpen waar zich meer, tot wel vijf personen de grondheerlijkheid deelden.

Vervreemdingsprogramma 1643

Eind jaren dertig werd duidelijk dat het programma 1626/1638 bij gebrek aan te verpanden objecten op zijn einde liep. Anders dan bij vroegere gelegenheden waar een golf van verpandingen na herstel van de staatskas werd gevolgd door een golf van inlossingen, was het geldgebrek nu chronisch. Begin 1642 beval de koning de regering te Brussel een nieuw programma van vervreemdingen op te zetten.⁴⁹ De Raad van Financiën besloot voor het hertogdom Brabant niet langer in te zetten op verpanding van heerlijkheden maar op de verkoop ervan. Daarbij werd gedacht aan zowel verkoop van bestaande, verpande heerlijkheden als de verkoop van nog onbezwaarde heerlijkheden. Verder werd voorgesteld jaarlijkse inkomsten uit andere domeingoederen te verpanden voor een bedrag ineens. Daarbij ging het onder meer om licenten (vergunningen haven Antwerpen), weg- en watertollen (Schelde, Maas), accijnzen (vooral op bier), molenrechten, et cetera. Ten slotte stelde de Raad maatregelen voor als het aangaan van leningen ten laste van de landen (enkel het hertogdom Limburg) en een bijdrage van de geestelijke instellingen.⁵⁰ Begin 1643 legde de Raad van Financiën het programma voor aan de Staten van Brabant onder de titel 'Aliénation, Engagère, & Vente des Seigneuries, Domaines & Jurisdictions du Duché de Brabant, de Limbourg & Pays d'Outre-Meuse'.⁵¹ In hun verzoek om steun voor dit programma wees de Raad op de serieuze dreiging dat 'deux ennemis si puissants [= puissants] (comme sont les François & les Rebelles) font tous leurs efforts pour ruiner entièrement ce Pays'. De Raad benadrukte dat de Staten niet wilden dat hun later kon worden verweten dat ze – toen het nog kon – niet alles hadden gedaan voor de 'défense commune de la Patrie'. Op 15 april 1643 stemden de Staten van Brabant in met het programma.⁵²

Algemene Voorwaarden programma 1643

De voorwaarden van 30 september 1643 weken – afgezien van het verkopen in plaats van verpanden – nauwelijks af van die van 1626.⁵³ Het enthousiasme voor het programma van 1643 (187 transacties) was vrijwel even groot als voor het programma van 1626 (210 transacties). Waarschijnlijk was de korte duur en vooral

49 J. Th. de Raadt, 'De heerlijkheden van het Land van Mechelen', *Dietsche Warande*. Nieuwe Reeks 2, Jaargang 2 (1889) 525.

50 Het betrof de eerdergenoemde corruwées. Zie noot 32, supra.

51 Le Roy, *Institution Chambre des Comptes*, 31-90.

52 De Raadt, 'Land van Mechelen', 525.

53 Vermeir, *Recueil des ordonnances*, ord.nr. 1642/3 (algemeen) en 1643/11 (Brabant).

de onvoorspelbaarheid van het voortbestaan van een verpanding de pandheren tegen gaan staan en kozen ze nu voor de weliswaar duurdere, maar meer zekerheid biedende rechtsvorm van ‘koop’.⁵⁴

Tabel 3. Aantal en opbrengst transacties vervreemdingen in de hertogdommen Brabant en Limburg, en de Landen van Overmaas 1626-1658 alsmede inkomsten uit de domeinen 1643-1658

Hoofdmeierij	Aantal	Bedrag	Totaal	Inkomsten
		1643-1658	1626-1658	domeinen
Antwerpen	29	142.693	263.960	565.800
Brussel	35	177.832	474.533	1.643.931
s-Hertogenbosch	7	24.200	37.395	0
Leuven	11	40.000	61.781	36.000
Mechelen	14	158.770	219.517	122.150
Tienen	19	54.861	122.901	14.600
Waals Brabant	32	77.952	216.482	0
Brabant totaal	147	676.308	1.396.569	2.382.481
Limburg & Overmaze	38	323.050	463.120	0
Kerpen/Lommersum	2	137.500	187.500	0
Domeinen				941.660
Corruwées				203.777
Totaal generaal	187	1.136.828	2.047.189	4.097.218

Kolommen 2-4 (tabel 3) vermelden aantal en opbrengst van de transacties, uitgesplitst naar kwartier/land. De gemiddelde (koop)transactie bedroeg 6.079 gulden, ongeveer het dubbele van de pandtransacties in 1626 (3.104 gulden). Voor een groot deel betreffen de kooptransacties dezelfde heerlijkheden als die in 1626 en volgende jaren werden verpand. In totaal waren er in de gehele periode 231 unieke heerlijkheden betrokken bij één of meer transacties. Enkele van de 187 heerlijkheden die in de periode 1643-1658 werden vervreemd, blijken zelfs driemaal vertegenwoordigd te zijn: zowel in 1626 als 1638 bij een pand- en in 1643 bij een kooptransactie.

54 Een uitzondering hierop vormde het Land van 's-Hertogenrade waar alle pandheren in 1643 kozen voor verhoging van de bestaande pandsommen.

Sporadisch kwam het tot duidelijke reactie van de ingezetenen. Schepenbank Cortenberg (kwartier Leuven) wist zich in 1648 tegen betaling van 3.000 gulden voor 28 jaar te vrijwaren van verkoop of verpanding, en de verpanding van Wingen-Gempe (kwartier Tienen) in 1642 werd enkele jaren later ingelost, maar in 1651 werd de heerlijkheid alsnog voor 4.000 gulden verkocht.⁵⁵ Datzelfde lot trof Santvliet (kwartier Antwerpen). De verpanding werd in 1653 gelost, maar de heerlijkheid werd in 1672 alsnog verkocht voor 8.500 gulden.⁵⁶

In het hertogdom Limburg hebben vrijwel alle verpandingen uiteindelijk geleid tot de definitieve verkoop van alle heerlijkheden in de periode tussen 1644 en 1655. Petit-Rechain werd pas in 1759 verkocht.⁵⁷ Voor het Land van Dalhem was dat anders vanwege de onzekerheid over de uitkomst van de strijd om de soevereiniteit tussen de koning en de Staten-Generaal vanaf 1632. Pas met het Partagetraktaat in 1661 kwam hieraan een einde. Enkele heerlijkheden werden weliswaar in 1643/1644 opnieuw verpand (Trembleur, Olne en Cheratte), maar andere werden pas veel later definitief verkocht (Moelingen in 1674, Housse in 1672 en Mortier in 1686).

De heerlijkheden Lommersum en Kerpen – Brabantse enclaves in het land van Gulik – zijn in de dertiende eeuw in bezit van de hertog van Brabant gekomen.⁵⁸ Sindsdien waren ze vertegenwoordigd in de Staten van Limburg en Overmaas. In 1581 losten de beide heerlijkheden de verpanding aan de heer van Alsdorf af door terugbetaling van de pandsom ad 27.000 gulden aan de hertogin van Chevreuse. In 1654 werden beide heerlijkheden opnieuw verpand, nu aan Maximiliaan Hendrik van Beieren, aartsbisschop van Keulen en bisschop van Luik, voor een extra 50.000 gulden.

Tabel 3 (rechterkolom) toont de inkomsten uit andere domeingoederen of -rechten dan heerlijkheden. Voor Brussel, Leuven, Tienen, Mechelen en Limbourg werden de jaarlijkse domeininkomsten verpand. Voor Antwerpen betrof het de verkoop van tolrechten, voor Brussel een verhoging van de bieraccijnzen en de molenrechten van de molens van Braye. Ook de extra inkomsten voortvloeiend uit de leenverheffing van de verpande of verkochte heerlijkheden werden verantwoord, net als de besparingen die de Rekenkamer zelf wist te realiseren. Al met al leverde de vervreemdingen van domeinengoederen het aanzienlijk bedrag van ruim vier miljoen gulden op.

De Vrede van Münster had voor de Landen van Overmaas geen oplossing

55 Le Roy, *Institution Chambre des Comptes*, 51.
56 ARAB, Archives Cour féodale de Brabant, inv.nr. 112, 50/56.
57 Dumont, *Aux origines des communes*, 150.
58 Andere Brabantse enclaves in Gulik (Bedburg, Wassenberg, Waldfeucht, Millen en Gangelt) waren al eerder verloren gegaan voor de hertog van Brabant. Zie Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 80-89.

gebracht. De vijandelijkheden tussen Spanje en de Republiek gingen door. Spanje verzekerde zich van de militaire steun van de hertog van Lotharingen en legde de rekening daarvoor (500.000 gulden) in 1649 bij de Staten van de 'Provincie Limburg' (hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas).

Invloed van de Vrede van Münster (1648) en het Partage-tractaat (1661)

Tijdens de onderhandelingen die zouden leiden tot de Vrede van Münster voerde de Republiek de druk op de bezette gebieden in de Meierij van 's-Hertogenbosch en de Landen van Overmaas verder op. Het Brabantse platteland telde in 1648 ruim 500 dorpen.⁵⁹ Daarvan lagen er circa 79 in de Meierij van 's-Hertogenbosch, waarvan circa 45 pand- of koopbaar.⁶⁰ Voor het hertogdom Limburg toonde de Republiek geen belangstelling meer

De eerste tekenen van een grotere aandrang werden zichtbaar in de Meierij. Nadat de Republiek in 1641 er lucht van had gekregen dat Brussel een nieuw vervreemdingsprogramma in voorbereiding had, besloten de Staten-Generaal dat aan (Spaanse) pandheren hun jurisdictie moest worden ontnomen, om die aan zichzelf, de Republiek, te trekken. In die zin werd in oktober 1641 aan de pandheren van de Peellandse dorpen Erp, Veghel, Tongelre, Nuenen, Rixtel, Aarle-Beek, Stiphout en Gerwen en van de gehuchten Op- en Neerwetten hun zeggingsmacht ontnomen en aan de Staten-Generaal zelf gegeven. De heren van de genoemde dorpen werden in mei 1642 van hun eed ontslagen verklaard en op hun domeinen werd beslag gelegd. Omdat de Republiek over onvoldoende doorzettingsmacht beschikte op het platteland, maakte dat geen indruk; geplande en nieuwe verpandingen door de Spaanse koning gingen gewoon door.⁶¹ Om verdere vervreemdingen door de Spaanse koning tegen te gaan, werd einde 1645 door de Republiek aan degenen die een verkoop et cetera zouden ontdekken en aanbrengen, een premie beloofd, die een kwart zou bedragen van het bedrag dat vervreemding door de Republiek zou opleveren. De maatregel had enig succes. Johan Baptist van Eelen, die enige jaren tevoren Aarle-Beek en Stiphout van Spanje had gekocht, werd ongerust. Hij mocht zijn heerlijkheden behouden, mits hij aan de Republiek dezelfde som uitbetaalde als hij aan Brussel voor die rechten had moeten geven. Bij zo'n

59 R. Vermeir, *Heuristiek: Vroegmoderne tijd* (Gent 2018) 52.

60 Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 113.

61 NA, Archief Staten-Generaal, Resolutiën der Staten-Generaal 1625, 1629-47, nr. 13, 24 dec. 1642. Gr. Pl. I 1430. Voor de concrete verpandingen zie: Beermann, *Stad en Meierij*, 93; en BHIC, [221] Charters Provinciaal Genootschap, inv. nr. 1558 (Stiphout).

enkel geval bleef het echter, zodat in 1648 de Staatse Raad van Brabant moest erkennen dat vele in Staats-Brabant gelegen lenen bij het Leenhof te Brussel verheven waren. Ook Tongelre was nog kort daarvoor, in 1647, onder luid protest van de Staten-Generaal opnieuw verpand door de Brabantse hertog, koning Filips IV.⁶²

Na de overgang van de Meierij van 's-Hertogenbosch naar de Republiek in 1648 bogen de Staten-Generaal zich andermaal over de kwestie van de verpandingen.⁶³ Gevolg gevend aan de wens van Haar Hoog Mogende werden tot 1658 de verpandingen van ruim tien heerlijkheden (in handen van katholieke heren) ingelost.⁶⁴ Vier heerlijkheden werden verkocht (Deurne en Liessel, Vlierden, Nuland en Berlicum), maar de verkochte heerlijkheden kwamen alle in handen van protestantse geslachten. Voor het toen indrukwekkende bedrag van 201.000 gulden kocht de Hollandse, gereformeerde baron Albert Snouckaert van Schauburg in 1659 de heerlijkheid Heeze, Leende en Zesgehuchten, een van de grootste in de Meierij.⁶⁵ De laatste uitgifte van een heerlijkheid in de Meierij betrof Liessel, dat in 1668 als grondheerlijkheid met hoge en lage rechtsmacht als erfelijk leen uitgegeven werd. De greep van katholieke heren op de Meierij verminderde door deze acties. Waren er in 1648 nog bijna geen protestantse heren, in 1794 vormden zij de grote meerderheid.⁶⁶

In de Landen van Overmaas veranderde de situatie in het voordeel van de Republiek toen de Staatse troepen in 1644 weer militair actief werden en de kastelen in de drie hoofdsteden opnieuw bezetten. De Staatse claim op de Landen van Overmaas werd daarmee versterkt. Mede als gevolg daarvan slaagden de partijen er in 1648 niet in over de toedeling van de Landen van Overmaas overeenstemming te bereiken en bleef die buiten het Verdrag van Münster.⁶⁷ De chaotische toestand van een voortdurend van bezetter wisselend niemandsland, dat in 1632 was ontstaan, bleef voortduren.⁶⁸ Kerk, adel en bevolking bleven zich verzetten.

Nadat de in 1648 ingestelde paritair samengestelde commissie, de zogenoemde *Chambre Mi-Parti*, niet tot een aanvaardbare, juridische oplossing wist te komen, besloten partijen in 1656 langs direct diplomatiek overleg tot een minnelijke schik-

62 Sanders, 'Noord-Brabant tijdens de Republiek', 61.

63 *Ibidem*, 60-61.

64 NA, Staten-Generaal, inv. nr. 12555-43: Loketkas 's-Hertogenbosch. Sanders (pag. 60) telde in 1658 veertien geloste verpandingen.

65 NA, [1.10.76] Familie Snouckaert van Schauburg, 1487-1986.

66 Kappelhof, 'Heren in beweging', 48-63; Van Asseldonk, *De Meierij*, 116; en Prins, 'Handel in heerlijkheden', 31-56.

67 J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1665. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*. Maaslandse Monografieën 27 (Assen 1978) 1-45.

68 Wouters, *Grensland en bruggehoofd*, 378-385.

king te geraken.⁶⁹ De Republiek heeft tijdens de onderhandelingen geprobeerd om verpandingen te beëindigen. Zo werden de schepenbanken van Vaals-Holset en Vijlen in 1656 onder het gezag van de Staten-Generaal weer samengevoegd tot één schepenbank, na aflossing van de pandsom aan pandheer Adolf Bertolf van Belven.⁷⁰ De heren van de verpande heerlijkheden hebben met alle mogelijke middelen geprobeerd in de Spaanse partage terecht te komen.⁷¹ Dat is ook verregaand gelukt.

Het Partagetraktaat verschaftte in 1661 eenduidigheid over wie in welk gebiedsdeel van de Landen van Overmaas de soevereiniteit bezat.⁷² Voor de Republiek hadden de vervreemdingen in 'hun' partages geen grote politieke en financiële relevantie meer en werd de status quo geaccepteerd. In alle territoria vonden nadien incidenteel nog vervreemdingen van lokaal overheidsgezag plaats, maar het betrof geïsoleerde, ad hoc transacties.⁷³

Relatief belang van de vervreemdingsprogramma's

Het vervreemdingsprogramma dat in 1626 werd gestart, was breder van opzet dan alleen de vervreemding van lokaal overheidsgezag door verpanding of verkoop van heerlijkheden of de hoge justitie aldaar. Ook vervreemding van andere domeinengoederen of domaniale rechten werd beoogd. Uit het eindverslag van 25 oktober 1662, opgesteld door meester Jacques Le Roy, dat de Rekenkamer van Brabant aan de Gezamenlijke Staten van Brabant stuurde, bleek dat het programma per einde 1652 in totaal 4.880.407 gulden had opgebracht. Slechts 39 procent daarvan (1.914.119 gulden) werd bijgedragen door de transacties van heerlijkheden. Het verslag toonde aan dat de totale opbrengst van het programma binnen het mandaat van de Staten (5.227.000 gulden) was gebleven. Daarnaast werden de Staten er over geïnformeerd dat vanaf 1653 tot en met 1658 nog eens tien vervreemdingen hadden plaatsgevonden, goed voor in totaal 132.000 gulden. Daarnaast werd voor een bedrag van 562.000 gulden aan leningen met (domaniaal) onderpand afgesloten.

Om het bedrag dat de verpandingen hadden opgeleverd in perspectief te plaatsen, kan een vergelijking dienen met een vaste inkomstenbron van de centrale regering te Brussel, namelijk de bede. De jaarlijkse bede bedroeg 3.600.000 gulden

69 W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van beide Limburgen II* (2^e druk Assen 1983) 12.

70 Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, CLIV.

71 Haas, *De verdeling*, 170-172, 204-205.

72 *Ibidem*, 294-314, aldaar 305. Artikel 21 van het Partagetraktaat bepaalde wat er diende te gebeuren met de verpandingen.

73 Berkvens, 'Geschiedenis van de Limburgse territoria', 79-92, aldaar 90.

Brabants. Hertogdom Brabant droeg voor 27,7 procent bij (997.200 gulden) en het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas voor 2 procent (72.000 gulden).⁷⁴ De vervreemdingen in Brabant waren goed voor in totaal 1.334.108 gulden, opgebracht over een periode van ruim 30 jaar (1626-1658) overeenkomend met 1,3 jaarbeden. De vervreemdingen in Limburg en Overmaas brachten 491.720 gulden op; dus een bedrag van 6,9 jaarbeden extra. Voor de Meierij van 's-Hertogenbosch was de quote in de bede jaarlijks 50.000 gulden, zodat de verpandingen een equivalent van ongeveer één jaarbede extra vertegenwoordigde.⁷⁵

In 1644 had Brussel te kennen gegeven dat inwoners gerechtigd waren de verpanding te beëindigen. De inwoners van een aantal schepenbanken hebben van dat recht gebruik gemaakt. Zo bijvoorbeeld Noorbeek.⁷⁶ De pandsom werd in 1675 door de gemeentenaren ingelost.⁷⁷ Het geld daarvoor werd door schepenbank Noorbeek geleend. In 1694 bleken de rente- en aflossingsverplichtingen niet langer te dragen en verkocht de gemeente de heerlijkheid aan ridder Johan de Winkel.⁷⁸

In de Spaanse gebieden waren kort na de partage in een aantal verpande heerlijkheden volksbewegingen op gang gekomen die ijverden voor beëindiging van de verpandingen. De geuzennaam voor hun aanhangers werd 'zeleuzen' naar het Franse woord voor 'ijver', 'zèle'. In een aantal heerlijkheden gelegen in het Land van 's-Hertogenrade (Kerkrade, Merkstein en Ubach) en het Land van Dalhem (Aubel, St. Maartensvoeren) gelukte het de zeleuzen in 1665-1666 hun verpandingen af te lossen.⁷⁹ De periode van bestuurlijke zelfstandigheid bleek ook hier van korte duur, want twintig jaar later waren de meeste heerlijkheden weer in handen van een heer, vaak de gewezen pandheer. De aangegane schulden waren hun boven het hoofd gegroeid.⁸⁰

De Staten-Generaal hebben – tevergeefs – geprobeerd de verpanding van de heerlijkheden Gulpen en Margraten (in handen van dezelfde heer) in het Staatse Land van 's-Hertogenrade af te lossen. Gulpen en Margraten bleven als heerlijkheid bestaan tot de Franse Tijd.⁸¹ In het Staatse Land van Valkenburg gold dat voor

74 Graafschap Vlaanderen had met 33,3 procent de grootste quote.

75 Beermann, *Stad en Meierij*, 208.

76 P. Doppler, 'Verpanding der heerlijkheid Noorbeek in 1658', *De Maasgouw* 29 (1907) 57-59.

K.J.Th., Janssen de Limpens, 'De justitie in de heerlijkheid Noorbeek', *De Maasgouw* 84 (1965) 139-144.

77 HCL-Maastricht, LvO, inv.nr. 3425.

78 A. de Reyckel, *Les fiefs du comté de Dalhem*, (Luik 1908) 355.

79 Een op het laatste moment gezamenlijk door tegenstanders uitgebracht hoger bod faalde. Zie: HCL-Maastricht, AAK, inv. nr. 1024.

80 Een der laatsten was Ubach. Op 30 juli 1690 cedeerden de inwoners de ingeloste pandrechten aan de abdis van Thorn, die op deze wijze de volledige justitie in handen kreeg.

81 Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, CXLI, CXLII. Verder: HCL-Maastricht, [30.003] Schepenbank Margraten, Inleiding inventaris.

onder andere Schin op Geul, Strucht en Eijsden.⁸² In de Spaanse, later Oostenrijkse Landen van Overmaas bleven verpande heerlijkheden bestaan tot het einde van het ancien régime in 1794.

Conclusie

Als gevolg van de vervreemdingspolitiek van Filips IV in de hertogdommen Brabant, Limburg en de Landen van Overmaas veranderden de gezagsverhoudingen op het platteland danig. Vrijwel alle dorpen kregen vanaf 1626 een particuliere heer, aanvankelijk tijdelijk (pand) en later, vanaf 1643, (in principe) blijvend (koop). De landsheer kwam op afstand te staan, het lokale bestuur won aan belang. De beantwoording van de vraag in de titel of de vervreemdingspolitiek als een gifpil of een panacee te beschouwen was, hangt af van het perspectief van de betrokken partijen: vorst/centrale overheid (Brussel en/of 's-Gravenhage), Staten, lokale heren en ingezetenen.

Voor de vorst was verpanding een beproefde remedie bij acute geldnood. Waar de Brabantse/Bourgondische hertogen zich in de veertiende en vijftiende eeuw met name hadden gericht op het verpanden van de excentrisch gelegen gebiedsdelen ten oosten van de Maas, beperkte Filips IV zich daar niet toe en betrok hij het gehele gebied van de hertogdommen Brabant en Limburg én de Landen van Overmaas erbij. De landen van Overmaas fungeerden destijds als wisselgeld, dat periodiek werd ingezet ten dienste van belangen in het kerngewest.⁸³ Nu kende de vorst geen schroom om ook het kernland (Brabant) erbij te betrekken. De Staten van Brabant legden de hertog geen strobreed in de weg. Wat een rol kan hebben gespeeld, is dat koning en Staten het lokaal bestuur niet langer van cruciaal belang voor het centraal bestuur beschouwden. De heerlijkheden winstgevend van de hand te doen, leverde de dringend nodige extra financiële middelen op: privatisering *avant la lettre*. Door de 'vercoopinghe bij forme van beleenighe'-constructie wist de vorst de lokale heren toch aan zich te binden.

In de periode 1626-1652 beliep de opbrengst in totaal circa twee miljoen gulden Brabants. Afgezet tegen de jaarlijkse bede – waar de verpande heerlijkheden gewoon aan bleven bijdragen – komt dat overeen met een meeropbrengst van ca. 2 procent per jaar, wat eerder bescheiden te noemen is. Afgezet tegen niet-verpanding is de opbrengst wellicht toch aantrekkelijk, omdat de jaarlijkse inning

⁸² H. van Hall, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*. Maaslandse Monografieën 74 (Hilversum 2012) 64.

⁸³ J. Ligthart, *Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein in de Nederlanden (1356-1473)* (Leiden 2019) 63.

van kleine bijdrage in geld of natura in honderden dorpen omslachtig en duur was, waardoor de netto-opbrengst werd beperkt.⁸⁴

Vroegere 'verpandingsgolven' hebben in het historische discours vooral een negatieve connotatie gekregen. Betitelingen als 'palliatif dangereux' of 'door verpandingen vergiftigde Brabantse/Bourgondische politiek' (Uyttebrouck), 'desastreus effect' (Van Hall) en 'heilloos systeem' (Jansen de Limpens) getuigen daarvan. De kwalificaties van Uyttebrouck hebben betrekking op het steeds terugkerend politieke twistpunt tussen de Brabantse/Bourgondische hertogen en de Staten van Brabant, en zijn, in dat licht bezien, terecht. Echter de algemene veroordeling van verpanding als financieringsmiddel is ongenueanceerd, onverdiend en onjuist. Van de financieringsmiddelen die de vorst ter beschikking stonden, had het middel 'verpanding' de unieke eigenschap dat een redelijk hoog kapitaal binnen relatief korte termijn kon worden aangetrokken, tegen lage uitvoeringskosten. Van Halls argument dat verpanding de jaarlijkse inkomstenstroom deed opdrogen is op zichzelf juist, maar miskent dat door verpanding de inkomstenstroom van vele toekomstige jaren 'naar voren werd gehaald'. Met evenveel recht zou gezegd kunnen worden dat een geldelijke lening het desastreuze gevolg had van een jarenlange stroom van rentebetalingen. Zelfs werden er, nadat de verpandingsgolf van 1626 was 'uitgewerkt', verse middelen aangetrokken door de verkoopgolf van 1643. Kortom, verpanding voorzag in een heilzame, effectieve manier om op korte termijn en tegen geringe kosten te voorzien in het lenigen/verzachten van acute geldnood. Daarenboven werd, zoals Boeren terecht opmerkt, de belangrijkste inkomstenbronnen van de vorst (gewone en buitengewone bede) niet door de verpanding geraakt. Ook leverden leenverheffing van de heerlijkheden steeds terugkerende inkomsten op.

De penetratie (1629/1632) en later de soevereiniteit van de Republiek over sommige delen van Brabant (Meierij, vanaf 1648) hebben slechts beperkt invloed gehad op de uitvoering van het Spaanse vervreemdingsprogramma in de onverdeeld gebleven Landen van Overmaas (tot 1661). Het bezwaar van de Republiek tegen verpandingen was dat de opbrengsten aan de vijand toevielen. Er bestond geen principieel bezwaar tegen het middel verpanding. Eerder door de Spaanse vorst verpande heerlijkheden die terechtwamen in Staats gebied, behielden veelal die status, zij het dat de heerlijkheden nadien verheven dienden te worden bij een Staats leenhof en dat Hollandse bestuurders en kooplieden van de 'ware gereformeerde religie' (het calvinisme) er de katholieke heren op den duur wisten te verdringen.

⁸⁴ Een inschatting van de impact daarvan vergt nader onderzoek.

De animo voor verpanding of koop door potentiële heren bleek zeer groot. Ze lieten zich niet afschrikken door de in vergelijking met de gangbare rente bescheiden financiële opbrengst uit de exploitatie van de verworven heerlijke rechten. Het waren juist immateriële aspecten als aanzien, macht en status die een onweerstaanbaar verlangen naar een positie als 'heer van' uitoefenden. Met name vertegenwoordigers uit de lagere adel en de gegoede burgerij trokken massaal hun beurs.

De ervaringen die de bevolking had opgedaan met de verpandingen van koning Filips II van Spanje net voor het begin van de Tachtigjarige Oorlog waren niet gunstig. Het regende destijds klachten over misbruik, fraude, wanbeheer en heren die hun rechten op een 'kapitalistische' manier gingen maximaliseren/uitbuiten.⁸⁵ Wouters leidt daaruit terecht af dat de toenmalige verpanding weinig populair was onder de bevolking. Gebleken is dat bij de hier besproken verpandingsgolf slechts bij één op de twintig heerlijkheden het ongenoegen over de aanstaande of gedane verpanding zo groot was en de financiële mogelijkheden toereikend om vervreemding te verhinderen of terug te draaien. De negatieve kwalificaties die aan eerdere verpandingen werden gegeven lijken in deze periode niet meer onverkort van toepassing.

Voor de dorpsbevolking zal het weinig verschil hebben uitgemaakt of een heer uit de lokale elite schout en schepenen benoemde of een vorst uit Brussel, dan wel de Staten-Generaal in Den Haag. In het leven van alledag was de bankvergadering beleidsbepalend in het dorp. Voor alles hadden de bewoners toestemming nodig van de lokale bestuurders of de bankvergadering, en aan de door bank aangestelde schattheffer droegen ze hun penningen af. Het verschil tussen een verre vorst of een lokale heer onderhorig aan een gezagdrager die in Brussel, Madrid of Den Haag verbleef, zal amper tot hen zijn doorgedrongen.

Privatisering als financieringsmiddel vond in toenemende wijze navolging door het lokale bestuur, dat gemeenschappelijke gronden ('gemeynte') aan particulieren verkocht. Met de opbrengst werd een bouwwerk (kerk- of gevangenis-toren, schoolhuis) gefinancierd, werden schulden – gemaakt in tijden van crises (oorlog, epidemieën, misoogsten) – afgelost of werd een pandsom ingelost. De acceptatie van privatisering als financieringsmiddel blijkt bij uitstek uit de inlossing door Heerlen in 1634 van het in 1627 afgesplitste en daarna verpande Voerendaal met middelen verkregen uit de privatisering van zijn gemeentegronden. Een privatisering door het centrale gezag werd ongedaan gemaakt met middelen verkregen uit een lokale privatisering.⁸⁶

85 Vergelijk Weinberg, H.G., 'Corruptie, fraude en falend bestuur in de Landen van Overmaas? Bede en militaire lasten als bestuurlijke uitdaging in de jaren 1600-1640', PSHAL 148 (2012) 55-116.

86 Privatisering is niet meer weg te denken uit het hedendaags openbaar bestuur. Denk bijvoorbeeld aan

Verpanding was in deze periode noch de gifpil van weleer noch een panacee, maar een beproefd, geaccepteerd en veelgebruikt middel ter verlichting van geldnood, en dat met weinig bijwerkingen.

de privatisering van nutsbedrijven als PTT, NS en energiemaatschappijen.

Joep Leerssen

LIMBURGSE HERINNERINGEN AAN HET VERDRAG VAN MAASTRICHT (1992): EEN GEHEUGENLANDSCHAP

Abstract

This article examines how the 1992 Maastricht Treaty, which transformed the European Community into the European Union, is remembered in the city and region of Maastricht. Through oral history interviews with 35 local informants—ranging from policymakers and journalists to hotel managers and residents—the study reconstructs a ‘memoryscape’ using the parameters of people, stories, images, and locations. The analysis reveals recurring themes such as security, hospitality, protocol, and media attention. Compared with the more open and festive 1981 European Conference, likewise held in Maastricht, the 1991 summit was marked by restricted access and heavy security, and left fewer public memories. This shift reflects a growing distance between the European integration project and the involvement of the public. By tracing these local memories, the study shows how the Maastricht Treaty’s legacy is both a symbol of European unity and a reminder of the growing gap between Europe’s political project and its public imagination.

Het Verdrag van Maastricht van 1992 markeert een belangrijk historisch moment: de transformatie van de Europese Gemeenschap (EG) in de Europese Unie (EU). Het Europees burgerschap, belichaamd door een uniform paspoort, en de euro als Europese eenheidsmunt zijn er de tastbare resultaten van. Dat een dergelijk belangrijk verdrag naar Maastricht is vernoemd heeft de stad een belangrijke naamsbekendheid in de Europese betrekkingen gegeven. De stad zelf heeft op die naamsbekendheid ingespeeld. Zo veranderde de Rijksuniversiteit in Limburg haar naam in Universiteit Maastricht / Maastricht University, en werd aldaar een European Law School ingericht, omdat met het verdrag ook een juridisch kader was geschapen dat opleidingen in het Europees recht nodig maakte. Enkele plekken in Maastricht markeren het verdrag. Op de rotonde voor het Bonnefantenmuseum is een monument opgesteld en het voetgangersplein naar het Centre Céramique herinnert door naamgeving (‘Plein 1992’) en enkele vormgevingselementen aan het verdrag. Er is bovendien een kleine permanente expositie in het gouvernementsgebouw, waar de onderhandelingen over het verdrag destijds plaatsvonden en het werd ondertekend.

Vraagstelling

Toen het verdrag zelf een Europees erfgoedlabel verkreeg en daarmee als lieu de *mémoire* in de Europese geschiedenis officieel werd erkend, werd op initiatief van Mathieu Segers 'Studio Europa' ingericht, waar de geschiedenis en het belang van het verdrag in de Europese betrekkingen bestudeerd en uitgedragen konden worden. Onderdeel daarvan was een 'oral history'-project over de diplomatieke geschiedenis van de verdragsonderhandelingen.¹ Tijdens een bespreking met Mathieu Segers opperde ik dat de methodiek van oral history niet alleen voor een diplomatieke, maar ook voor een sociale geschiedenis van het verdrag van 1992 ingezet zou kunnen worden. Hoe had de stad Maastricht, met haar inwoners, de Europese stroomversnelling beleefd en wat was daarvan in het collectieve stadsgeheugen blijven hangen?

Die vraag vormde de aanleiding voor het onderzoekproject waarover ik hier verslag uitbreng.² Het project bood enkele boeiende methodische uitdagingen. Bij welke informanten kon men te rade gaan voor hun herinneringen, en hoe representatief waren die? Hoe verhiel de Maastrichtse herinneringscultuur zich tot de historische documentatie? Hoe kon men de diffuse wolk van anekdotes die in de diverse interviews naar boven kwamen ordenen en structuur geven?

Memory studies en oral history

Vooraf moeten we voor het goede begrip een enkel woord wijden aan de problematische verhouding tussen herinneringscultuur en historische documentatie, en de 'representativiteit' van de opgetekende herinneringen. In tegenstelling tot de wetenschappelijke geschiedschrijving, die met behulp van bronnenkritiek probeert de feitelijke toedracht van de gebeurtenissen zo dicht mogelijk te benaderen, gaat de discipline van memory studies van het gegeven uit dat onze herinneringen aan het verleden wezenlijk subjectief zijn. Wat telt, is niet wat er precies is gebeurd, maar hoe die gebeurtenissen werden beleefd door de betrokkenen en welke indrukken en verhalen ze sindsdien hebben achtergelaten. Dat die herinneringen mettertijd kunnen verschuiven en mede bepaald worden door het medium waarin ze worden opgehaald of neergelegd (narratief, visueel of anderszins: 'the

¹ Zie <https://studioeuropamaastricht.nl/het-europa-archief-mathieu-segers> en <https://oralhistoryeu.nl>.

² Studio Europa heeft de resultaten online geplaatst op de website Mestreech '92 Het geheugenlandschap: <https://geheugenlandschap.maastricht1992.nl>. In wat volgt val ik vaak terug op het materiaal dat online is geplaatst op <https://database.maastricht1992.nl>.

medium is the message') is een complexe dynamiek. Het is die dynamiek die in de *memory studies* historisch wordt onderzocht.³ Als daarbij gebruik wordt gemaakt van oral history gaat het niet primair over de vraag in hoeverre de verhalen 'feitelijk kloppen', maar eerder of de individuele verhalen met elkaar stroken, en welke elementen door de informanten worden benadrukt.⁴ Representativiteit slaat dus niet zozeer op de inhoud van de verhalen en hun relatie tot 'de' werkelijkheid, als wel op de maatschappelijke positie van de informant. Vanuit welke maatschappelijke rol was men bij de top van Maastricht betrokken – als ambtenaar, neringdoende, journalist of passant? Idealiter zou een project als dit een brede variatie aan soorten van betrokkenheid moeten bestrijken; daarbij was het a priori onmogelijk om tussen die diverse varianten te prioriteren of sommige 'representatiever' dan andere konden zijn.

Wel bepalen de historische gebeurtenissen het referentiekader waarbinnen die herinneringen zich afspelen. Om die reden geef ik een kort overzicht van wat zich in Maastricht en de wereld afspeelde in de aanloop naar het verdrag, en in de nasleep daarvan.⁵

De aanloop

De EG stond in 1991 voor de noodzaak om de historische stroomversnellingen sinds de val van het communisme in 1989 tegemoet te treden. De Baltische staten waren onafhankelijk geworden, de eerste breuklijnen in Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië begonnen zich af te tekenen, en de door bondskanselier Helmut Kohl zeer voortvarend nagestreefde hereniging van de Duitse Bondsrepubliek (BRD) met

- ³ Over memory studies: A. Assmann, *Erinnerungsräume*; Jan Assmann, 'Communicative and Culture Memory', in: *Cultural Memory Studies*, ed. A. Erll and A. Nünning (Berlijn 2008). Over de culturele en mediaspecifieke dynamiek: A. Erll & A. Rigney, eds. *Mediation, Remediation, and the Dynamics of Cultural Memory* (Berlijn 2012); A. Rigney, 'Plenitude, Scarcity and the Circulation of Cultural Memory', *Journal of European Studies* 35:1 (2005) 11-28; *Idem*, 'Cultural Memory Studies: Mediation, Narrative, and the Aesthetic', in: *Routledge International Handbook of Memory Studies*, ed. A. Lisa Tota & T. Hagen (London 2015).
- ⁴ Oral history gebruikt vaak technieken om de informant in staat te stellen, zich ook over 'lastige' herinneringen (traumatisch, pijnlijk, lang verzwegen of verdrongen) te uiten, bijvoorbeeld de herinneringen aan gewelddaden en oorlogsmisdaden. Van dergelijke problematische herinneringen was in het huidige project geen sprake, maar de werkwijze en de ethiek van het semigestructureerde interview zijn wel in acht genomen. D. A. Ritchie, ed. *The Oxford Handbook of Oral History* (Oxford 2011); *Idem*, *Doing Oral History: A Practical Guide* (3e ed. Oxford 2015). Algemeen ook: S. Scagliola, 'State of the Field: Digital History', *History* 105 (2020) 291-312.
- ⁵ In wat volgt val ik vaak terug op het materiaal op database.maastricht1992.nl/ onder de tab 'Voorvallen'. In de hierna volgende bronverwijzingen naar voorvallen in die dataset geven de titel en slaan ook op het visuele illustratiemateriaal dat bij elk voorval aanklikbaar is aangegeven.

de DDR vormden een verschuiving oostwaarts. De regering zou van Bonn naar Berlijn gaan verkassen en het herenigde Duitsland zou vijf Centraal-Europese deelstaten en een tweede Centraal-Europees buurland (Polen) erbij krijgen. De West-Europese regeringen zagen dat proces niet zonder zorg aan en vonden dat die kanteling in de richting van een nieuw, postcommunistisch Centraal-Europa moest worden gecompenseerd door een versterkte EG-inbedding van Duitsland. Vandaar de inzet om een gezamenlijk burgerschap tot stand te brengen, alsmede een gezamenlijke munteenheid voor de EG waarin de Duitse mark als krachtigste valuta zou opgaan.

Dat proces was lastig. Die herfst sneuvelde een hervormingsvoorstel van de Nederlandse regering jammerlijk (Nederland bekleedde in de tweede helft van 1991 het EG-voorzitterschap). Na dat echec moest een topconferentie de zaak vlot-trekken.

Dat die top in Maastricht zou worden belegd, was opmerkelijk. Tien jaar eerder had gouverneur Sjeng Kremers al een Europese topconferentie naar de Limburgse hoofdstad gehaald. Daarvan was met name een pijnlijke uitglijder in het geheugen blijven hangen: een voedselvergiftiging die veel journalisten had getroffen. Niettemin wist Maastricht overtuigende argumenten aan te dragen om opnieuw als gastheer te mogen fungeren. Er was sinds 1981 een nieuw gouvernementsgebouw gerealiseerd, met kantoorruimte voor de delegaties en een fraaie vergaderruimte voor de staatslieden.⁶ Op korte afstand van het gouvernementsgebouw was er het in 1986 in gebruik genomen congrescentrum MECC, dat als perscentrum voor de talrijke journalisten kon fungeren. En de stad had cultureel en symbolisch kapitaal, met haar lange geschiedenis en 'bourgondische' allure: de hospitality-sector in Zuid-Limburg was van hoog niveau en zou de delegaties en staatslieden goed kunnen herbergen.⁷

De conferentie zou plaatsvinden op 9 en 10 december. De laatste noodzakelijke voorbereidingen werden in allerijl getroffen: aanleg van extra telefoonkabels in het MECC – we bevinden ons nog in het pre-digitale tijdperk – en extra overnachtingsruimte in de Maastrichtse hotels.⁸ Voor de Franse president werd een verblijf

6 Zowel de vergaderruimte voor de regeringsleiders (Feestzaal) als voor de ministers van Financiën (Statenzaal, waar ook de latere ondertekening plaatsvond), waren rond van vorm, hetgeen het overleg ten goede kwam. Frankrijk werd, zoals gebruikelijk, door zijn staatshoofd gerepresenteerd, hetgeen Mitterrand een protocollaire senioriteit verschafte ten opzichte van de regeringsleiders van de overige landen. Ik gebruik hier 'regeringsleider' voor alle staatslieden, inclusief president Mitterrand.

7 Voor de 'bourgondische' branding van Limburg en Maastricht: M. van der Graft, 'Bourgondische beeldtaal. De visuele representatie van de Bourgondische eetcultuur op briefhoofden van Maastrichtse voedselbedrijven (1850–2010)', Masterscriptie Kust- en Cultuurwetenschappen Radboud-Universiteit (Nijmegen 2025).

8 'Hotels in overdrive'.

geregeld in de gastenvilla van het gerenommeerde hotel Juliana in Valkenburg, de overige delegaties werden in Maastricht ondergebracht. Her en der in de stad vonden betogingen plaats, onder meer van Koerden en boeren; die werden echter weggehouden van de gouvernementslocatie.⁹ Op het Vrijthof was een voorlichtingscentrum voor het publiek ingericht. De delegaties arriveerden op 8 december op vliegveld Beek.

Dag 1: 9 december

In de vroege, winterkoude ochtend van 9 december verwelkomde premier Lubbers, als voorzitter van de Europese Raad en formeel gastheer van de conferentie, de deelnemers aan de ingang van het Gouvernement.¹⁰ De beraadslagingen in de Feestzaal verliepen aanvankelijk stroef; met name de inrichting van een gezamenlijke munt bleek een struikelblok. Een culinaire lunch, bereid door cuisinier Toine Hermsen, werd tot een 'haastig minimum' gereduceerd, en het bleek nodig om naast het overleg van de regeringsleiders een parallelle financiële vergadering te laten plaatsvinden onder leiding van minister Kok, in de Statenzaal.¹¹ De dag werd afgesloten met een persconferentie in het MECC, die geen optimistische indruk achterliet. Die avond was er een diner in het Maastrichtse stadhuis. Laat op de avond kwam de Italiaanse premier Andreotti nog langs bij Mitterrand in diens Valkenburgse residentie.¹²

Dag 2: 10 december

De volgende ochtend ontving Mitterrand bondskanselier Kohl voor een werk-ontbijt.¹³ Na de hervatting van het overleg probeerde Lubbers een doorbraak los te weken door de diverse leiders één voor één op te ontvangen in zijn werkkamer (het kantoor van de gouverneur).

Dat alles werd onderbroken voor een formele lunch in Château Neercanne, aangeboden door koningin Beatrix als staatshoofd van het gastland. Laat in de nacht¹⁴ werd uiteindelijk een compromis bereikt: 'Ever closer union' op politiek en monetair gebied, vrijwaring van de nationale culturen van internationale

9 'Boze boeren aan de grens', Boze boeren op de Markt', 'Kroaten bij de Geusselt'.

10 'Herr Bundeskanzler, darf ich...!', 'Worstelen met protocol'.

11 'Eten en drinken'.

12 'Eten chez Mitterrand'.

13 'Eten chez Mitterrand'.

14 'De geluiden van de laatste nacht'.

nivellering,¹⁵ uitzonderingsclausules voor Groot-Brittannië, en groen licht voor de mogelijkheid van nieuwe toetredingen.

Ondertekening en nasleep

De verdragstekst was klaar voor ondertekening in begin 1992, toen Portugal het EG-voorzitterschap van Nederland al had overgenomen. Portugal liet echter uit hoffelijkheid aan Nederland de eer om ook als gastheer van de ondertekeningsceremonie te fungeren. De ministers van Financiën en Buitenlandse Zaken van de lidstaten verzamelden zich voor een feestelijke ceremonie in het Maastrichtse Gouvernementsgebouw om de verdragstekst van hun handtekening te voorzien.¹⁶ Het geheel verliep vlotjes en werd gevolgd door een feestelijke nazit voor de Nederlandse en plaatselijke organisatoren.

Voordat het verdrag in werking kon treden moest het nog in meerdere landen worden geratificeerd, en dat was met name in Ierland, Groot-Brittannië en Frankrijk niet onomstreden. De naam 'Maastricht' zou in de ratificatiedebatten een negatieve bijklank krijgen, als symbool van een voortdenderende, nivellerende Europese integratiemoloch.

'Maastricht' markeert een hoogtij in het Europese integratiestreven. Daarop volgde een periode van terugval. Her en der provoceerde het verdrag euroscepticisme, en nergens meer dan in Groot-Brittannië. Ex-communistische landen in Centraal- en Zuidoost-Europa wilden hun nieuwe vrijheid consolideren door lid te worden van de EU, die daardoor voor het dilemma tussen 'verbreding of verdieping' werd geplaatst.¹⁷ Bovendien streefden veel van die landen ook het lidmaatschap van de NAVO na, hetgeen een sluimerende spanning tussen 'Atlantische' en

15 De zogeheten 'culturele paragraaf' was een initiatief van staatssecretaris Hedy d'Ancona (PvdA), die gedurende haar tijd als lid van het Europees Parlement van de noodzaak doordrongen was geraakt dat cultuur een vrijplaats verdiende in het economisch denken van de EG (interview met Hedy d'Ancona, 16 juni 2020). Dat die paragraaf in de verdragstekst werd opgenomen was een concessie van de regering-Lubbers aan de sociaaldemocratische coalitiepartner. De paragraaf bleef in de besprekingen vrijwel onopgemerkt, maar bleek publicitair gezien een Trojaans paard: 'culturele soevereiniteit' werd in de publieke debatten van die jaren een strijdleus van vaderlands- of Groot-Nederlands-gezinde eurosceptici zoals Jérôme Heldring en Maarten Mourik (*Europa's culturele veelvormigheid, bron van beschaving*, Enschede 1992). Vgl. ook S.W. Couwenberg, 'Is er nog toekomst voor onze Nederlandse cultuur?', *Neerlandia* 94 (1990), 98-104. Een repliek van d'Ancona staat in haar 'Het beste van twee werelden', *Bunker Hill* 2 (1998), 7-9.

16 'Erewachten', 'Dan dooft het licht'.

17 Otto Holman, 'De verborgen agenda: De Intergouvernementele Conferentie van 1996 en de oostwaartse uitbreiding van de EU', in *Europese dilemma's aan het einde van de twintigste eeuw*, ed. O. Holman (Amsterdam 1997), 46-57.

'Europese' voorkeuren in de EU aanwakkerde. Dat werd problematisch toen de in 2000 aangetreden Vladimir Poetin een nieuwe Russische hegemonie over 's lands voormalige satellietstaten begon na te streven.

Al tijdens de Maastrichtse top waren die spanningen te voorzien.¹⁸ Na de Eerste Golfoorlog (1990-1991) waren Koerden in de Turks-Iraakse grensgebieden in opstand gekomen, in Groot-Brittannië had de IRA een nieuwe campagne van bom-aanslagen ontketend, en de euforie van 1989 begon al te verdampen. Wat moest men aanvangen met de wens van veel ex-communistische landen (en van Turkije) om lid te worden van de NAVO en/of de EU (toen nog EG)? Te midden van deze toenemende spanningen waren de regeringen gevoelig voor het beveiligingsargument, dat Maastricht als troefkaart kon uitspelen: het gouvernementgebouw was op een kunstmatig schiereiland in de Maas gelegen en goed te beveiligen. Hoe serieus men dat beveiligingsargument nam bleek uit het besluit om de ramen, die een fraai uitzicht op de Maas en de tegenoverliggende Pietersberg boden, met infrarood- en laserlichtwerende folie af te schermen tegen luistervinken en andere kwaadwillenden. Op de Maas en de Maasoevers werd gepatrouilleerd, de grenzen werden waar nodig afgeschermd tegen boze betogers uit het aanpalende België, en de route naar het lunchadres Neercanne werd scherp bewaakt.¹⁹ Anno 2025 lijken zulke maatregelen vanzelfsprekend; maar dat gold destijds niet voor de Maastrichtse bevolking, die zich in 1991 nog de veel lossere top van 1981 kon herinneren. Ik zal daarop in de conclusie van dit artikel terugkomen.

Hoe je een geheugenlandschap in kaart brengt

Bij de vraag welk leven die top is gaan leiden in het geheugen van de betrokken stads- en streekgenoten, moeten we beseffen dat 'het' collectieve geheugen een fata morgana is. Wat we hebben zijn de herinneringen die in geschreven vorm beschikbaar zijn of die in semigestructureerde interviews kunnen worden geactiveerd en geboekstaafd. Die herinneringen lopen uiteen al naargelang de betrokkenheid van de informant. In het project is daarom geprobeerd daarvan een breed palet aan het woord te laten: ambtenaren, neringdoenden, journalisten en passanten. Er werden in de media oproepen geplaatst voor informanten om naar voren te komen, en sommigen werden direct benaderd. De respons op de mediaoproep was niet massaal (wat ook niet te verwachten was bij een tweedaagse gebeurtenis,

18 Vgl. ook 'Kritische geluiden'.

19 'Afgeplakte ramen langs de Maas', 'Flaneren', 'Mitterrand zat in de weg', 'Neercanne als uithoek', 'Sluipschutters in Valkenburg'.

inmiddels dertig jaar terug, die zich vooral achter gesloten deuren had afgespeeld), maar wel significant, en ontsloot belangrijke zichtlijnen. Bij de directe benadering kon gebruik worden gemaakt van de netwerken van enkele belangrijke betrokkenen: publiciteitsadviseur Paul 't Lam, die toentertijd een actieve rol had gespeeld bij de organisatie van het geheel; journalist Jo Cortenraedt, die verslaggever op de topconferentie was geweest, en die met name hoteliers en restaurateurs uit de Limburgse hospitality-sector kon identificeren en benaderen; en last but not least provinciaal ambtenaar Peter Schrijen, die een belangrijke rol had gespeeld bij de campagne van gouverneur Theo Bovens om het Europees erfgoedlabel voor het verdrag te verkrijgen.²⁰ Schrijen beschikte als communicatiemedewerker en als voormalig stadsprins van CV De Tempeleers over een benijdenswaardig Maastrichtse netwerk en werd al snel de voornaamste tussenpersoon tussen schrijver dezes en de Maastrichtse informanten. Uiteindelijk kon met een 35-tal informanten worden gewerkt. Die groep omvatte prominente beleidsmakers en academici (Sjeng Kremers, Hedy d'Ancona, Theo Bovens, Job Cohen, René de Groot en Hildegard Schneider) en hoteliers (Paul Stevens van Hotel Prinses Juliana; Camille Oostwegel en Peter Harkema van Château Neercanne; Benoît Wesly van Hotel Derlon; Toine Scheerens van het nieuwe Hotel Barbizon). Verder werd gesproken met politiemensen, beleids-, beveiligings- en communicatiemedewerkers, een kloosterzuster, een ondernemer en enkele toevallige passanten en omwonenden.²¹ Uit de verschillende herinneringen van zulk een diverse groep respondenten een 'geheugenlandschap' te reconstrueren bleek een complexe uitdaging.

Uiteindelijk werden uit de gesprekken met deze informanten (afb. 1) een 45-tal voorvallen gelicht: kleine, anekdotische narratieven die om de een of andere reden bij de informanten 'memorabel' waren gebleven.²² Enkele informanten beschikten ook over 'souvenirs'. Belangrijk bleken foto's en zelfs film- en video-beelden (waarover aanstonds meer) alsook realia: souvenirs in engere zin, bewaarde zaken zoals identificatiebadges, menukaarten en herdenkingsgeschenken.²³ Tijdens het onderzoek bleek al snel dat de 'herinneringen' die een geheugenlandschap vormen niet alleen narratief moeten worden opgevat (als kleine verhalen, dat wil zeggen: de verbale beschrijving van een gebeurtenis en de daarbij betrokkenen). Herinneringen zijn ook visueel: de plaatjes die men nog 'op het netvlies heeft staan' van een object of situatie. Die twee componenten stonden in een wederke-

20 'Het erfgoedlabel'. Vgl. ook 'Stoeien met het Verdrag' en 'Het Gouden Boek'.

21 Een volledige lijst staat op de database van Mestreech '92 Het geheugenlandschap: <https://database.maastricht1992.nl/> onder de tab 'Mensen'.

22 Een volledige lijst staat op de database van Mestreech '92 Het geheugenlandschap: <https://database.maastricht1992.nl/> onder de tab 'Voorvallen'.

23 Douceurs en souvenirs'.

Afb. 1: Zoom-interview d.d. 11 jan 2022. Ellyann van Duurling, Joep Leerssen en Peter Schrijen [screenshot gemaakt door Joep Leerssen]

rige verhouding tot elkaar. Beelden en voorwerpen vormden zichtbare illustraties van verhalen, en verhalen vormden de verbale ondertiteling of 'bijsluiter' van beelden en voorwerpen.²⁴

Daarmee waren enkele parameters van het geheugenlandschap naar voren gekomen: de mensen zelf (in hun dubbele hoedanigheid van betrokkene en informant), de verhaalde voorvallen en de visuele illustraties. Een vierde parameter bleek al even belangrijk: de plaats van handeling. Herinneringen bleken sterk gelokaliseerd: een café, een grensovergang, een straat of plein. Dat speelde niet alleen als locatie van de gebeurtenis een rol maar ook als visuele achtergrond: wie in Maastricht een plek als 'het stadhuis' of 'het Geusselt-stadion' noemt heeft daarbij niet alleen geo-coördinaten in het hoofd maar ook een beeld van hoe die locatie eruitziet. Net als bij de visuele illustraties is dat aanzien niet noemenswaard veranderd sinds 1992 en vormt de plaats van handeling dus ook een 'continuïteitsschakel' tussen toen en nu. De volgende locaties kwamen prominent in de verhalen naar voren.²⁵

24 Op de database van Mestreech '92 Het geheugenlandschap: <https://database.maastricht1992.nl/> onder de tab 'Illustraties' bevinden zich de visuele data, zowel vanuit de media gerecupereerd als door de informanten aangedragen.

25 Beschrijvingen en foto's van de locaties, alsmede een geo-visualisatie van hun positie in en om Maastricht, op de database van Mestreech '92 Het geheugenlandschap: <https://database.maastricht1992.nl/> onder de tab 'Plekken' en de scenario-knoppen 'Plattegrond' en 'Waar het gebeurde'.

Tabel 1: Locaties

Binnenstad (algemeen)	Hoewel de top van 1991 zich vooral aan de Oostkant van de Maas afspeelde (Gouvernement, MECC), zijn veel stadsherinneringen toch in de binnenstad gelokaliseerd, waar het sociale leven zich grotendeels afspeelt.
Château Neercanne	Het gerenommeerde restaurant, gevestigd in een elegant kasteel strak tegen de Belgische grens aan, was zowel tijdens de top van 1981 als die van 1991 de plek waar koningin Beatrix als gastvrouw de Europese staatslieden een maaltijd aanbood. In beide gevallen was Hans Snijders de chef de cuisine. De enige andere persoon die bij beide gelegenheden aanwezig was, was de Ierse premier Charles Haughey.
Eijsden	Het nieuwe Gouvernement aan de Maas was met name vanuit Eijsden makkelijk te bereiken: stroomafwaarts op dezelfde Maasoever. Nogal wat werknemers van de Provincie woonden in Eijsden of het Heuvelland, en één van de Eijdsense harmonieën, Ste Cécile (‘de Roej’), maakte haar opwachting voor een erehaag bij de ondertekening van het Verdrag.
Geusselt	Sinds de bouw van 1961 is het Geusseltstadion aanzienlijk van uiterlijk veranderd. Thuis-haven van MVV Maastricht, werd het stadion in 1991 gebruikt om protesterende Kroaten en Slovenen naartoe te dirigeren, weg uit de binnenstad.
Gouvernement	Het gouvernementsgebouw aan de Maas werd gebouwd tussen 1983 en 1985 en in gebruik genomen in 1986; dus nog fonkelnieuw voor de top van 1991. Bij de top van 1981 was het provinciebestuur nog in het ‘oude gouvernement’ aan de Bouillonstraat gevestigd. Architect Gerard Snelder had (net als bij zijn eerdere ontwerp van bejaardencentrum Molenhof aan de Sint-Pieterstraat) in de tekeningen de grillige dakcontouren en verspringende bouwdelen van de Maastrichtse binnenstad opgenomen. Tot juli 2021 hingen bij het Gouvernement enkel de Limburgse en Europese vlag; de Nederlandse vlag werd slechts op bijzondere dagen gehesen. Waarnemend gouverneur Remkes veranderde dat op 7 juli 2021: ‘Het moet normaal zijn dat hier de Nederlandse vlag wappert. We zijn toch onderdeel van Nederland.’
Markt	Centraal op de Markt staat het monumentale stadhuis. Het was in 1981 de plek van samenkost van de top van dat jaar, en in 1991 werd er op de avond van de eerste dag een diner gegeven. Voor de rest lagen Markt en stadhuis tamelijk afzijdig van de top van 1991; de Markt was wel een opvang-bestemming voor demonstranten.
MECC	In 1974 was er een evenementenhal gebouwd op de Griend, aan de Maas. De bouw van een nieuw MEC (Maastrichts Economisch Centrum, of Maastricht Euro Centre; de tweede C is in 1990 aan de naam toegevoegd: Maastricht Expositie en Congres Centrum) had plaatsgevonden tussen 1984 en 1988. Hoewel de locatie, ver van de oude binnenstad, kritiek had opgewekt, bleek dat een voordeel toen in 1991 de top in het nabijgelegen Gouvernement aan de Maas werd gehouden.

Onze-Lieve-Vrouweplein	Belangrijker dan de beeldbepalende Onze-Lieve-Vrouwebasiliek was tijdens de top het statige, deftige hotel Derlon. Tegenover lag Taveerne de Lanteern, ingericht als Griekse taverna, en een avond lang het hoofdkwartier van de actualiteitenrubriek Brandpunt.
Servaasklooster	In het huis van de Missiezusters van St. Petrus Claver, op de hoek van Servaasklooster en Bouillonstraat, kwam Giulio Andreotti de vroegmis bijwonen. Aan de overkant ligt het oude gouvernement, waar tijdens de top van 1981 vergaderingen hadden plaatsgevonden, maar dat in 1991 geen openbare functie meer had.
Smeermaas (grensovergang)	De Maastrichtse grens met Smeermaas is open, maar de vernauwing van de oude spoorbrug was geschikt voor een blokkade die ten doel had om Belgische boeren te weren uit de binnenstad. Ook bij de grensovergang van Wolder stonden legervoertuigen.
Station	Tegenover het station, op enige loopafstand van de binnenstad gelegen aan de Wyckse kant, bevonden zich twee voorzieningen voor reizigers die belangrijk zouden worden rondom de top: de tijdschriftenwinkel van Purnot, die rijkelijk van internationale titels was voorzien, en een geldautomaat (in die jaren nog een schaars novum). Bij Purnot zou een persmedewerster van de Provincie Limburg de internationale pers afschuimen voor haar knipselkrant.
Valkenburg	Hotel ‘Prinses Juliana’ genoot vanouds een goede culinaire reputatie, en in de tegenoverliggende gastenvilla besloot de Franse regeringsdelegatie tijdens de top haar intrek te nemen.
Vliegveld Beek	De geschiedenis van het huidige Maastricht Aachen Airport gaat terug tot de jaren van de wederopbouw. Plannen voor een uitgebreide oost-west-baan hadden in de jaren 1970 tot aanzienlijke onrust geleid.
Vrijthof	Vanouds het centrum van de binnenstad. Aangezien de vergaderingen en de persinformatie aan de overzijde van de Maas plaatsvonden, werd hier, teneinde toch een binnenstadsaanwezigheid aan de top te geven, een groot paviljoen gebouwd voor publieksmanifestaties en infotainment.
Wolder / Biesland	De landelijke uitloop van Maastricht tussen Jeker en Vroenhoeven is de laatste decennia sterker volgebouwd. In 1991 was het een bufferzone waar enkele boeren hun demonstratieve boodschap mochten uitdragen, langs de weg die van het Gouvernement naar Château Neercanne leidt. Parallel aan de Cannerweg, aan de andere kant van de Jeker, bood de Mergelweg een sluiproute voor motorcortèges. ²⁶

Die vier parameters (mensen, verhalen, beelden, plekken) stelden ons in staat om ook de inhoud en thematiek van de diverse herinneringen vaster te omlijnen: het geheugenlandschap bestond niet langer uit subjectieve, diffuus rondzwevende

26 ‘Lubbers sjeest binnendoor’.

Name	Plek van voorval	Mensen bij voorval	Thema van voorval
Aangekondigde demonstraties	Binnenstad (algemeen)		De herinnering herhaalt zich : P...
Afgeplakte ramen langs de Ma...	Gouvernement	Oostvogel, Evert Jan	Beveiliging
Allons enfants de l'Ouden Vog...	Vrijthof	Serpenti, Gemma	Cafés
Andreotti bij de zusters van Pe...	Servaasklooster	Zuster Jeanine SSPC : Andreo...	Stad en wereld : 1981: De Top a...
Beatrix neemt de regie over	Château Neercanne	Harkema, Peter : Oostwegel, ...	Protocol : Collegialiteit
Bijna brandalarm	Gouvernement	Hodiamont, Peter : Bruyn, Leo...	Beveiliging : 1981: De Top achte...
Boze boeren aan de grens	Grensovergang Smeermaas Eij...	Cortenraedt, Jo : Houben, Phi...	Protesten : Grensligging : Beve...
Boze boeren op de Markt	Markt	Houben, Philippe (†) : Ercken...	Protesten
Citybranding	Binnenstad (algemeen)	Kremers, Sjeng : Stroes, Math...	Publiciteit : Stad en wereld
Dan dooft het licht	Gouvernement	Albersen, Hans : Voncken, Nico	Oeps-momenten
De geluiden van de laatste nac...	Geusselt, Vliegveld Beek	Groot, René de : Schneider, Hi...	Stad en wereld
De knipselkrant van Elijan	MECC Station	Duurling, Elijan van	Publiciteit
De lange schaduw van '1981'	Markt	Schaaf, Gerry	1981: De Top achter de Top
De Lanteern als Griekse tempel	OLV-plein	Mendes de León, Manuela	Publiciteit : Cafés
De teloorgang van de Delors-le...	Binnenstad (algemeen)	Schneider, Hildegard : Groot, ...	Stad en wereld

Afb. 2: screenshot van de NODEGOAT database

nevelslierten, maar kon geordend worden. Voor die ordening werd een data-managementsysteem, NODEGOAT, gebruikt, waarin we herinneringen konden onderbrengen in relationele en onderling gekoppelde sets van vier rubrieken afb. 2). Het was een complexe structuur (vier dimensies) voor een gering aantal gegevens (45 voorvallen), maar het identificeren van de vier parameters/rubrieken was ook als gedachtenexperiment waardevol: een model waarmee ook grotere aantallen herinneringen in kaart kunnen worden gebracht. Die multidimensionale gelaagdheid van een herinneringslandschap bleek een ingewikkelde aangelegenheid.²⁷

Sommige zaken waren in de fundamentele betekenis van dat woord ‘anek-

27 Cultuurhistorische data zijn over het algemeen onderdeel van complexe, multimediale systemen. Voor historici is normaliter ook de chronologie als parameter van cruciaal belang: een tijdlijn met de onderlinge volgorde en (waar mogelijk) het tijdstip van de gebeurtenissen. In de memory studies is die tijdlijn dubbel: het tijdstip waarnaar de herinnering verwijst en het moment waarop de herinnering wordt opgeroepen of het historische moment wordt herdacht. Aangezien de top van Maastricht zich binnen enkele dagen afspeelde, met de ondertekening als extra-dag, kon de tijdsparameter hier worden verwaarloosd. Ter vergelijking: de DRAPO-dataset van Limburgse vlaggen- en vaandelcultuur is gemodelleerd op basis van drie parameters (voorwerp, tijdstip van vervaardiging, vereniging) met onderliggende parameters voor het element ‘vereniging’ (naam, standplaats, oprichtingsjaar, doelstelling). Bij het modelleren moet onderscheid worden gemaakt tussen zulke bepalende parameters en incidentele eigenschappen (kleur, stof en beeldelementen voor vaandels; hier: terugkerende thema’s in de herinneringsanekdotes). Voor het onderliggende NODEGOAT-systeem om die complexe data te structureren en te registreren: nodegoat.org.

dotisch’: kleurrijk, frappant, en om die reden memorabel, maar ook uitzonderlijk of buitenissig, zonder dat ze met grotere patronen verband leken te houden. Zo werd bijvoorbeeld, als onderdeel van de ‘Deense’ aankleding van café Klinkers, een serveerster in een zeemeerminnen-kostuum op de toog gehesen om te poseren als belichaming van het sprookje van Andersen. Vaak werden uitgerekend zulke anekdotische trivia ook ingezet als verluchtend element in de toenmalige verslaggeving, en verkregen ze daardoor een beeldbepalende prominentie die niet echt in verhouding staat tot hun intrinsieke belang.²⁸

Welke inhoudelijke insteek de herinneringen hadden hing vaak af van de aard van de betrokkenheid van de informant. Zo gaf zuster Jeanine van de Zusters van St. Petrus Claver een boeiend relaas van het feit dat de Italiaanse minister Andreotti in hun congregatiehuis de vroegmis kwam bijwonen; en Manuela Mendes de Leon, destijds medewerkster van taverne De Lanteern, vertelde over de Griekse aankleding van dat etablissement.²⁹ Ook al waren zulke invalshoeken persoonsgebonden, in de herinneringen bleken zaken mee te spelen die niet louter individueel-anekdotisch waren. Bij de vroegmis van Andreotti beseften de aanwezige zusters met enige ironie dat er twee beveiligingsagenten met geweren een oogje in het zeil hielden – en strenge beveiliging was ook in andere gevallen een gewaarwording van de omstanders. De Griekse aankleding van De Taveerne was onderdeel van een brede campagne om de diverse binnenstad cafés voor de gelegenheid een ‘euro-nationaal’ tintje te geven. Die campagne was op zijn beurt een van de meer zichtbare sporen van de top in de Maastrichtse binnenstad en speelde bovendien in op de perspubliciteit. De televisierapportage door het actualiteitenprogramma Brandpunt werd vanuit De Taveerne gepresenteerd en visueel gelardeerd met ‘Deense’ zeemeerminnen en dergelijke.³⁰

Te midden van de anekdotiek kwamen dus thematische overeenkomsten tussen verschillende verhalen in beeld: patronen en zogeheten ‘isotopieën’.³¹ Zo bijvoorbeeld het gegeven dat zich zaken in de buurt van een grensovergang hadden afgespeeld, dat men achter de schermen grote inspanningen moest leveren om problemen te voorkomen of te verdoezelen (dat soort ‘oeps’-momenten bleek bij de betrokkenen een sterke herinnering achter te laten), of de belangrijke rol van de

28 ‘Een zeemeermin op de toog’.
29 ‘Andreotti bij de zusters van Petrus Claver’, ‘De Lanteern als Griekse tempel’.
30 ‘De twaalf-landen-café’s’, ‘Allons enfants de l’Ouden Vogelstruys’.
31 Zonder de presentatie van de hier verzamelde herinneringen nodeloos technisch te maken, moet worden aangestipt dat narratief bronnenmateriaal gehoorzaamt aan de poëtica (impliciete spelregels) van het genre. De onderzoeker moet dan ook rekening houden met die spelregels. Discoursanalyse, narratologie en retorica zijn om die reden belangrijke hulpwetenschappen voor de geschiedschrijving en de memory studies. Vgl. Rigney, ‘Cultural Memory Studies’.

hospitality-sector en van de beveiliging.³² Deze thema’s werden als zodanig getagd. De thematische tags die uiteindelijk in de dataset uitkristalliseerden, zijn in onderstaand overzicht verwerkt.³³

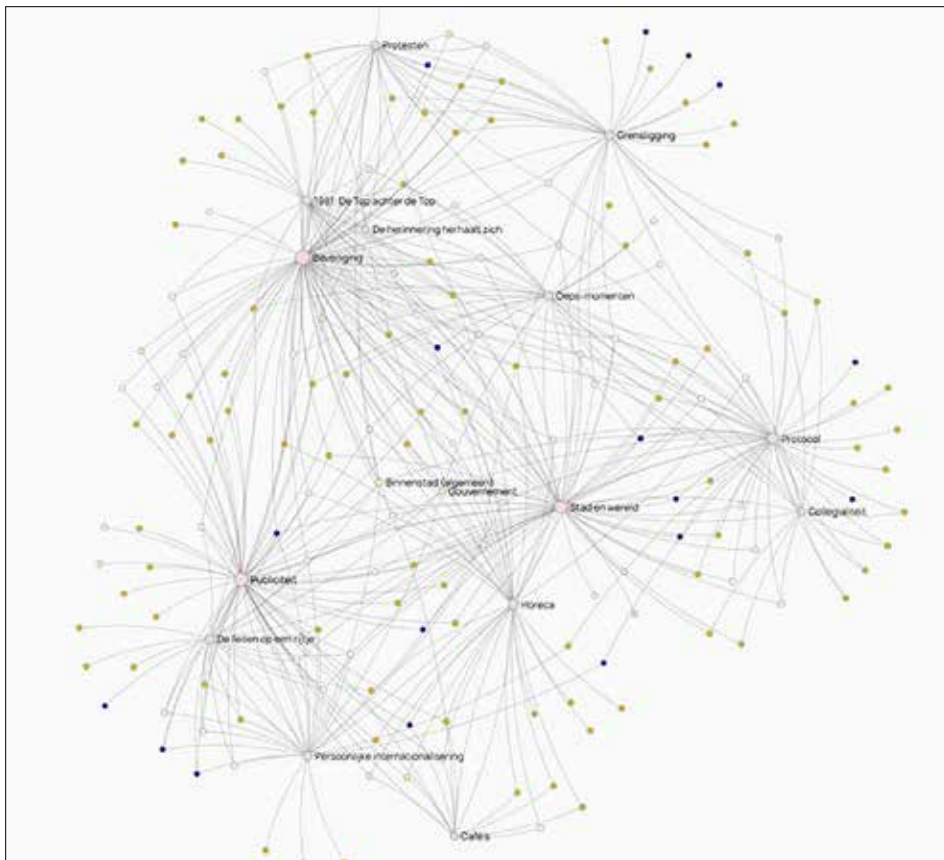
Tabel 2: Thema’s

1981: de eerdere top	Al in 1981 was er in Maastricht een Europese Conferentie gehouden; de drijvende kracht daarachter waren gouverneur Sjeng Kremers en burgemeester Fons Baeten van Maastricht. Plaats van samenkomst was het stadhuis; het geheel speelde zich af in de Maastrichtse binnenstad. '1981' schemert sterk door de herinneringen aan '1991' heen.
Beveiliging	De top van 1992 was ook een kantelpunt in de beveiligingscultuur. Dat het Gouvernement aan de Maas, dankzij zijn ligging, goed beveiligd kon worden, gold als een voordeel.
Cafés, uitgaansleven	Twaalf Maastrichtse cafés besloten om hun inrichting tijdens de top aan te passen aan de twaalf deelnemende lidstaten. Au Mouton Blanc 'deed' Italië, De Bóbbel Spanje, Brand's Bierhuis Luxemburg, Brittannique het Verenigd Koninkrijk, La Patraque Nederland, De Poort Portugal (met een 'ei van Columbus'), In den Ouden Vogelstruys Frankrijk, Klinkers Denemarken (met een heuse zeemeermin op de toog), De Lanteern Griekenland, Charlemagne België (met veel speciaalbieren), 't Knijpke Duitsland en La Bonne Femme Ierland (met schapen op het terras).
Collegialiteit	In veel verhalen blijkt dat de 'werkvloer' de top als een erezaak opvatte voor Maastricht/Limburg en dat men als Maastrichtenaren/Limburgers een gezamenlijke verantwoording voor het welslagen voelde. Kameraadschappelijkheid, vaak versterkt door het informele of vertrouwelijke dialectgebruik (ook tussen de verschillende hiërarchische lagen in de organisatie), bevorderde de motivatie. In het ambtelijke verkeer droeg dat misschien ook bij aan een zekere afstandelijkheid tussen met name de provinciale en nationale 'lagen'; maar in de horeca (lokale/(inter)nationale staf in Neercanne en Prinses Juliana) werd de bezoekende staf lokaal soepel geaccommodeerd op basis van een gedeeld professionalisme.
Grensligging	De nabijheid van het buitenland speelde een rol op Château Neercanne, toen bleek dat het gevolg van de gasten voor de staatslunch een stukje over Belgisch grondgebied moest rijden om een draai te maken. Ook voor protesterende Waalse boeren lag Maastricht vlakbij. Bij de grensovergangen van Wolder en Smeermaas moesten hun tractoren worden tegengehouden.

32 'Bijna Brandalarm', 'Dan dooft het licht', 'Herr Bundeskanzler, darf ich...'.
33 Zie ook de database van Mestreech '92 Het geheugenlandschap: <https://database.maastricht1992.nl/> onder de tab "Thema's". Na het aanklikken van een thema kunnen de daarbij behorende verhalen en illustraties worden benaderd onder de tab 'Cross-referenced'.

Horeca (hotels, restaurants)	Maastricht had de stereotiepe reputatie 'bourgondisch' en gastvrij te zijn. Dat was meer dan een loze gemeenplaats: dankzij de alumni-netwerken van de Hogere Hotelschool met hun internationale bereik en culinaire ervaring was de stad goed voorbereid op het verwelkomen van talrijke en vaak hooggeplaatste gasten
Oeps-momenten	Hoe meer je dingen tot in de puntjes wilt regelen, des te meer dreigt het gevaar dat elk van die puntjes scheef kunnen gaan staan ... Beveiliging en protocol waren de voornaamste aandachtspunten voor de organisatoren. De politiek en de besluitvorming, daar moesten de staatslieden zelf maar uitkomen. Maar juist in de kleine dingen kunnen de dingen echt onverwachts misgaan. Op gezette tijden ging toch (bijna) een brandalarm af, sloeg een zekering door, of werden journalisten boos omdat ze naar de foute plek waren gedirigeerd.
Persoonlijke internationalisering	Ten gevolge van de top drong de internationale Europese praktijk door tot in de dagelijkse werksfeer van Limburgers die in stedelijke of provinciale overheidsdienst werkten. Velen hielden aan die inspirerende ervaring een blijvende belangstelling voor 'Europa' over.
Protesten	Boeren kwamen naar Maastricht om de noodklok over het EG-landbouwbeleid te luiden. Kroaten en Slovenen, die op dat moment in een onafhankelijkheidsoorlog tegen het uiteenvallende Joegoslavië verwickeld waren, kwamen naar Maastricht. Koerden kwamen naar Maastricht vanuit Turkije, Irak en Syrië. Deze volksgroepen boden petities aan die door staatssecretaris (en voormalige voorzitter van het Europees Parlement) Piet Dankert in ontvangst werden genomen. Veel van die demonstraties waren al ruim van tevoren aangekondigd.
Protocol	De vormelijke plichtplegingen van de diplomatie spelen een belangrijke rol bij het garanderen van een goede werkverhouding in het internationaal overleg. Ze brengen wel hun eigen stringente vereisten mee voor de betrokkenen, met name op het lagere, uitvoerende niveau. In hoeverre werd het garanderen van protocollair correcte vormen geïnternaliseerd als een eigen verantwoordelijkheid door de lokale uitvoerende betrokkenen, en in hoeverre bracht het een hiërarchische verkillung in de werkzaamheden met zich mee, met name tussen nationale en lokale beampten?
Publiciteit	Minstens zo belangrijk als de politieke besluitvorming die in het Gouvernement plaatsvond was de publicitaire activiteit van de pers, waarvoor een centrum was ingericht in het MECC. Ook dat was een invasie van de grote wijde wereld in de provinciestad Maastricht. De aanwezigheid van de media werd zelf een nieuwsitem, met camerabeelden vanuit het MECC, foto's van fotografen, berichten in de plaatselijke pers over hoeveel telefoonlijnen er wel niet waren aangelegd... De digitalisering stond nog in de kinderschoenen en van sociale media was nog geen sprake, maar een rondzing-effect was al duidelijk te bespeuren. Een deel van de publiciteit ging over de publiciteit. De stad Maastricht nam de gelegenheid tot 'city branding' te baat en zette zichzelf in het publicitaire zonnetje.
Scalariteit (stad en wereld)	Het internationale niveau van de Europese top kwam opeens héél dichtbij: het werd beleefd op het persoonlijke en lokale niveau van gewone Limburgers en Maastrichtenaren. Daartussen lagen dan nog de bestuurlijke verantwoordelijkheden op stedelijk, provinciaal en landelijk niveau: gemeente, provinciebestuur en landsregering. Hoe verhielden die verschillende niveaus zich tot elkaar?

Verhalen konden meer dan één tag krijgen. Diezelfde tags werden ook gebruikt voor de visuele data. Hoe die tags de verbindende elementen tussen de diverse herinneringen vormden, kon vervolgens als een thematisch netwerk worden gevisualiseerd.

Afb. 3: Thematische netwerkvisualisatie [<https://database.maastricht1992.nl/>, scenario 'Thematiek']

In deze visualisatie (afb. 3) zijn de blauwe stippen de individuele verhalen. De oranje stippen zijn visuele elementen, de witte stippen betrokkenen; de gele stippen zijn locaties. Die parameters zijn alle in verschillende rubrieken in de dataset ondergebracht (afb. 2). De mate waarin, hetzij rechtstreeks, hetzij via de gemeenschappelijke thematische tags, dwarsverbanden en kruisverwijzingen over en weer tussen die verschillende parameters (verhalen, locaties, personen) tot stand komen, resulteert in het lijnenweb van de visualisatie: de stippen zijn knooppunten, de lijnen isotopieën. Vaak gebruikte thematische tags (de roze knooppunten)

zijn groter dan andere - zo bijvoorbeeld beveiliging ten opzichte van oeps-momenten. Belangrijker dan die kwantitatieve weging is de onderlinge clustering: intensere dichtheid van kruisverwijzing wordt in de plaatsing van de knooppunten weer gegeven. Hoe meer een thema verhalen of personen met elkaar in verband brengt, des te centraler wordt het in de visualisatie geplaatst. Onderling sterker verweven thema's staan dicht bij elkaar. Dat maakt bepaalde patronen inzichtelijk. Het knooppunt oeps-momenten vormt een brug tussen de clusters collegialiteit en protocol enerzijds, en het belangrijke cluster beveiliging anderzijds. De as die van beveiliging via oeps-momenten naar protocol en collegialiteit leidt, scheidt grensligging en protesten van de overige thema's. Een andere as verbindt protocol via stad en wereld met publiciteit, en scheidt de clusters persoonlijke internationalisering en cafés van de overige thema's. Die lijn wordt wel doorkruist door de waaier van connecties rondom het cluster horeca (de hotel-onderbrenging van de gasten en de staatslunch op Neercanne).

Een gedetailleerde presentatie van het Maastrichtse geheugenlandschap kan niet in dit bestek worden geleverd. De lezer kan zelf een nadere indruk krijgen van het materiaal dat tabularisch is gepresenteerd op <https://database.maastricht1992.nl/>. Een publieksversie van de dataset, gepresenteerd door Studio Europa, staat op <https://geheugenlandschap.maastricht1992.nl>. Beide websites zijn interactief. In wat hier volgt wil ik enkele opmerkelijke eigenschappen van dat geheugenland- schap uitlichten.

Stollen en rondzingen

De herinneringen van de informanten kwamen allerm minst uit het niets weer boven, na een tussenpoos van volledige vergetelheid sinds 1991-92. Integendeel: die herinneringen hadden vaak een actief bestaan geleid in het geheugen van de informanten, vaak gesteund door souvenirs en foto's in hun bezit. Bovendien bleek dat er al een belangrijk 'rappelleringsmoment' was geweest in 2007, toen de gemeente Maastricht als onderdeel van een project 'Maastricht Celebrates Europe' een gedenkboek over het Verdrag liet samenstellen door Joost P. van den Akker.³⁴ Ook daarin kwam de aanloop aan de orde, en als documentatie vormde het een consolidatiepunt voor de herinneringen van de betrokkenen.

Camille Oostwegel en Peter Harkema van Château Neercanne, waar de media-genieke staatslunch van koningin Beatrix had plaatsgevonden, hadden al vaker het

34 J.P. van den Akker, *Maastricht – Het Verdrag / The Treaty: Wat er vooraf ging, de totstandkoming en de betekenis 15 jaar later / What went before, the realisation and the significance 15 years on* (Maastricht 2007).

relaas van hun wederwaardigheden moeten doen en wisten al bij voorbaat wat de saillante, en voor buitenstaanders belangwekkende, details waren.³⁵ Een van de meest aansprekende zichtbare relictten van de top, de verzamelde handtekeningen van de gasten op de muur van een aanpalende mergelgrot, bevindt zich op Neercanne en vormt daar een bestendig, actief herinneringspunt (afb. 4).³⁶

Afb. 4: Handtekeningen op een mergelwand, Château Neercanne [fotograaf Peter Schrijen]

Een dergelijke bestendigheid kan ook de aanleiding zijn voor een specifieke, in de volksmond rondzingende interpretatie. In dit geval: de bonhomie van de culinaire lunch onder koninklijke auspiciën zou een doorslaggevende rol hebben gespeeld in het ontgooien van de wat kille verhoudingen. Het is natuurlijk verleidelijk om vanuit de getuigenissen een 'inofficiële geschiedenis' van de onderhandelingen op te maken, maar terughoudendheid is geboden. Zolang er geen stavende documentatie voorhanden is, moet men deze verhalen nemen voor wat ze zijn.³⁷ De

35 'Beatrix neemt de regie over'; 'Wie er met de staatslunch mee-at', 'Tot het kraanwater aan toe'.

36 Teken doe je meer dan eens'.

37 Dat geldt ook voor het verhaal dat Mitterrand, die gebruik mocht maken van de ontspanningssuite

bedoeling van dit project kon niet zijn zulke interpretaties te ondersteunen of te ondermijnen in de historische duiding van de onderhandelingen. Ze waren veeleer belangwekkend als voorbeelden van hoe herinneringen 'stollen' en uitkristalliseren. Dat stollingsproces kan beperkend zijn als een specifiek verhaal met een selectie van de daarbij horende gebeurtenissen en een uitgekristalliseerde interpretatie het beeld bepaalt. Dóórvragen in de interviews kon wel extra zichtlijnen blootleggen, zo bijvoorbeeld op de bijzondere historische herkomst van het krijtje waarmee koningin Beatrix haar handtekening had gezet, de precare gezondheids-toestand van president Mitterrand, of het feit dat de terugrit van de gasten over een klein stukje Belgisch grondgebied moest plaatsvinden.³⁸

Herinneringen zijn iteratief - ze worden herhaald, cyclisch hernieuwd. Waar begint die iteratie? Tijdens, vlak na, of misschien zelf vóór de eigenlijke herinnerde ervaring? Veelzeggend bleek het waardevolle videomateriaal dat ons ter hand werden gesteld door een medewerker in de keuken van Neercanne, Rein Visser. Hij maakte filmopnames van de voorbereidingen voor de staatslunch, van een proefrit van het cortège en van het informele samenzijn van het personeel na afloop, waarbij zij genoten van afhaalmaaltijden van restaurant La Chine op de Markt. Bovendien had hij in de dagen waarin Maastricht in het nieuws was, voor en tijdens de top, video-opnames gemaakt van tv-programma's (Van Gewest tot Gewest, Brandpunt, nieuwsuitzendingen van NOS en RTL). Dat geeft al aan dat het vastleggen van souvenirs en herinneringen reeds in de aanloop naar de eigenlijke topconferentie was begonnen. Veel van de thema's die belangrijk zijn gebleven in het geheugenlandschap bleken toen al anticiperenderwijs te zijn aangekaart, met name dat van de strenge beveiliging. Beelden van motorpolitie en prikkeldraadversperringen, en de beduchtheid voor rumoerige protesten, circuleerden al aan de vooravond van de top; zulke herinneringen werden, zoals dat heet, 'gepremediatiseerd'.³⁹

Het stollingsmechanisme kwam op een andere manier naar voren dankzij een interview met Ellyann van Duurling (afb. 1), die in 1991 voorlichter van de Provincie Limburg was en tijdens de top de opdracht kreeg om als persmedewerker een

die in het gouvernement voorzien is voor koninklijk bezoek, die ruimte gebruikt zou hebben voor een samenzijn met zijn elegante assistente, en dat hij zelfs daartoe in de gelegenheid werd gesteld teneinde hem tot een minder starre onderhandelingsopstelling te bewegen. Die anekdote ('Oh là là... De privacy van de president') zegt veel over de heersende clichébeelden omtrent de vermeende nationale karakters van de diverse delegaties, maar valt lastig te rijmen met de prostaatkanker waaraan Mitterrand toen leed, en die, hoewel geheimgehouden, het nodig maakte om medische voorzieningen stand-by te hebben.

38 'Het krijtje van Ceulen', vgl. tevens De Maasgouw 141.2 (juni 2022), 54-56; 'Keerpunt Kanne'.

39 A. Erll, 'Remembering across Time, Space, and Cultures: Premediation, Remediation and the "Indian Mutiny"', in Erll & Rigney, *Mediation*, 109-138.

knipselmap bij te houden. In deze pre-digitale tijd ging Van Duurling elke dag bij tijdschriftenhandels zoals Gadet en Purnot internationale kranten en opiniebladen inslaan, waaruit ze met schaar en lijmpot en met een fotokopieerapparaat een knipselmap samenstelde. Die was in eerste instantie bedoeld als documentatie voor de provincie Limburg – de knipselmap, thans in het archief van Tracé, is nog steeds een van de meest fijnmazige bronnen over de topconferentie. Gehuisvest in het MECC (haar kantoor in het gouvernement werd door een delegatie gebruikt) stelde Van Duurling echter vast dat de journalisten ter plekke grote belangstelling voor haar knipselkrant hadden en kopieën zeer gewild waren.⁴⁰ Een rondzing-effect ontstond, waarbij journalisten zich bij hun verslaggeving lieten inspireren door de verslaggeving van wat andere journalisten belangrijk vonden.⁴¹

Dat alles geeft aan dat de herinneringen die in 2022 en 2023 werden opgetekend niet zozeer een rechtstreekse reflectie waren van de gebeurtenissen waaraan ze ontsproten waren als dat ze deel uitmaakten van een spiegelpaleis van reflecties op de gebeurtenissen van december 1991, voorafgaand aan, gedurende, en na afloop van de topconferentie.

De bomen en het bos: herinneringen en een gewaarwording

Twee zaken waren bij uitstek frappant. Om te beginnen waren de herinneringen aan de top van 1991 sterk partieel. Diverse informanten stelden dat de top eigenlijk weinig voor Maastricht had betekend. Alleen de provinciale medewerkers, met name diegenen die met een hoge security-clearance dicht bij het vuur hadden gezeten, hadden krachtige en uitgesproken herinneringen aan wat voor hen een zeer belangrijk moment in hun carrière was geweest. Dat gold ook voor het management van Château Neercanne en voor de diverse hoteliers van Maastricht en Valkenburg (Stevens, Scherens, Wesly).⁴² Buiten de organisatie echter waren de herinneringen veel minder geprononceerd. Integendeel: door nogal wat informanten werdesignaleerd dat Maastricht weinig werk had gemaakt van de impuls van '1991'.⁴³ Voor zeer velen was de herinnering aan de top van 1991 overschaduwd door die van 1981. Velen dachten dat de roemruchte voedselvergiftiging dateerde uit 1991. Hotelier Benoît Wesly had krachtiger herinneringen aan zijn gasten uit 1981 (Thatcher) dan aan die van 1991. Gerry Schaaf meldde zich met boeiende

40 'Schuiven met kantoorruimte'.

41 'De knipselkrant van Ellyann'.

42 'Wat bleef', 'Hotels in overdrive'.

43 'Wat bleef', 'De teloorgang van de Delors-leerstoel'.

verhalen over een bezoek van diezelfde Margaret Thatcher aan de Hema in de Muntstraat.⁴⁴ De naam van toenmalig gastheer Kremers viel vaker dan die van zijn opvolger die in 1991 in functie was, Emile Mastenbroek. Het was duidelijk: de top van 1981 had actievere herinneringen achtergelaten, ondanks de langere tussen-tijd, dan die van 1991.

Ten tweede was de beveiliging een voortdurend terugkerend thema: de beduchtheid voor aanslagen, voor ongecontroleerde toegang, het gebruik van security-badges met clearance voor verschillende zones, de inzet van politieagenten in motorescorte, de afscherming van Neercanne en de blokkade van wegen en straten, het kanaliseren van protestdemonstraties. Die twee zaken suggereerden onderling een patroon. De top van 1981 had plaatsgevonden in de Maastrichtse binnenstad: het stadhuis op de Markt en het oude gouvernementsgebouw aan de Bouillonstraat. Regeringsleiders zoals Thatcher hadden een wandeling gemaakt door de straten rond de Markt, omstuwd door passanten. Van dat alles was geen sprake in 1991. Behoudens de aankleding van de cafés en een informatietent op het Vrijthof⁴⁵ was er van de top van 1991 in de binnenstad niets te bespeuren – een afwezigheid die als zodanig werd waargenomen door meerdere informanten. De veel grotere preoccupatie met beveiliging had dankbaar gebruik gemaakt van de locatie aan gene zijde van de Maas en had daardoor het evenement onzichtbaar gemaakt en van een klankbord in de publieke ruimte beroofd. De warme en intense herinneringen aan de Europese top waren vooral beperkt tot die groep die erbij had gehoord, en die security-badges had mogen dragen.

Er is dus in het geheugenlandschap van 1991 een dubbele tweedeling bespeurbaar: tussen 1981 en 1991, en tussen deelnemers en bevolking. Dat suggereert uiteindelijk zoiets als een 'moraal van het verhaal'. Dat de geprononceerde en spontane algemene herinneringen aan de top van 1981 in 1991 waren gekrompen tot die van een beperkte groep insiders, en dat de bredere Maastrichtse bevolking de top van 1991 eerder onverschillig had ervaren, was een negatief neveneffect van de in de tussentijd sterk gegroeide aandacht voor beveiliging. Dat, inzettend met het Verdrag van Maastricht, het Europese project te maken kreeg met een afnemend draagvlak in de publieke sfeer, is een proces waarin veel oorzaken en bijkomende factoren een rol spelen; maar het kan, zo wil ik als conclusie suggereren, niet los worden gezien van die verschuiving die in het Maastrichtse geheugen bespeurbaar is.

Met dank aan Studio Europa, Peter Schrijen en alle geïnterviewde informanten voor hun bijdrage aan dit onderzoek.

44 'De lange schaduw van 1981'.

45 'De twaalf-landen-cafés', 'In het paviljoen'.

Meike van der Gref

BOURGONDISCHE BEELDTAAL: DE VISUELE REPRESENTATIE VAN EETCUL- TUUR OP BRIEFHOOFDEN VAN BEDRIJVEN UIT DE MAASTRICHTSE VOEDSELBRANCHE EN HORECA (1850-2010)

Abstract

Maastricht is widely known as a ‘burgundian city’, associated with conviviality, gastronomy, and hospitality. Yet the origins of this connection remain unclear. This study explores how Maastricht’s ‘burgundian’ identity was visually shaped by food companies and catering establishments between 1850 and 2010, with a focus on the imagery used on letterheads. Through qualitative analysis with Atlas.ti, supported by literature on cultural history, marketing, communication, and semiotics, recurring stylistic features and motifs were identified. The research shows that the idea of a ‘burgundian’ food culture only gained prominence in the second half of the twentieth century, largely as a constructed marketing image. Entrepreneurs often combined this imagery with elements of Maastricht heraldry, reinforcing both local pride and hospitality traditions. By integrating historical, visual, and semiotic perspectives, this article provides new insights into how the urban identity of Maastricht is designed, communicated, and sustained through letterheads.

Inleiding

‘Beter goed en kort leven, dan lang en saai’, is een onder de Limburgse bevolking vaak gehoorde uitspraak die gaat over hun levenswijze.¹ Deze uitspraak is vooral van toepassing op bewoners van Zuid-Limburg, die veelal worden beschouwd als echte ‘bourgondiërs’, met Maastricht als middelpunt van deze bourgondische cultuur.² Maastricht staat immers bekend als een ‘bourgondische’ stad, waar gastvrijheid, gastronomie en culinair genieten op de voorgrond staan.³ Tegenwoordig wordt de term ‘bourgondisch’ vooral gebruikt om een bepaalde volksaard en eetcultuur te beschrijven. Van oudsher wordt het bourgondische leven vaak geassocieerd met veel en lekker eten, gastronomie, gezelligheid, en ‘het goede leven’ (of zoals ze in Maastricht vaak zeggen: *savoir vivre*).⁴ Dit is ook hoe de website van Maastricht Marketing (de voormalige VVV) de stad presenteert.⁵ Het hoge culi-

1 Het imago van Limburg: Analyse. Provincie Limburg (2005) 5.

2 Ibidem, 6.

3 Om deze reden zal dit bijvoeglijk naamwoord in dit onderzoek met een kleine letter worden gespeld, anders dan de aanduiding voor het toenmalige hertogdom.

4 Maastricht Marketing, ‘Kunst die je grijpt in een stad waar je loslaat’, Cultuurbijlage NRC (2024) 5: https://issuu.com/visitmaastricht/docs/nrc-cultuurbijlage_maastricht_2024, geraadpleegd op 8/5/2025.

5 ‘Beleef culinair Maastricht’: <https://www.visitmaastricht.com/nl/dit-is-maastricht/nieuw-bourgondisch-leven/maastricht-is-culinair>, geraadpleegd op 8 mei 2025.

naire en gastronomische niveau van Maastricht is ook terug te zien in de dichtheid aan horecazaken. De stad kent 4,1 horecazaken per 1.000 inwoners, wat vergeleken met andere steden veel is. Het algemeen Nederlandse gemiddelde ligt namelijk op 2,3.⁶ Daarnaast is het grootste culinaire openluchtfestival van de Benelux, 't Preuvenemint op het Vrijthof, een voorbeeld van een unieke culturele trekpleister van de Maastrichtse (eet)cultuur.⁷

Hoewel Maastricht tegenwoordig vaak wordt neergezet als een bourgondische stad, is de herkomst van deze term niet helemaal duidelijk. De benaming 'bourgondisch' verwijst weliswaar naar het hertogdom Bourgondië, maar het gebruik ervan in de context van eetcultuur en gastronomie is van recenter datum en niet altijd vanzelfsprekend geweest. Er bestaat echter nauwelijks literatuur over de oorsprong van de term 'bourgondisch' in relatie tot eetcultuur, noch over het moment waarop Maastricht specifiek als bourgondische stad bekend is komen te staan. Evenmin is duidelijk hoe Maastrichtse bedrijven in de voedingsbranche en horeca zich visueel profileerden als typisch 'bourgondisch'. Dit onderzoek maakt gebruik van Maastrichtse briefhoofden uit de voedselbranche en horeca om te achterhalen of, en zo ja op welke wijze, deze bedrijven de 'bourgondische' identiteit van de stad visueel tot uitdrukking brachten. De voedselbranche en horeca bestaan onder meer uit bakkers, slaggers, slijterijen, cafés en bierbrouwerijen.

De briefhoofden die voor dit onderzoek worden gebruikt zijn allemaal afkomstig uit de (gedigitaliseerde) collecties van Tracé – Limburgs samenlevingsarchief en Historisch Centrum Limburg (HCL). Daarnaast is ook het VVV-archief geraadpleegd om te onderzoeken waar de term 'bourgondisch' in relatie tot eetcultuur vandaan komt en sinds wanneer deze term is terug te zien als middel om Maastricht en haar (eet)cultuur te beschrijven en promoten. Naast onderzoek naar de herkomst van de term 'bourgondisch' in relatie tot eetcultuur is ook onderzocht hoe deze eetcultuur visueel werd weergegeven door bedrijven. Om hierachter te komen is beeldtaal onderzocht op Maastrichtse briefhoofden uit de voedselbranche en horeca.

Dit artikel is als volgt opgebouwd. Eerst wordt ingegaan op de oorsprong en betekenis van de term 'bourgondisch' en de manier waarop deze in de loop van de twintigste eeuw aan Maastricht werd verbonden. Vervolgens wordt gekeken naar de visuele representatie van deze identiteit aan de hand van briefhoofden van Maastrichtse voedselbedrijven en horecazaken. Tot slot worden de bevindingen samengevat en wordt de betekenis van dit onderzoek voor het begrijpen van Maastricht als 'bourgondische' stad besproken.

6 Beleidskader horeca. Maastricht verwerft fijnproevers met uitstekende kwaliteit en een divers aanbod!. Gemeente Maastricht (2024) 8.

7 't Sjikste zomerfies vaan Nederland': <https://preuvenemint.nl>, geraadpleegd op 10/5/2025.

De oorsprong van de term 'bourgondisch'

In 1363 gaf de Franse koning zijn zoon Filips de Stoute het hertogdom Bourgondië in leen, waarna die in het huwelijk trad met Margaretha van Male, erfgename van onder meer Vlaanderen. Kleinzoon hertog Filips de Goede erfde rond 1430 Hene-gouwen, Brabant, Limburg (het hertogdom, gelegen rond Limbourg-sur-Vesdre), de Landen van Overmaas, Luxemburg, Holland en Zeeland, wat het moment markeerde waarmee de Nederlanden onderdeel werden van het Bourgondische rijk. Belangrijke ontwikkelingen in de anderhalve eeuw tussen 1380 en 1530 van het Bourgondisch hertogdom zijn de bloei van de steden, staatkundige vorming, en culturele ontplooiing.⁸

Het Bourgondisch hertogdom stond naast deze economische en staatkundige ontwikkeling ook bekend om zijn hoffeesten met vaak overdadige hoeveelheden eten. Een bekend en belangrijk voorbeeld van zo'n feest was het banket van de 'Gouden Fazant', georganiseerd door hertog Filips de Goede, in Rijsel (Lille) in 1454. Dit banket werd georganiseerd ter voorbereiding van een kruistocht om het Heilige Land te veroveren van de Turkse vorst. Tijdens dit banket werd een eed afgelegd. Er werd flink uitgepakt. Uit een pastei vol gehakt vlees en gevogelte zou zelfs een ensemble van twintig muzikanten zijn gerezen.⁹

Hoewel het hertogdom Bourgondië bekendstond om zijn uitbundige banketten en de hertogen vaak werden ontvangen met allerlei lekkernijen, wordt de term 'bourgondisch' in de oudst bekende definities vaak niet direct verbonden aan eetcultuur. De term 'bourgondisch' is een moderne constructie die pas aan het einde van de negentiende eeuw in gebruik kwam, om de levensstijl en cultuur van de vijftiende en zestiende eeuw te omschrijven.¹⁰ Zo luidt dan ook de beschrijving van de term 'bourgondisch' in het historische *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT): 'Behoorend tot of afkomstig uit Bourgondië'. De tweede definitie luidt: 'Eigen aan (den levensstijl van) de Bourgondiërs; [...] meermaals in verband gebracht met praalzucht, overdadigheid en huichelachtigheid'. Ook hier wordt dus niet direct het verband gelegd met lekker en overdadig eten.

Van hof naar huiskamer: 'bourgondisch' als regionale eetcultuur

'Denk je aan Maastricht, dan denk je aan bourgondisch genieten. Dat gaat over

8 P. Krug et al., 'Boeken en brieven', *Neerlandia* 91, no. 1 (1987) 140.

9 A. Viaene, 'Welige tafelen in de Bourgondische tijd', *Vlaanderen, Kunsttijdschrift* 16, no. 1 (1967) 110.

10 H. Pirenne, 'The Formation and Constitution of the Burgundian State (Fifteenth and Sixteenth Centuries)', *The American Historical Review* 14, no. 3 (1909) 477-78: <https://www.jstor.org/stable/1836443>.

écht goed eten en écht goed drinken, liefst gemaakt op lokale grond', vermeldt de website van Maastricht Marketing.¹¹ Maastricht profileert zich als een 'bourgondische stad', waarin gastronomie en gastvrijheid centraal staan. Maastricht Marketing speelt hier actief op in met diverse culinaire arrangementen, tips en uitstapjes, waarbij het bourgondische karakter van de stad als belangrijke trekpleister wordt gepresenteerd. Denk hierbij aan aanbevelingen voor de beste ijszaken, bierbrouwerijen, wijngaarden, wijnhuizen, toprestaurants en lokale specialiteiten.¹² Volgens Maastricht Marketing kun je in de stad bijvoorbeeld op unieke wijze bier proeven, bij voorkeur gecombineerd met een borrelplank om samen van te genieten.¹³

Zuid-Limburg (en het zuidelijk deel van Midden-Limburg) maakt sinds het oprichtingsjaar 1976 deel uit van de Euregio Maas-Rijn: een bestuurlijk samenwerkingsverband waartoe ook de Belgische provincies Limburg en Luik, de Duitstalige Gemeenschap in Oost-België, en de Duitse Regio Aken behoren.¹⁴ Waarschijnlijk is de relatie tussen eetcultuur en de Bourgondische geschiedenis ontstaan door de eerdere aansluiting van grote delen van het grondgebied van Limburg bij het hertogdom Bourgondië. Echter, deze bourgondische eetcultuur wordt tegenwoordig niet met de gehele provincie geassocieerd, maar vooral met Zuid-Limburg, ook volgens het provinciebestuur.¹⁵ Kijkend naar verschillende steden in Zuid-Limburg, en in de grensstreek, valt in een aantal zaken op hoe deze zich op het gebied van eetcultuur presenteren. Zo presenteert Heerlen zich op de website van Visit Heerlen als 'bourgondisch', terwijl Aken zich niet presenteert als bourgondische stad.¹⁶ Hoewel ook de Belgische stad Luik onderdeel is van de Euregio, gebruikt zij de term 'bourgondisch' ook niet op de website van hun toeristische dienst.¹⁷ Mechelen – een andere Belgische stad – presenteert zich daarentegen wél

11 'Bierproeven in Maastricht,' (2025): <https://www.visitmaastricht.com/nl/doen/eten-en-drinken/bierproeven-in-maastricht>, geraadpleegd op 14/5/2025.

12 Zie de website van Maastricht Marketing voor het complete aanbod aan culinaire tips en arrangementen.

13 Maastricht Marketing, 'Bierproeven in Maastricht'.

14 A. Knotter, 'Limburg bestaat niet. Paradoxen van een sterke identiteit.' *BMGN-Low Countries Historical Review* 123, no. 3 (2008) 354-367.

15 Provincie Limburg, *Het imago van Limburg: Analyse*, 6.

16 'Aken – een stad om verliefd op te worden,' (2025): <https://www.aachen-tourismus.de/nl/>, geraadpleegd op 18/5/2025. Een mogelijke verklaring voor het feit dat Aken zich niet als 'bourgondische stad' presenteert, ondanks dat ze binnen de Euregio Maas-Rijn valt, is dat de stad onderdeel werd van de Nederrijns-Westfaalse Kreits, en dus geen onderdeel was van het Bourgondisch Hertogdom.

17 'Ontdek Luik: De folklore,' (2025): <https://www.liege.be/nl/vrije-tijd/toerisme/ontdek-luik/de-folklore>, geraadpleegd op 18/5/2025. De verbinding van Luik aan het 'bourgondische' leven ligt daarnaast ook niet voor de hand, vanwege de pijnlijke herinnering aan de Bourgondische hertog Karle de Stoute, die de stad in 1468 platbrandde. Het prinsbisdom Luik maakte evenmin deel uit van de Bourgondische Kreits.

als bourgondische stad.¹⁸ Dit is opvallend, gezien Mechelen niet aan Nederlands Limburg grenst, anders dan Luik en Aken. Echter, de nadruk wordt op de website van de toeristische dienst van Mechelen vooral gelegd op de geschiedenis die de stad kent uit de tijd van het Bourgondisch hertogdom, en niet op de zogenoemde bourgondische eetcultuur. De enige link met eten die terug te vinden is, gaat over hoe foodarcheoloog Jeroen Van Vaerenbergh verschillende gerechten heeft gemaakt waarin ingrediënten werden gebruikt uit de tijd van het hertogdom van Bourgondië.¹⁹ Zelfs binnen Zuid-Limburg en omliggende grote steden van Duisland en België zijn er dus verschillen terug te zien in hoe zij zichzelf (cultureel en gastronomisch) presenteren.

De bourgondische identiteit als (zelf)bedachte traditie en marketingconstruct

Pas relatief recent wordt de term 'bourgondisch' door de horeca en de (culinair-) toeristische sector gebruikt om georganiseerde maaltijden en 'buiten de deur eten' te beschrijven, waardoor Anneke van Otterloo ook wel spreekt van een *invention of tradition*: een (zelf)bedachte traditie.²⁰ Er zou volgens Van Otterloo geen universeel bepaalde aard zijn die mensen uit zogenaamde 'bourgondische' regio's anders maakt in hun eetgedrag. Het belangrijkste onderscheid dat in Europa kon worden gemaakt, was die tussen de hofcultuur van steden als Parijs en Brussel, waar rijkdom en verfijning centraal stonden, en de burgerlijke cultuur van Amsterdam, die meer gericht was op eenvoud en protestantse soberheid. Toch speelt cultuur volgens Van Otterloo wel degelijk een rol, zoals: hoeveel waarde mensen hechten aan gezellig tafelen en gastvrijheid, hoeveel geld zij willen uitgeven aan eten in een feestelijke context en of zij de eettafel als een sociale plek zien.

Hoewel de term 'bourgondisch' in relatie tot de Limburgse – en specifiek Maastrichtse – volksaard tegenwoordig dus vooral gerelateerd is aan de eetcultuur, is het onduidelijk wanneer deze term precies in gebruik is genomen binnen deze context. Wel is bekend dat het woord 'bourgondisch' sinds 1984 in de Van Dale staat, waarbij het vooral in relatie met 'tafelen' wordt beschreven.

In het archief van het VVV-kantoor van Maastricht (1923-2002) bevinden zich diverse documenten over de stad, haar evenementen en toeristische trekpleisters. Het archief bevat onder andere folders, krantenknipsels en flyers voor uitjes en arrangementen. In verschillende folders uit de periode 1950-1965 wordt benadrukt

18 'Herbeleef de Mechelse glorieperiode,' (2025): <https://visit.mechelen.be/bourgondische-renaissance>, geraadpleegd op 18/5/2025.

19 Meer informatie via <https://defoodarcheoloog.be/bio-jeroen-van-vaerenbergh-foodarcheoloog>.

20 A. Van Otterloo, 'Eetculturen. Bourgondische volksaard? Die bestaat niet! De rol van welvaart en sociale status in het eet- en drinkgedrag,' *Neerlandia* 99, no. 1 (1995) 8.

dat Maastrichtenaren gastvrij zijn, van het leven genieten en waarde hechten aan gezelligheid.²¹ Daarnaast wordt de stad ook geassocieerd met gastronomie, en worden de culinaire specialiteiten van Maastricht en Limburg in het algemeen geroemd.²²

Vanaf ongeveer 1970 is er een verschuiving te zien in hoe Maastricht wordt beschreven in deze folders en krantenartikelen. Hoewel er tussen 1950 en 1965 vooral verschillende termen worden gebruikt rondom gezelligheid, gastronomie en de manier van leven, wordt vanaf 1970 meer gesproken van een 'bourgondische' sfeer als overkoepelende term. Dit is bijvoorbeeld terug te zien in een folder uit 1972, waarin een culinair arrangement wordt aangeboden. De folder benadrukt dat Maastricht een stukje 'buitenland in Nederland' is, met haar 'bourgondische, [...] internationale sfeer'. Eerder dan Van Dale (1984), blijkt dus uit de archiefstukken dat de term bourgondisch (in Maastricht), zoals verwacht, al eerder in een gastronomische context werd gebruikt.

Briefhoofden als visueel communicatiemiddel

Voor dit onderzoek is gekozen om de beeldtaal van briefhoofden te onderzoeken, omdat briefhoofden gebruikt werden als een soort visitekaartjes, waarbij bedrijven zichzelf zo goed en betrouwbaar mogelijk wilden presenteren. Bovendien beschikken de collecties van Tracé – Limburgs samenlevingsarchief en het HCL over een uitgebreide verzameling Maastrichtse briefhoofden, wat het mogelijk maakt om de visuele representatie van de bourgondische identiteit van de stad over een lange historische periode systematisch te onderzoeken.

Een briefhoofd is een gedrukt opschrift op zakelijk briefpapier, waarop de naam van een bedrijf en doorgaans de adresgegevens staan vermeld.²³ Het werd gebruikt aan de bovenzijde van facturen, offertes of andere correspondentie. Het gebruik van briefhoofden ontstond in de tweede helft van de negentiende eeuw en werd in de tweede helft van de twintigste eeuw grotendeels vervangen bedrijfslogo's. Een briefhoofd bevatte vaak aanvullende informatie, zoals telefoon- en telegramnummers en het oprichtingsjaar van het bedrijf. Het moest persoonlijk en krachtig zijn, zodat de sfeer en identiteit van het bedrijf konden worden overge-

21 HCL-Maastricht, [21.393] VVV Maastricht (1904) 1923-2002 (2003), inv.nr. 250 (krantenknipsels over diverse onderwerpen betreffende het toerisme en Maastricht).

22 Ibidem.

23 J. van den Boogard, 'Ter attentie van... Negentiende-eeuwse briefhoofden uit de collectie van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg', *Regionale geschiedenis zonder grenzen: opstellen aangeboden aan prof. dr. J.C.G.M. Jansen* (1998), 174.

bracht.²⁴ Bedrijven maakten er dan ook een punt van hun producten, diensten en betrouwbaarheid optimaal te presenteren, bijvoorbeeld door het vermelden van aangeboden diensten, gewonnen prijzen of keurmerken. In de eerste helft van de negentiende eeuw bestonden briefhoofden meestal uit enkel tekst; het gebruik van afbeeldingen op briefhoofden werd rond 1840-1850 vanuit het buitenland geïntroduceerd.²⁵

Beeldtaal, semiotiek en branding

Beeldtaal vormt een essentieel onderdeel van bedrijfscommunicatie, omdat het complexe informatie, emoties en ideeën op een directe en herkenbare manier kan overbrengen op het publiek.²⁶ Door het gebruik van kleuren, afbeeldingen en symbolen kunnen bedrijven specifieke associaties oproepen die bepalen hoe klanten hen ervaren en in hoeverre zij zich ermee identificeren. Voor kleine ondernemingen, zoals de Maastrichtse voedselbedrijven en horecazaken die in dit onderzoek centraal staan, is visuele communicatie van bijzonder belang, omdat het hen helpt zich te onderscheiden in een concurrerende markt.²⁷ Tegelijkertijd speelt beeldtaal een cruciale rol bij het construeren van de bedrijfsidentiteit, die wordt omschreven als 'de som van alle manieren waarop een bedrijf ervoor kiest om zichzelf te identificeren tegenover het gehele publiek'.²⁸ Visuele elementen ondersteunen de functies van een bedrijf, vergroten de herkenbaarheid en versterken het imago.²⁹ In het geval van de maastrichtse briefhoofden zal in het volgende deel van dit onderzoek worden geanalyseerd hoe beeldtaal werd gebruikt om de bourgondische identiteit van de stad te communiceren, bijvoorbeeld door het benadrukken van gastronomie, gastvrijheid en gezelligheid, vaak in combinatie met lokale heraldiek. Het strategisch inzetten van dergelijke visuele elementen, een vorm van *branding*, maakt het mogelijk om culturele waarden en een stedelijk imago op een overtui-

24 E. Lupton en E.L. Cohen, *Letters from the avant-garde: modern graphic design* (Princeton Architectural Press, 1996).

25 Van den Boogard, 'Ter attentie van...', 176.

26 A. Hamizar et al., 'Role of visual language in marketing: build and implement branding identity in mini-market', *Elite: English and Literature Journal* 10, no. 1 (2023), 77-89: 78, <https://doi.org/https://doi.org/10.24252/elite.v10i1.36294>.

27 Ibidem, 77.

28 A. Bargenda, 'The artification of corporate identity: aesthetic convergences of culture and capital', *Qualitative Market Research: An International Journal* 23, no. 4 (2020) 797-819: 798; L. T. Christensen en S. Askegaard, 'Corporate identity and corporate image revisited-A semiotic perspective', *European journal of Marketing* 35, no. 3/4 (2001) 292-315 304. Origineel citaat: 'The sum of all the ways a company chooses to identify itself to all the publics'.

29 Ibidem, 798.

gende manier over te brengen, waardoor bedrijven niet alleen hun eigen identiteit, maar ook die van Maastricht als bourgondische stad versterken.³⁰

Een belangrijk onderdeel van beeldtaal is semiotiek, de studie van tekens en symbolen. Semiotiek werd oorspronkelijk gedefinieerd door de Zwitserse taalwetenschapper Ferdinand de Saussure (1857-1913),³¹ maar ontwikkelde zich verder in het begin van de twintigste eeuw, mede door bijdragen van de Amerikaanse filosoof Charles Sanders Peirce (1839-1914).³² Semiotiek onderzoekt de betekenis van tekens en symbolen en hoe deze in verschillende contexten worden begrepen.³³ Een van Peirce's belangrijkste bijdragen is de indeling van tekens in drie categorieën: (1) het teken zelf, (2) het object waar het naar verwijst, en (3) de interpretatie ervan.³⁴ Deze benadering is direct toepasbaar op beeldtaal en bedrijfsidentiteit, bijvoorbeeld in logo's, illustraties op briefpapier of terugkerende visuele elementen in een huisstijl. Vooral het aspect van interpretatie is van groot belang voor dit onderzoek: een afbeelding van iemand die een glas heft kan door Maastrichtenaars en bezoekers aan de stad worden geïnterpreteerd als een teken van de 'bourgondische' eetcultuur. Het beeld roept een culturele associatie op met Maastricht als bourgondische stad.

Methode onderzoek bourgondische beeldtaal op Maastrichtse briefhoofden

Methode en datacollectie

Dit onderzoek volgde de kwalitatieve onderzoeksmethode van thematische analyse om de (bourgondische) beeldtraditie van de briefhoofden uit de Maastrichtse voedselbranche te onderzoeken. De geselecteerde briefhoofden zijn gecodeerd in het programma Atlas.ti. Er is gekozen voor een kwalitatieve benadering omdat het doel van dit onderzoek is om de (bourgondische) beeldtaal te kunnen beschrijven. Voor dit onderzoek was het nodig om een selectie te maken van briefhoofden uit de Maastrichtse voedselbranche. Deze selectie is gemaakt door de gedigitaliseerde

30 U. Gretzel en M.C. de Mendonça, 'Smart destination brands: semiotic analysis of visual and verbal signs,' *International Journal of Tourism Cities* 5, no. 4 (2019) 560-580: 562, <https://doi.org/10.1108/IJTC-09-2019-0159>.

31 'Semiotics, study of signs,' *Britannica*, (2025): <https://www.britannica.com/science/semiotics>, geraadpleegd op 21/5/2025.

32 J. J. Liszka, *A general introduction to the semiotic of Charles Sanders Peirce* (Indiana University Press 1996).

33 K.P. Campos, 'Visualizing Entrepreneurship: A Semiotic Analysis of Brands and Identity Construction', *Journal of Management and Entrepreneurship Research* 5, no. 1 (2024) 35-42: 37.

34 T. Christensen en S. Askegaard, *Corporate identity*, 303.

briefhoofden uit de collecties van Tracé – Limburgs samenlevingsarchief en het Historische Centrum Limburg handmatig door te nemen, om zo de briefhoofden uit de voedselbranche te kunnen onderscheiden. Alle briefhoofden die een relatie hadden met voedsel zijn meegenomen in het onderzoek. Deze waren te herkennen op basis van de letterlijke vermelding van de branche op de briefhoofden, zoals 'bakker' of 'wijnhandel'. De selectie van geïnccludeerde briefhoofden bestaat uit de volgende branches: bakkers (patisserieën, banketbakkerijen), chocolaterieën, slagers (ook poeliers, wildhandelaren en vishandelaren), traiteurs, drankenhandels (wijnhandelaren, bierbrouwerijen, slijterijen, verkopers van gedistilleerde dranken, likeurstokers), plaatsen/locaties om te eten of drinken (cafés, restaurants, cafetaria's, eethuizen, eetcafés, lunchrooms, bistro's, theehuizen, tavernes), groothandels en fabrieken van levensmiddelen (bakkersgrondstoffen, zuurkoolfabrieken, koffiebranderijen, groothandels in dranken, groothandels in eetbare vetten, drogerijen van specerijen en koffie en thee, azijnfabrieken, zuivelfabrieken, groothandels in diepvriesartikelen, broodfabrieken), en handelaren in aardappels en groente en fruit. Bij sommige briefhoofden was er een combinatie te zien van eetbare- en niet-eetbare producten. Voorbeelden hiervan zijn briefhoofden van handelaren in koloniale waren. Wanneer koffie, thee en/of tabak werden vermeld zijn de briefhoofden alsnog opgenomen in het onderzoek. Als er alleen een vermelding was van koloniale waren en er geen verwijzing naar voedsel terug te vinden was, zijn die briefhoofden buiten beschouwing van het onderzoek gelaten. Dit gold ook voor briefhoofden waarbij zowel vermelding van eetbare- als niet-eetbare vetten aanwezig waren: bij vermelding van alleen eetbare vetten als roomboter of zonnebloemolie zijn de briefhoofden wel meegenomen. Daarnaast zijn briefhoofden uit de granen- en voedersector buiten beschouwing gelaten. Hier is voor gekozen omdat het bij deze bedrijven vaak onduidelijk was of het ging om dierenvoer of om granen voor menselijke consumptie.

Vanwege het beperkte tijdbestek waarbinnen dit onderzoek uitgevoerd moest worden, is ervoor gekozen om niet alle briefhoofden te coderen. Deze selectie is gemaakt door het totaal aantal briefhoofden uit de Maastrichtse voedselbranche en horeca in Atlas.ti te uploaden (1.483 briefhoofden), waarbij er telkens om-en-om briefhoofden werden gecodeerd. Na elk gecodeerd briefhoofd werd de eerstvolgende in de lijst dus overgeslagen, om het daaropvolgende briefhoofd wél te coderen. Deze lijst van documenten stond op alfabetische volgorde van bestandsnaam (naam van het bedrijf vooraan), waardoor deze wijze van selectie nog steeds representatieve resultaten biedt. De uiteindelijke sample omvatte 863 gecodeerde briefhoofden.

Data-analyse

Het onderzoek gebruikt zowel een deductieve als een inductieve coderingsmethode. Zo was een groot deel van de gebruikte codes al van tevoren vastgesteld. Deze codes waren opgedeeld in twee categorieën: algemene informatie (jaartal, geen jaartal, taal, naam bedrijf, branche, kleur, vermelding producten/diensten, geen vermelding producten/diensten, vermelding Bourgogne) en beeldtaal. De codes voor beeldtaal waren ook opgedeeld in verschillende onderdelen: afbeeldingen (geen afbeeldingen), grafische decoraties (geen grafische decoratieve elementen, banners of kaders),³⁵ gebouwen (geen weergave gebouwen, fabrieksgebouw, (eet) café/restaurant, pakhuis/magazijn, brouwerijgebouw, molen), heraldiek (geen heraldische beeldtaal, heraldische beeldtaal, Limburgse heraldiek, Maastrichtse heraldiek). Ook zijn er codes gebruikt die aan de hand van de literatuur en het archiefonderzoek tot stand zijn gekomen. Deze codes bedragen de verschillende termen die met 'bourgondische' levensstijl en/of eetcultuur worden geassocieerd. Bij het coderen zijn alle zichtbare elementen in beeldtaal van etenswaren, drank (zowel alcoholisch als niet-alcoholisch) gecodeerd. Deze codes waren: geen bourgondische beeldtaal, koken/bereiden maaltijden, gastronomie, wijn en/of druiven, bier en/of bierbrouwen. Het doel van deze codes is om te zien vanaf wanneer er (meer) van dit soort beeldtaal te zien is in de briefhoofden, en of deze overeen komt met het moment waarop er in advertenties en folders van het VVV-kantoor van Maastricht wordt gestart met het presenteren van Maastricht als bourgondische stad. Daarnaast zijn er tijdens het coderen ook codes toegevoegd voor onderdelen die relevant waren voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag, die van tevoren nog niet bepaald waren. Zo zijn bij de afbeeldingen de volgende codes toegevoegd: persoon, dier, logo, keurmerk, hofleverancier, wijzende hand. Bij grafische decoratie is de code 'bloemen/planten decoratie' toegevoegd, en bij gebouwen zijn de codes 'fort gebouw', 'kerkgebouw', en 'winkelgebouw' toegevoegd. Daarnaast zijn bij de bourgondische beeldtaal de codes 'afbeeldingen van vaten', 'ander soort drank (alcoholisch)', 'vlees of vis', 'afbeelding(en) van etenswaren' en 'bestek' toegevoegd. Ten slotte werd bij heraldische beeldtaal 'takken/bladeren' en 'Franse heraldiek' toegevoegd. Het is belangrijk om te benoemen dat alle elementen van beeldtaal zijn gecodeerd die een relatie hadden met (het maken van) eten of het nuttigen van eten. Alle losse elementen die zichtbaar waren binnen deze onderwerpen hebben een aparte code toegewezen gekregen.

35 Met 'banners' worden grafische (tekst)vakken bedoeld, zoals bijvoorbeeld linten of uitgerolde rollen perkament waarop of waarin tekst of afbeeldingen kunnen staan, of die ter decoratie werden toegevoegd.

Na het coderen is gekeken of er codes waren die hetzelfde betekenden of in dezelfde categorie vielen. Deze codes werden vervolgens samengevoegd. De losse codes, zoals 'tafelen', 'bestek' en 'koken/bereiden maaltijden', zijn samengevoegd in 'gastronomie', zodat hier een nieuwe code voor werd gerealiseerd die alomvattend was. Deze keuze is gemaakt omdat bestek wordt gebruikt om mee te eten, waardoor deze past binnen de code van 'tafelen'. Hierbij is nagedacht over de semiotiek van Charles Sanders Peirce, waarbij bestek dus de interpretatie wekt van eten. Na het samenvoegen van codes die bij elkaar horen, is er gekeken of er verbanden konden worden vastgesteld op basis van codes die vaak samen werden gezien. Hierdoor konden patronen of opvallende zaken worden gesignaleerd, en kon de onderzoeksvraag worden beantwoord.

Het handmatig selecteren van de briefhoofden vergrootte de betrouwbaarheid van de selectie, aangezien de kans dat er briefhoofden zijn gemist hierdoor relatief klein is. Wel bestaat er een kans dat er briefhoofden zijn uitgesloten omdat deze geen letterlijke vermelding van de verkoopwaren of branche bevatten.

Resultaten algemene informatie briefhoofden

In de tabel hieronder is te zien hoeveel briefhoofden er per branche aanwezig waren in de sample, of de briefhoofden beeldtaal bevatten en in welke taal de briefhoofden zijn gedrukt.

Tabel 1. Overzicht aantal geanalyseerde briefhoofden en categorieën

Kenmerk	Categorieën	Aantal briefhoofden	% van totaal
Branche			
	Alcoholische drankverkopers/makers	199	23,1%
	Bakkerijen	120	13,9%
	Comestibles	29	3,4%
	Drankenhandel	37	4,3%
	Fabrieken	84	9,7%
	Groente, fruit, aardappelen, champignons	47	5,4%
	Horeca	121	14,0%
	Koffiebranderij	30	2,5%
	Maaltijd verkopers	10	1,2%
	Vlees- en vishandelaren	166	19,2%
	Zoetwaren	74	8,6%
	Zuivel, eieren, vetten, olie	62	7,2%
Bevat beeldtaal			
	Ja	406	47%
	Nee	457	53%

Beeldtaal

Om te bepalen in welke jaren er het meest gebruik werd gemaakt van beeldtaal, is een analyse uitgevoerd tussen beeldtaal en jaartallen. Dit betekent dat de briefhoofden met beeldtaal naast de jaartallen zijn bekeken, waardoor zichtbaar werd hoeveel briefhoofden beeldtaal bevatten en in welke jaren. Onderstaande tabel laat zien wanneer en hoeveel beeldtaal er werd toegepast in de jaren tussen 1850 en 2010. Uit deze tabel blijkt dat de meeste briefhoofden die beeldtaal bevatten dateren uit de jaren tussen 1910 en 1980.

Tabel 2. Overzicht aantal briefhoofden met beeldtaal, per 10 jaar

Periode	Aantal briefhoofden beeldtaal	% van totaal
1850-1859	0	0,0%
1860-1869	2	0,5%
1870-1879	6	1,5%
1880-1889	13	3,2%
1890-1899	12	3,0%
1900-1909	37	9,1%
1910-1919	39	9,6%
1920-1929	40	9,9%
1930-1939	33	8,1%
1940-1949	32	7,9%
1950-1959	51	12,6%
1960-1969	29	7,1%
1970-1979	27	6,7%
1980-1989	29	7,1%
1990-1999	6	1,5%
2000-2009	3	0,7%
Geen jaartal	43	10,6%

Bourgondische beeldtaal

De bourgondische eetcultuur van Maastricht bestaat dus voornamelijk uit gastvrijheid, gezelligheid en gastronomie, waarbij de focus vooral ligt op veel en lekker eten en drinken. Van de in totaal 406 briefhoofden met elementen van beeldtaal vertonen er 79 ook bourgondische beeldtaal. Onder bourgondische beeldtaal vallen de volgende visuele elementen: gastronomie (koken/bereiden van maaltijden, bestek, en tafelen), wijn en/of druiven, bier en/of brouwen, andere soorten alcoholische drank, afbeeldingen van vaten, vlees of vis, en afbeelding(en) van etenswaren anders dan vlees, vis, en druiven.

In onderstaande tabel is een overzicht te zien van het gebruik van bourgondische beeldtaal op briefhoofden door de jaren heen. Het blijkt dat het gebruik van bourgondische beeldtaal begon op te komen vlak voor de Tweede Wereldoorlog en afzwakte tijdens de oorlog. Na 1950 begint het gebruik van bourgondische beeldtaal weer te stijgen, en houdt dit zelfs aan tot rond 1990. Hierbij moet wel de

kanttekening worden geplaatst dat slechts een beperkt aantal briefhoofden in de sample dateert uit de jaren 1850-1869 en 1990-2000.

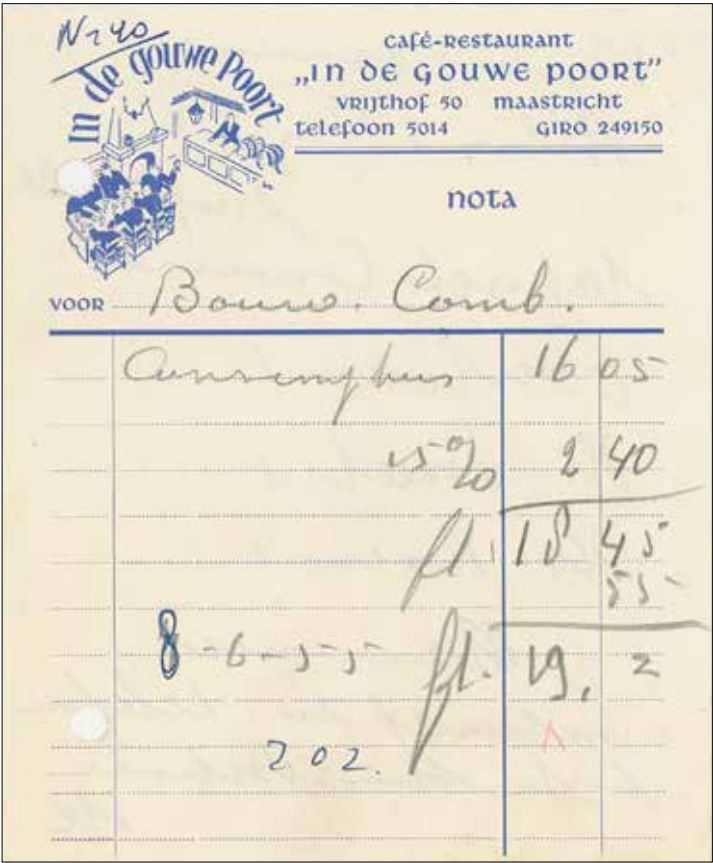
Tabel 3. Overzicht aantal briefhoofden met bourgondische beeldtaal, per 10 jaar

Periode	Aantal briefhoofden bourgondische beeldtaal	% van totaal
1850-1859	0	0,0%
1860-1869	1	1,3%
1870-1879	1	1,3%
1880-1889	3	3,8%
1890-1899	1	1,3%
1900-1909	4	5,1%
1910-1919	7	8,9%
1920-1929	7	8,9%
1930-1939	5	6,3%
1940-1949	3	3,8%
1950-1959	10	12,7%
1960-1969	8	10,1%
1970-1979	7	8,9%
1980-1989	8	10,1%
1990-1999	1	1,3%
2000-2009	2	2,5%
Geen jaartal	11	13,9%

Er zijn verschillende analyses uitgevoerd om te bekijken in welke branches er vooral gebruik werd gemaakt van bourgondische beeldtaal. Uit de resultaten daarvan blijkt dat dit vooral in de horeca en bij de alcoholische drankenhandels het geval was. Vooral de afbeeldingen van wijn en/of druiven en van gastronomie zijn veel zichtbaar. Om te zien in welke specifieke bedrijven in de horeca ook elementen van gastronomie in de beeldtaal zijn terug te vinden, is er een analyse gedaan. De sample bevat 12 briefhoofden van cafés, 43 van restaurants en 36 van café-restaurants. Vooral in deze laatste twee branches is gastronomische beeldtaal terug te zien: bij 6 van de 43 briefhoofden van restaurants, en 7 van de 36 briefhoofden van café-restaurants. Bij de cafés is geen gastronomische beeldtaal teruggevonden. De briefhoofden die zowel de code ‘gastronomie’ als ‘restaurant’ of ‘café-restaurant’

bevatten zijn geanalyseerd in combinatie met jaartallen, om te achterhalen wanneer deze combinatie het meest te zien was. Echter, deze analyse bood voor de restaurants en café-restaurants geen helder beeld van de frequentie van gastronomische beeldtaal in een specifieke periode. Wel is te zien dat bij restaurants deze vorm van beeldtaal verspreid plaatsvond in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Een voorbeeld van een briefhoofd dat de combinatie van gastronomische beeldtaal en een café-restaurant laat zien is dat van café-restaurant *In de Gouwe Poort* uit 1955. Hierop is het interieur van het café-restaurant te zien, waar verschillende mensen aan een lange tafel zitten en genieten van glazen wijn. Een van deze mensen heft een glas richting de ober achter een bar met daarop twee grote vaten. Het interieur is aangekleed met een schouw met een gewei. Waarschijnlijk werd dit getoond om de behaaglijke sfeer van het café-restaurant op te roepen.

Afb. 1: In de Gouwe Poort (1955) [Collectie Tracé]

Een voorbeeld van een briefhoofd dat de combinatie van gastronomische beeldtaal en een restaurant weergeeft, is dat van restaurant Au Four Carré uit 1980. Op dit briefhoofd is een grote, groene pan afgebeeld waaruit een flinke stoomwolk komt, die een groot gedeelte van het briefhoofd beslaat. Deze enorme stoomwolk duidt op een warme maaltijd die wordt bereid in deze grote pan.

 PETIT RESTAURANT AU FOUR CARRÉ

*M. Restaurant de Sint Loois
H/a Chamberlainlaan 27
e/v.*

Nr. 5675

Maastricht, 6/3 80 Prijzen incl. service & B.T.W.

6 Lunch	189 75
Cons	40 50
	230 25

*Accoord
J. Schiefer
6-3-80*

S.L. 17/3-80

6211 LL Maastricht, Tongersestraat 5, Tel. 043-15131
Bankrelaties: Algemene Bank Nederland NV, rekeningnr. 576215015
Ned. Credietbank NV, Maastricht, rekeningnr. 231194269
Postrekening: 2405289, Propriétaire: Joseph A. Schiefer

Afb. 2: Au Four Carré (1980) [Collectie HCL]

Van de alcoholische drankenhandels zijn het vooral de wijnhandels die veel gebruik maken van bourgondische beeldtaal, voornamelijk in de vorm van afbeeldingen van wijn en/of druiven. Van de 117 briefhoofden van wijnhandels maken er 18 gebruik van deze afbeeldingen. Opvallend hierbij is dat van de in totaal 37 vermeldingen van ‘wijn en/of druiven’ er dus 18 op briefhoofden van wijnhandels terug zijn te zien. De briefhoofden die zowel de code ‘wijnhandel’ als ‘wijn en/of druiven’ hebben zijn ook geanalyseerd in combinatie met jaartallen. Hieruit blijkt dat de combinatie van ‘wijn en/of druiven’ en ‘wijnhandel’ vooral voorkwam tussen 1910 en 1939 (10 van de 18 briefhoofden vielen in deze periode) en tussen 1950 en 1989 (6 van de 18 briefhoofden). Een voorbeeld van een briefhoofd dat de combinatie van ‘wijnhandel’ en ‘wijn en/of druiven’ laat zien, is dat van De Patriarch uit 1953. Hierop is een man afgebeeld, een ‘patriarch’, die een glas wijn vasthoudt met naast hem een tros druiven.

PA. ERNEST HOLLMAN

„de Patriarch”

WIJN EN GEESTELIJD

MAASTRICHT
TAFELSTRAAT 30-32A
T. 043 15 00 00
Rekening: 0-120106-10
Zondag: 0-13 00

REKENING voor: *Reg. W. Bonhomme,
St. Lambertuslaan 6,
MAASTRICHT.*

MAASTRICHT 5 Augustus 1953

Heden franco/vrij franco van 17 maanden per de navolgende artikelen

Omschrijving	Aantal	Stukprijs	Totaalbedrag	Stukprijs
3 Fl. RIEDELING FULANT	Fl. 3,95	11,85		
5 flessen	Fl. 0,20	0,80		
TOTAAL TEGENRECHT	Fl.	12,65		

Versnutt.
Pier
Sherry
Malaga
Madern
Lambr.
Muscat
Whisky

Volgen 39-53
ERNEST HOLLMAN

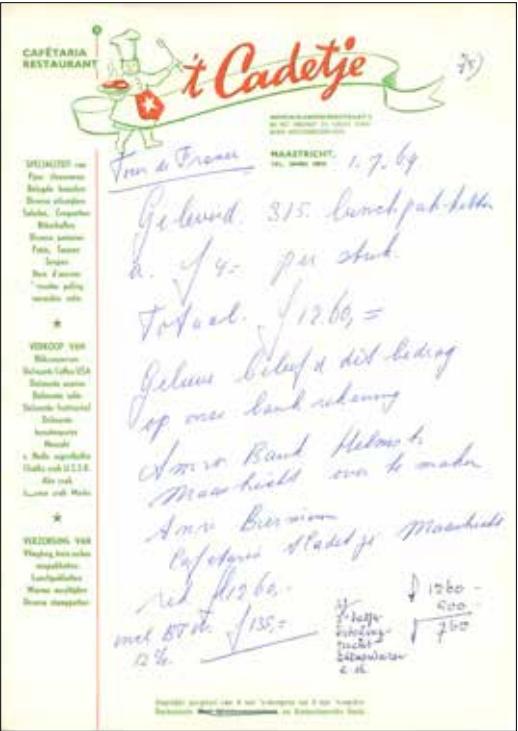
Bij betaling binnen 8 dagen na factuurdatum kunt u 2% korting van het TEGENRECHT in mindering brengen.

De Grootverkoop is 79005.
Wilt u de rekening over geven aan een ander, dan moet u de rekening over geven aan de Grootverkoop.

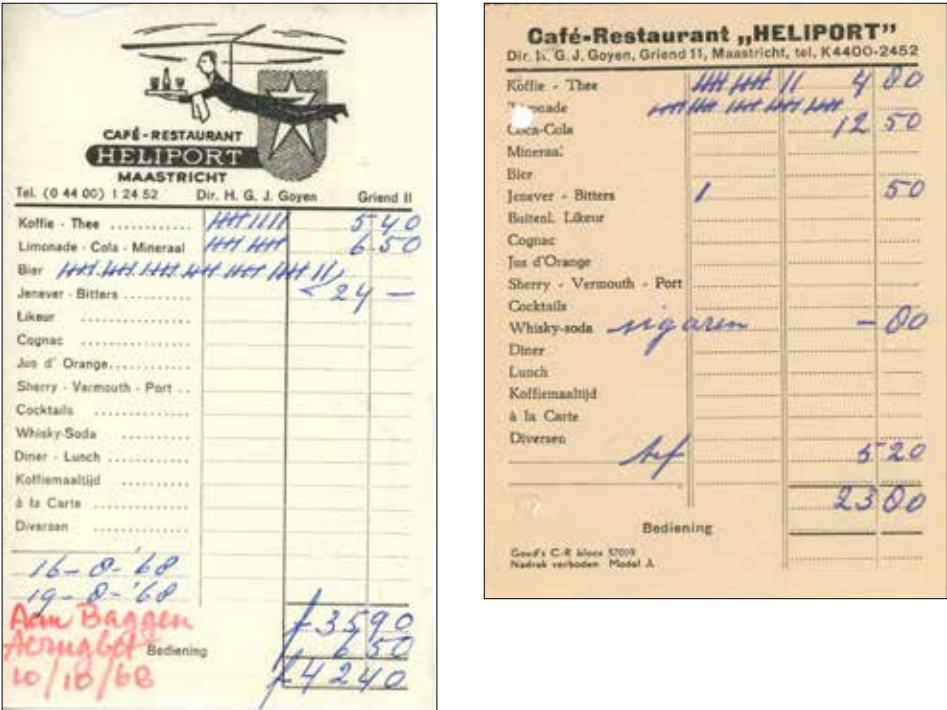
Afb. 3: De Patriarch (1953) [Collectie HCL]

(Maastrichtse) heraldiek

Opvallend is dat van de 79 briefhoofden met bourgondische beeldtaal er op 18 Maastrichtse heraldiek te zien is. Dit betekent dat aan ongeveer een kwart van de briefhoofden met bourgondische beeldtaal specifiek de stad wordt gelinkt. Deze Maastrichtse heraldiek is vooral vaak terug te zien in de vorm van de Maastrichtse ster, waarbij deze af en toe ook in combinatie te zien is met de stadsengel: het symbool dat ook in het tegenwoordige logo van Gemeente Maastricht wordt getoond. Het briefhoofd van cafetaria en restaurant 't Cadetje uit 1969 is hier een voorbeeld van. Op dit briefhoofd is een kok te zien die met een dampende schaal eten aan komt lopen. Op zijn schort is duidelijk de Maastrichtse ster te zien: een witte ster op een rode achtergrond. De combinatie van eten en de Maastrichtse ster suggereert dat de onderneming van dit briefhoofd de bourgondische identiteit van de stad promoot op het briefhoofd. Een ander voorbeeld is het briefhoofd van café en restaurant Heliport. Op dit briefhoofd is een ober te zien die een dienblad met drankjes vast heeft, terwijl hij door de lucht vliegt aan een propeller. Op de achtergrond van deze ober is een schild met de Maastrichtse ster te zien. Dit briefhoofd is verstuurd rond dezelfde tijd als die van 't Cadetje, in 1968.

Afb. 4: 't Cadetje (1969) [Collectie HCL]

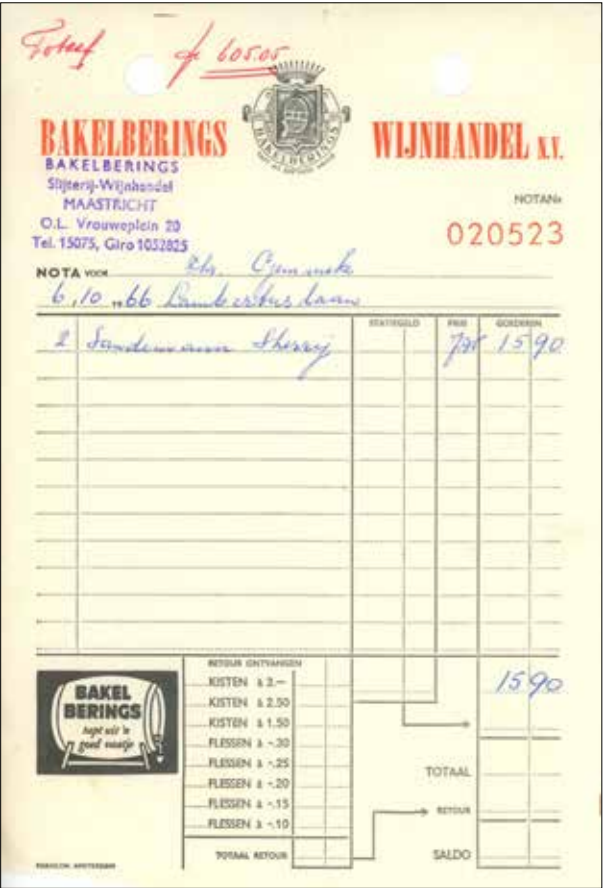

Afb. 5: Heliport (1968) [Collectie HCL]

De briefhoofden die zowel bourgondische beeldtaal als Maastrichtse heraldiek tonen zijn ook geanalyseerd in combinatie met de jaartallen op deze briefhoofden, om te zien wanneer deze combinatie in de beeldtaal het meest te zien was. Deze analyse toont dat deze combinatie vooral tussen 1950 en 1959 (6 keer) en tussen 1960 en 1969 (3 keer) werd toegepast. Belangrijk om hierbij te benoemen is dat bij 3 van de briefhoofden die deze combinatie aan codes bevatten er geen jaartal bekend is. De combinatie van bourgondische beeldtaal en Maastrichtse heraldiek is vooral terug te zien in de horecabranche, voornamelijk bij restaurants (5 vermeldingen) en café-restaurants (3 vermeldingen).

Naast de Maastrichtse heraldiek zijn nog andere heraldische elementen teruggevonden in de beeldtaal van de briefhoofden. Van de 79 briefhoofden met bourgondische beeldtaal bevatten er 21 ook heraldische beeldtaal: ruim een kwart. Voorbeelden van heraldische beeldtaal in deze briefhoofden zijn elementen van kronen, wapens of schilden, ridders, en paarden. Een voorbeeld van een briefhoofd waarop zowel bourgondische als heraldische beeldtaal te zien is, is dat van Bakelberings Wijnhandel uit 1966. Op dit briefhoofd zijn verschillende wijnvaten te zien,

ondersteund met de slogan ‘tapt uit een goed vaatje’. Deze vaten worden weergegeven in combinatie met een kroon en een schild.

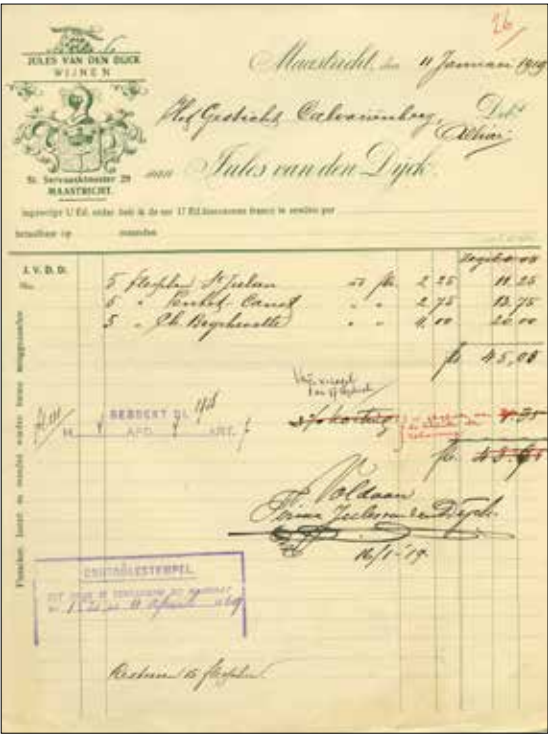
Afb. 6: Bakelberings Wijnhandel (1966) [Collectie HCL]

Om te zien wanneer deze heraldische beeldtaal in combinatie met bourgondische beeldtaal vooral voorkwam, is een analyse uitgevoerd met jaartallen. Hieruit blijkt dat deze combinatie vooral voorkwam tussen 1910 en 1929 (8 briefhoofden) en later weer vanaf 1950 tot 1969 (5 briefhoofden). Met name de combinatie ‘wijn en/of druiven’ en heraldiek komt vaak voor. Briefhoofden die deze combinatie tonen dateren van vóór 1940 (6 briefhoofden), of ná 1950 (6 briefhoofden), waarbij er 2 geen jaartal vermelden. Om te zien in welke branches deze combinatie het meeste voorkomt, is er een analyse gedaan met de combinatie van ‘wijn en/of druiven’ en

heraldiek, tegenover de branches. Hieruit blijkt dat deze combinatie vooral voorkomt in de branches horeca en alcoholische dranken. Een voorbeeld van een briefhoofd uit de horecabranche die zowel heraldische beeldtaal als de bourgondische beeldtaal van wijn/en of druiven weergeeft, is het briefhoofd van herberg De Dikke Dragonder uit 1978. Op dit briefhoofd is een dragonder (militaire ruiter) te zien, met een glas bier in de hand. Zijn dikke buik geeft de indruk dat de man welgesteld is en geniet van een hapje en een drankje. Een ander voorbeeld – dit keer van een briefhoofd waarop de combinatie te zien is van wijn en/of druiven en heraldische beeldtaal uit de branche alcoholische dranken – is dat van Jules van den Dijk wijnen uit 1919. Op dit briefhoofd is een tros druiven te zien met daaronder een wapenschild met harnas.

Afb. 7: De Dikke Dragonder (1978) [Collectie HCL]

Afb. 8: Jules van den Dijk wijnen (1919) [Collectie HCL]

Verschillen in beeldtaal tussen B2B- en B2C-bedrijven

Binnen de sample kunnen twee soorten bedrijven worden onderscheiden: B2B-bedrijven en B2C-bedrijven. Onder B2B-bedrijven (business-to-business) vallen bijvoorbeeld fabrieken, bierbrouwerijen, en groothandels; zij verkopen hun producten aan andere bedrijven, en niet direct aan de consument. Van de in totaal 406 briefhoofden uit de sample die beeldtaal bevatten, vallen er 95 binnen deze categorie. Dit betekent dat het overgrote deel van de briefhoofden met beeldtaal voorkomt in andere branches dan bovengenoemde. Onder de B2C-bedrijven (business-to-customer) vallen bijvoorbeeld bakkers en slagers: zij verkopen hun producten direct aan de consument.

Met name fabrieken maken gebruik van beeldtaal. Zij tonen vooral keurmerken en logo's, in tegenstelling tot B2C-bedrijven. Een voorbeeld van een briefhoofd van een fabriek dat zowel een logo als een keurmerk toont, is dat van Mabro (Maastrichtse Broodfabriek) uit 1970. Op dit briefhoofd is zowel het logo van Mabro te zien, als een keurmerk van een specifiek soort brood dat zij produceren ('Bums, dwarsgebakken').

Conclusie

Het onderzoek naar 'bourgondische beeldtaal' trachtte antwoord te geven op de vraag hoe de beeldtaal op briefhoofden van Maastrichtse bedrijven uit de voedselbranche en horeca (1850-2010) de bourgondische identiteit van de stad weerspiegelt.

Het eerste deel van dit onderzoek ging over de herkomst van de term 'bourgondisch' in relatie tot eetcultuur, en sinds wanneer deze term en relatie in Maastricht worden gebruikt. Grote delen van Nederlands Limburg maakten deel uit van het Bourgondische machtscomplex. Het Bourgondische hof stond bekend om zijn feesten met vaak overdadige hoeveelheden eten. Toch is 'bourgondisch' als gastronomisch begrip pas aan het einde van de negentiende eeuw ontstaan. Het woord 'bourgondisch' in relatie tot eetcultuur is pas in 1984 opgenomen in de Dikke van Dale. Aan de hand van literatuurstudie en onderzoek in het VVV-archief van Maastricht (1923-2002) is vastgesteld dat de term 'bourgondisch' met betrekking tot eetcultuur een *invention of tradition* is. Zo lijkt er geen universeel onderscheid te kunnen worden gemaakt tussen mensen uit zogenoemde 'bourgondische' regio's onderling of in vergelijking met mensen uit regio's zonder dit label. Uit flyers en folders uit het VVV-archief is verder gebleken dat voornamelijk vanaf 1950

Afb. 9: Mabro (1970) [Collectie HCL]

Maastricht wordt gezien als een stad waar mensen 'weten te leven' en houden van gezelligheid. Echter, tot ongeveer 1965 wordt hier nooit expliciet het woord 'bourgondisch' aan gekoppeld. Vanaf de jaren 1970 is er een verschuiving zichtbaar, waarbij Maastricht vrij plots wordt gepresenteerd als een stad van culinair en 'bourgondisch' genieten. Er kan dus worden geconcludeerd dat Maastricht zichzelf vanaf de jaren 1970 specifiek als 'bourgondisch' presenteert, hoewel er vanaf de jaren 1950 al wel meerdere vermeldingen waren die wijzen op deze 'bourgondische' volksaard, zonder dit als zodanig te vermelden. Ook werd in dit onderzoek duidelijk hoe beeldtaal, semiotiek en branding onderdeel uitmaken van de identi-

teit van bedrijven, ook op briefhoofden.

Uit analyses met coderingen is gebleken dat er vooral bourgondische beeldtaal werd gebruikt tussen 1910 en 1939, waarna het gebruik afzwakte tijdens de Tweede Wereldoorlog, en weer opkwam vanaf 1950 en bestendigde tot ongeveer 2010. Van alle briefhoofden uit de sample met bourgondische beeldtaal komt bijna de helft voor tussen 1950 en 2009, wat betekent dat er een toename is te zien in het gebruik van bourgondische beeldtaal in deze periode. Briefhoofden die de combinatie tussen gastronomische beeldtaal en de horecabranche toonden, laten afbeeldingen van tafelen en het bereiden van maaltijden zien.

Ook de analyses met bourgondische beeldtaal en heraldiek tonen opmerkelijke resultaten. Zo is er bij een kwart van de briefhoofden met bourgondische beeldtaal ook Maastrichtse heraldische beeldtaal aanwezig, bijvoorbeeld van de Maastrichtse ster. Dit betekent dat bourgondische beeldtaal ook in de briefhoofden aan Maastricht als stad wordt gelinkt. Deze combinatie is vooral terug te zien tussen 1950 en 1969, en viel, zoals eerder al bevestigd werd, exact in de periode waarin de bourgondische beeldtaal steeds meer opkwam in de briefhoofden.

Als laatste werden analyses uitgevoerd om te onderzoeken of er verschillen bestaan in het gebruik van beeldtaal tussen B2B-bedrijven (business-to-business) en B2C-bedrijven (business-to-customer) in Maastricht. Uit deze analyses bleek dat ongeveer een kwart van de briefhoofden onderdeel is van een B2B-bedrijf. Deze bedrijven maken vaker gebruik van afbeeldingen, keurmerken en logo's, in tegenstelling tot B2C-bedrijven, met name fabrieken.

De bourgondische identiteit van Maastricht in relatie tot eetcultuur is een (zelf) bedachte traditie voor het presenteren van de stad. Deze identiteit is vanaf ongeveer 1950 opgekomen. In flyers en folders die (uitjes in) de stad presenteren wordt het woord 'bourgondisch' in relatie tot eetcultuur gebruikt vanaf ongeveer 1970. De briefhoofden uit de Maastrichtse voedselbranche en horeca tonen een toename in het gebruik van beeldtaal vanaf 1950, wat overeenkomt met de flyers en folders uit deze periode. Met deze resultaten biedt dit onderzoek inzicht in de cultuurhistorie van Maastricht, en draagt het bij aan het leveren van concrete inzichten in de manier waarop bedrijven gebruikmaakten van visuele middelen om aansluiting te vinden bij hun doelgroep.

A portrait of Peter de Vreede, an older man with white hair, wearing a blue suit, white shirt, and dark tie. He is looking slightly to the right with a thoughtful expression. The background is a blurred outdoor setting with a white building and greenery.

In gesprek met Peter de Vreede
Interview door Joris Roosen

DIGITALISERING MET DIEPGANG: DE LLTB- FOTOCOLLECTIE BESCHREVEN EN GEDUID

Toen in oktober vorig jaar 3291 foto's uit de collectie van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) online verschenen via archieven.nl, was dat het eindpunt van een lang en zorgvuldig traject. Vrijwilliger Peter de Vreede werkte anderhalf jaar aan het digitaliseren en beschrijven van deze bijzondere collectie. In dit interview blikt hij terug op de afronding van het project en op de intensieve zoektocht naar informatie over en context van de foto's. Ons gesprek biedt niet alleen een verslag van zijn werkzaamheden, maar dient ook als een praktische handleiding voor iedereen die interesse heeft in het digitaliseren en beschrijven van fotocollecties. Daarbij vormt de aanpak van Peter de leidraad: een gestructureerd proces in vijf opeenvolgende fases.

Fase 1: Digitaliseren

Peter, je hebt anderhalf jaar gewerkt aan de digitalisering van de LLTB-fotocollectie. Hoe ben je aan het project begonnen?

Een project als dit begint eigenlijk met een aantal fundamentele keuzes. Je staat meteen voor de vraag: ga je de foto's zelf digitaliseren, of besteed je het uit? Bij een collectie van meer dan 3000 foto's is dat geen onbeduidende beslissing. Veel hangt daarbij af van het soort materiaal. Bestaat de collectie voornamelijk uit foto's van hetzelfde formaat of uit negatieven en dia's, dan is uitbesteden vaak efficiënter. Maar bij de LLTB-collectie lag dat anders. Hier hadden we te maken met foto's in allerlei formaten – van kleine vierkante fotootjes van 5,5 bij 5,5 cm tot grote exemplaren van 24 bij 30 cm, en alles daartussenin. Elke foto vereiste dus een eigen aanpak, en dat maakt uitbesteden vrij kostbaar. Daarom hebben we ervoor gekozen om het digitaliseringsproces intern te doen. Een bijkomend voordeel van zelf scannen is dat je meteen alle foto's al een eerste keer ziet. Ze gaan als het ware alvast in je hoofd zitten, wat enorm helpt bij het later beschrijven en contextualiseren van de beelden.

Had je op dat moment al een duidelijk idee hoe je de scans als digitaal bestand zou opslaan?

Dat is de volgende belangrijke afweging. Ga je voor TIFF of JPEG? TIFF-bestanden zijn van hogere kwaliteit, omdat ze meer informatie bevatten en minder compressie hebben. Maar ze zijn ook veel groter, en dus zwaarder en kostbaarder voor de opslag. Omdat we hier te maken hebben met duizenden beelden, hebben we uiteindelijk gekozen voor JPEG. Dat levert iets in op kwaliteit, maar het maakt de bestan-

den veel werkbaarder. Opslagruimte blijft daarbij een praktische factor, want grote bestanden vragen om een zwaardere en duurdere digitale infrastructuur.

Hoe zat het met de scaninstellingen zelf? Werkte je met een standaardresolutie voor iedere foto?

Nee, die hangt juist erg af van het formaat van de originele foto. Kleine foto's hebben een hogere resolutie nodig, anders verlies je details bij het vergroten. Voor de kleinste foto's werkten we daarom met 1200 dpi. Voor grotere formaten, zoals 24x30 cm, is 600 dpi meer dan voldoende. Het gaat steeds om een balans tussen detail en bestandsgrootte. Die afweging moet je dus per foto maken.

Afb. 1a en 1b: Een boer rijdt met zijn tractor over een vers geploegde akker in Ransdaal (1966) [Fotograaf onbekend]

Is kleur ook een factor bij het inscannen? Of is dat alleen van belang bij kleurenfoto's?

Dat lijkt een eenvoudige keuze, maar dat is het niet. Natuurlijk scan je kleurenfoto's in kleur, dat spreekt voor zich. Maar bij zwart-witfoto's ligt het genuanceerder. Vroeger, tot ver in de jaren zestig van de vorige eeuw, werden zwart-witfoto's vaak afgedrukt op chamois-papier, wat een warme, bijna roomkleurige tint heeft. Als je die in zwart-wit zou scannen, raak je iets van die oorspronkelijke warme uitstraling kwijt. Daarom heb ik ervoor gekozen om ook de zwart-witfoto's in kleur te scannen, zodat de scans trouw blijven aan het origineel.

Heb je ook aandacht besteed aan de achterkant van de foto's?

Zeker! Juist daar kun je soms cruciale informatie aantreffen: notities, plaatsnamen, jaartallen, of zelfs namen van afgebeelde personen. Daarom heb ik ook de achterzijden gescand, zij het in een lagere resolutie. Om de logica en samenhang te bewaren, kregen voor- en achterkant dezelfde bestandsnaam, met de toevoeging 'a' voor de voorkant en 'b' voor de achterkant. Vind je later aanvullende documentatie bij een foto, zoals een krantenartikel of een beschrijving uit een archief, dan geef je die bestanden dezelfde naam met toevoeging 'c', 'd', enzovoort. Zo blijft alles overzichtelijk en goed te koppelen.

Afb. 2a: Boeren werken in een bietenveld (1959) [Foto: Het Zuiden]

Afb. 2b: Achterkant van de foto

Fase 2: Ordenen

Als alle foto's gescand zijn, zit je met een behoorlijk omvangrijke digitale collectie. Hoe behoud je dan het overzicht?

Dat klopt – na het scannen zit je met een flinke berg digitale bestanden. Meer dan 3000 foto's, en als je de gescande achterkanten meerekent, meer dan 6000 bestanden. Dan is overzicht houden cruciaal. De eerste stap daarin is het aanbrengen van structuur. Je wilt voorkomen dat alles in één grote map blijft staan, want dan zie je door de bomen het bos niet meer. Daarom ben ik begonnen met het indelen van de collectie in submappen. Foto's die duidelijk bij elkaar horen – bijvoorbeeld omdat ze van hetzelfde evenement zijn, dezelfde locatie tonen of thematisch verwant zijn – zet ik bij elkaar. Dat helpt niet alleen om snel iets terug te vinden, maar legt ook verbanden bloot die eerder misschien niet opvielen. Door het ordenen ga je de

collectie beter begrijpen. Soms zie je ineens een ontwikkeling door de jaren heen, of ontdek je dat bepaalde personen of thema's vaker terugkomen dan je dacht. Die inhoudelijke structuur maakt het werken met de collectie veel efficiënter én interessanter.

Fase 3: Documenteren

Het aanbrengen van structuur in de digitale collectie was een belangrijke stap. Daarmee kon je de foto's ordenen, maar het lijkt me ook essentieel om de inhoud van die foto's goed te kunnen duiden. Als je dat secuur wilt doen, vraagt dat volgens mij enorm veel tijd. Hoe heb je dat aangepakt?

Het beschrijven van foto's is eigenlijk een vak op zich. En je kunt het op twee manieren doen. De snelste manier is simpelweg opschrijven wat je ziet: een boerin met een koe, een groep mensen op een dorpsplein, een landbouwmachine op een akker. Je registreert het beeld. Maar de tweede manier is veel grondiger, en inderdaad ook tijdrovend: je verzamelt documentatie waarmee je de foto écht kunt duiden. En dat betekent dat je je bij elke foto vragen stelt als: Wat zie ik precies? Waar en wanneer is deze foto genomen? Waarom is deze foto gemaakt? Wie staan erop? En, – niet onbelangrijk – wie heeft de foto gemaakt, en hoe zit het met het auteursrecht?

Dat klinkt als een flinke puzzel per foto. Heb je een voorbeeld hoe dat in de praktijk werkte?

Een goed voorbeeld is een foto die ik in eerste instantie gewoon op zicht beschreef. De originele beschrijving op basis van wat ik zag was als volgt:

Afb. 3
Beschrijving: Een jonge boerin melkt een koe.
Op de achtergrond een witte molen.
Plaats: onbekend
Datering: onbekend
Fotograaf: onbekend
Copyright: onbekend
Trefwoorden: Boerinnen; Koeien; Molens
Categorie: Veeteelt

Best bruikbaar, maar vrij algemeen, en – zo bleek later – ook niet helemaal juist. Tijdens mijn zoektocht naar context kwam ik een gedenkschrift tegen van de Landbouwhuishoudschool in Posterholt, uit 1939. Op de titelpagina herkende ik al meteen een bekende foto, en op pagina 9 vond ik die ene foto in kwestie terug. Uit de begeleidende tekst bleek dat dit geen jonge boerin was, maar een leerlinge van de Landbouwhuishoudschool, bezig met een praktijkles melken. En ineens viel ook op waarom de achterpoten van de koe waren vastgebonden – iets wat bij melkinstructie gebruikelijk was. Met die informatie werd de beschrijving ineens veel rijker en accurater:

Beschrijving: Een leerlinge van de landbouwhuishoudschool in Posterholt krijgt les in het melken van koeien.
Op de achtergrond een witte molen.
Plaats: Posterholt
Datering: 1938–1939
Fotograaf: onbekend
Copyright: onbekend
Trefwoorden: Landbouwscholen; Landbouwhuishoudscholen; Boerinnen; Koeien; Molens
Categorie: Onderwijs

Opmerkelijk is dat de categorie waarin je de foto oorspronkelijk plaatste veranderde van 'Veeteelt' naar 'Onderwijs'.

Ja, en dat is belangrijk. Want als je de foto had gecategoriseerd als 'Veeteelt', was de educatieve context volledig verloren gegaan. Nu blijkt het juist een onderwijs-situatie te zijn, en valt de foto onder 'Onderwijs'. Zulke details maken een wereld van verschil, zeker bij de ontsluiting en het hergebruik van dit beeldmateriaal.

Daar hield je verder onderzoek naar de context van de foto nog niet op, toch? Klopt. Ik was inmiddels nieuwsgierig geworden naar die molen op de achtergrond. Veel molens hebben een naam, dus ik heb de molendatabase erbij gepakt. De molen blijkt inderdaad een naam te hebben – hij heet gewoon 'de Witte Molen'. Wat ik toen ontdekte, gaf de foto nog een extra historische lading: deze molen is in de nacht van 24 op 25 januari 1945 door de Duitse bezetter opgeblazen. De dag erna werd Posterholt bevrijd. Dat detail is niet strikt noodzakelijk voor de beschrijving, maar het geeft de foto wél een diepere betekenis. De definitieve beschrijving werd toen:

Beschrijving: Een leerlinge van de Landbouwhuishoudschool in Posterholt krijgt les in het melken van koeien.

Op de achtergrond de Witte Molen, die in januari 1945 door de Duitse bezetter is opgeblazen.

Plaats: Posterholt

Datering: 1938–1939

Fotograaf: onbekend

Copyright: onbekend

Trefwoorden: Landbouwscholen; Landbouwhuishoudscholen; Boerinnen; Koeien; Molens

Categorie: Onderwijs

Een interessant voorbeeld van hoe één foto eigenlijk drie keer ‘beschreven’ is – en telkens meer gaat vertellen.

Precies, dat maakt het werk ook zo boeiend. Elke foto is een puzzelstukje, dat alleen op de juiste plek past als je de context kent. Zonder die documentatie loop je het risico dat je beelden verkeerd interpreteert – of gewoonweg niet op waarde weet te schatten.

Het voorbeeld dat je geeft illustreert goed de waarde van diepgaand onderzoek, maar de vraag blijft natuurlijk waar je al die informatie vandaan haalt.

Een logische eerste stap is altijd: kijk goed naar de foto zelf. Zowel de voorkant als de achterkant kunnen waardevolle informatie bevatten. Soms staat er achter op de foto een korte beschrijving, een datum of een naam, of bijvoorbeeld een stempel van een fotograaf of persbureau. Dat soort aanwijzingen kunnen al veel richting geven. Maar bij de LLTB-fotocollectie viel dat helaas nogal tegen. Er stond op de achterkant vaak helemaal niets, of hooguit wat technische instructies voor de opmaak in ‘boerentijdschriften’ zoals *Land en Vee* of *Boer en Tuinder*. Heel af en toe vond ik wel iets terug op de voorkant, bijvoorbeeld een handgeschreven plaatsnaam of een datum, maar dat was eerder uitzondering dan regel.

Met alleen de foto op zich kom je dus meestal niet ver. Wat is dan je volgende stap?

Dan ga je de diepte in met externe bronnen. Het is belangrijk om jezelf te oriënteren in het onderwerp, om gevoel te krijgen voor wat je eigenlijk onderzoekt. Daarvoor heb ik gebruikgemaakt van standaardwerken – boeken die de grote lijnen schetsen. Voor dit project was *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* uit 1992 (geschreven door Hans Jansen en Willibrord Rutten [van ‘Tracé-voorganger’ SCHL (red.)]) een belangrijk naslagwerk. Dat gaf me niet alleen de context van bepaalde beelden, maar ook de taal en terminologie die bij het beschrijven van landbouwfoto’s komt kijken.

Als je specifiek naar de LLTB kijkt – waar vond je dan doorgaans bijkomende informatie?

Gedenkboeken! Die zijn echt goud waard. De LLTB heeft in de loop der jaren drie van zulke jubileumboeken uitgegeven: in 1926, 1951 en 1996. Daarin krijg je niet alleen een overzicht van de geschiedenis van de organisatie, maar ze bevatten ook veel foto’s — en vaak zijn dat juist foto’s uit de collectie die ik aan het digitaliseren was. Wat ook fijn is aan gedenkboeken, is dat de foto’s meestal bijschriften bevatten. Die kunnen direct helpen bij het identificeren van een foto, of ze wijzen je op een gebeurtenis of persoon die je verder kunt uitpluizen. Ze zijn van grote waarde als bron van informatie. Ik zal drie sprekende voorbeelden geven van hoe zo’n boek ineens de sleutel kan zijn tot een foto die op zichzelf niet veel prijsgeeft.

Voorbeeld 1:

Afb. 4: Pachtcommissie van de LLTB:

Vlnr: J.H.H. Bemelmans, priester, secretaris, M. Galiart, burgemeester van Stevensweert, J.Th. Verheggen, voorzitter, B. Berger, burgemeester van Venlo en P. Hendrickx, rentmeester Heythuysen in het Landbouwhuis in Roermond (1926) [Fotograaf onbekend]

Ik had een foto van vijf heren, vrij statig posierend, zonder enige aanduiding op de achterkant. Sterker nog, die achterkant was

überhaupt niet meer zichtbaar omdat de foto op karton was geplakt. Toch kwam me iets bekends voor in het beeld. Rechts herkende ik drie mannen die ik eerder was tegengekomen in de context van de LLTB: J.H.H. Bemelmans, een priester die later geestelijk adviseur werd bij de LLTB, Theodoor Verheggen, die voorzitter was, en M. Galiart, bestuurslid én burgemeester van Stevensweert. Maar waarom deze vijf heren samen op deze foto stonden, bleef gissen. Tot ik dezelfde foto tegenkwam op pagina 113 van het gedenkboek van de LLTB uit 1926. Daar stond niet alleen ieders functie bij – het bleek de Pachtcommissie te zijn – maar ook de oprichtingsjaar van die commissie (1923) en de namen van de twee andere mannen. Zo kreeg de foto ineens een duidelijke context én werd de identificatie compleet.

Voorbeeld 2:

Afb. 5: Jonge boeren en tuinders trekken op naar hun studiedag (ca. 1950) [Fotograaf onbekend]

Een ander geval betrof een indrukwekkend tafereel: een lange stoet van mannen met vlaggen, trommels en trompetten loopt door een straat langs een gebouw dat op een kerk lijkt. Er stond niets op de achterkant van de foto, dus

het was volkomen onduidelijk wat hier gebeurde of waar het was. Diezelfde foto vond ik terug op pagina 218 van het LLTB-gedenkboek uit 1951. Daaruit bleek dat het ging om een optocht van jonge boeren en tuinders door de straten van Roermond, op weg naar hun jaarlijkse bondsdag, rond 1950. Wat extra waardevol was: de foto bleek onderdeel te zijn van een reeks van vier. Omdat ik nu wist wat de context was van deze ene foto, kon ik die informatie doortrekken naar de andere drie foto's uit dezelfde serie – die tot dan toe ook zonder beschrijving waren gebleven.

Voorbeeld 3:

Afb. 6: Vrijthof Maastricht (1974) [Fotograaf onbekend]

Het derde voorbeeld speelt zich af in een veel recentere context. Op de foto zie je een marktkraam met groenten en fruit. Rechts staat een man die tomaten uit een kistje pakt. In het midden houdt iemand

een pamflet omhoog. Daarop kun je nét lezen: Boeren en Tuinders wil(len) we... Dat leek op iets activistisch, en dat bleek ook zo te zijn. Ik vond de foto terug in

de studie over de LLTB die in 1996 verscheen. Het ging om een protestactie op het Vrijthof in Maastricht in 1974. Boeren en tuinders deelden daar gratis groenten en fruit uit, als protest tegen het landbouwbeleid van de Nederlandse regering én dat van de EEG. De tekst op het pamflet verwijst dus naar een slogan die toen gevoerd werd. Zonder die bron had ik het moment misschien als een markt- of voorlichtingsactie geïnterpreteerd, maar dankzij de context uit de publicatie kreeg de foto politieke betekenis.

Het is fascinerend hoeveel rijker een beeld wordt als je het juiste verhaal erbij vindt.

Absoluut. Een foto zonder con-

text is vaak niet meer dan een

mooi plaatje. Maar met de juiste achtergrondinformatie wordt het een historische bron. En die context kun je dus vaak terugvinden in ogenschijnlijk eenvoudige publicaties als gedenkboeken of studies – je moet alleen weten waar je moet zoeken, en vooral: blijven zoeken.

Je hebt het al gehad over de waarde van gedenkboeken en standaardwerken, maar je had natuurlijk ook toegang tot het papieren archief van de LLTB zelf. Hoe belangrijk was dat voor je werk?

Dat was een van de belangrijkste bronnen. Als je bij het beschrijven van een foto-collectie ook kunt beschikken over het papieren archief van de instelling zelf, dan heb je echt een grote voorsprong. In dat archief, dat deel uitmaakt van de collecties van Tracé, zijn jaarverslagen, themadossiers, notulen, uitnodigingen en speeches van gastsprekers terug te vinden. Daarnaast vind je er de namen van de vele bestuursleden die door de jaren heen actief waren: voorzitters, secretarissen, penningmeesters en andere leden van het hoofdbestuur. Die informatie was

bijzonder waardevol voor het beschrijven van de ruim 200 foto's die tijdens LLTB-jaarvergaderingen gemaakt zijn. Aan de hand van het archief kon ik niet alleen achterhalen wie er op de foto's stonden, maar ook in welk jaar de betreffende vergadering plaatsvond, wat de thema's waren en welke sprekers er aanwezig waren. Dat maakt het beschrijven inhoudelijk veel sterker.

Dus het archief helpt je niet alleen bij gezichten herkennen, maar ook om de bredere context te schetsen?

Precies. En soms helpt het zelfs bij foto's waarvan je in eerste instantie denkt: wat heeft dit in vredesnaam met landbouw te maken? Zo bevat de fotocollectie opvallend veel foto's van kastelen. Het ging niet om één of twee, maar echt een hele reeks. Op het eerste gezicht was het niet moeilijk om de kastelen zelf te identificeren — Schaloen, Neubourg, Huis Heijen, etc. — die zijn goed herkenbaar. Maar de vragen waren: *wanneer* zijn die foto's gemaakt, en *waarom*? Bij één van die foto's — van kasteel Schaloen bij Valkenburg — stond op de achterkant iets met potlood geschreven. Nauwelijks leesbaar meer. Ik heb die achterkant in Photoshop wat donkerder gemaakt met de schuifregelaar, en toen werd het woord 'kalender' zichtbaar. Dat was het haakje. Vervolgens ben ik in het papieren archief op zoek gegaan naar kalenders van de LLTB, en die bleken er inderdaad te zijn. In een map vond ik verwijzingen naar drie kalenders, en jawel — de foto van kasteel Schaloen bleek gebruikt te zijn in de LLTB-kalender van 1955, inclusief vermelding van de fotograaf. Dus wat op het eerste gezicht een 'mooie plaat' van een kasteel leek, werd door dat ene woordje — en het archief — ineens een precies te dateren en inhoudelijk te duiden foto. Dankzij die informatie begrijp je niet alleen wat je ziet, maar ook *waarom* die foto is gemaakt, *wanneer*, en *door wie*. Dat is precies waar het bij beschrijving om draait: van losse beelden samenhangende geschiedenissen maken.

zichtbaar. Dat was het haakje. Vervolgens ben ik in het papieren archief op zoek gegaan naar kalenders van de LLTB, en die bleken er inderdaad te zijn. In een map vond ik verwijzingen naar drie kalenders, en jawel — de foto van kasteel Schaloen bleek gebruikt te zijn in de LLTB-kalender van 1955, inclusief vermelding van de fotograaf. Dus wat op het eerste gezicht een 'mooie plaat' van een kasteel leek, werd door dat ene woordje — en het archief — ineens een precies te dateren en inhoudelijk te duiden foto. Dankzij die informatie begrijp je niet alleen wat je ziet, maar ook *waarom* die foto is gemaakt, *wanneer*, en *door wie*. Dat is precies waar het bij beschrijving om draait: van losse beelden samenhangende geschiedenissen maken.

Afb. 7: Kasteel Schaloen in Schin op Geul (1954) [Foto: Martien Coppens]

Hoe bepaal je de datum van een foto, zeker als er niets achterop geschreven staat?

Als het om een actuele gebeurtenis gaat — zoals een jubileum, jaarvergadering, optocht of demonstratie — dan is de datering vaak vrij snel te achterhalen. Zulke momenten worden meestal vastgelegd in de gedenkboeken, het weekblad van de LLTB of in het papieren archief. Maar bij minder duidelijke foto's, bijvoorbeeld van een landschap, een gebouw of een groepsportret zonder verdere context, wordt het lastiger. Zeker omdat de meeste foto's in deze collectie geen enkele datering of toelichting op de achterkant hebben. Toch zijn er hulpmiddelen. Soms staat er op de achterkant een stempel van een fotograaf of persbureau, en die kunnen je flink op weg helpen. Zo kwam ik meerdere foto's tegen met een stempel van de Heerlense fotograaf Hub Leufkens. Die was actief vanaf de jaren twintig tot zijn overlijden in 1962. Alleen al dát gegeven geeft een eerste tijds kader. Vervolgens kijk je naar de stijl van de afdruk, het formaat, en naar details op de foto: wat voor kleding dragen mensen, wat voor auto's zie je, of andere tijdgebonden elementen. Zo kun je het vaak verfijnen tot een specifieke periode.

Een ander voorbeeld zijn de foto's van Fotopersbureau Het Zuiden. Dat bureau gebruikte door de jaren heen verschillende copyrightstempels, en die veranderen per periode. Eind jaren twintig, begin jaren dertig stond er 'R.K. Fotobureau Het Zuiden 's-Hertogenbosch' op de stempel. Later werd dat 'R.K. Foto-bureau Het Zuiden 's-Hertogenbosch-Maastricht', weer later 'Foto- Pers- en Filmbureau het Zuiden Den Bosch-Maastricht', en na een fusie met Fonteyn uiteindelijk 'Fotopersbureau Het Zuiden Fonteyn & Zn. Maastricht'.

Door die kleine details op de achterkant weet je of een foto uit de jaren dertig, veertig, vijftig of zestig komt. Het is bijna detectivewerk, maar wel met een goed resultaat.

We hebben het al gehad over het belang van gedenkboeken en het papieren archief van de LLTB. Maar tegenwoordig kun je ook online veel bronnen raadplegen. Heb je daar ook gebruik van gemaakt?

Een van de meest waardevolle digitale bronnen was voor mij Delpher — de website van de Koninklijke Bibliotheek met miljoenen gedigitaliseerde Nederlandse kranten, boeken, tijdschriften en radiobulletins. Wat vooral handig is: de kranten zijn full-tekst doorzoekbaar. Dus je kunt gericht zoeken op namen, plaatsen of gebeurtenissen. En dat maakt Delpher een uitstekende bron, vooral bij actuele gebeurtenissen waarvan je mag verwachten dat de krant er destijds aandacht aan heeft besteed.

Kun je enkele voorbeelden geven van hoe zo’n online krantenzoektocht je hielp bij het duiden van een foto?

Zeker, ik heb daar meerdere keren succes mee gehad. Eén voorbeeld is een foto waarop een gebouw in brand staat. Je ziet de brandweer al bezig met blussen, maar verder gaf de foto geen enkel aanknopingspunt. Geen locatie, geen datum, niets op de achterkant. Toen dacht ik: als ergens een gebouw in vlammen opgaat, dan moet dat in de krant gestaan hebben. Ik ben gaan zoeken in het Dagblad voor Noord-

Limburg via Delpher, en daar vond ik het antwoord. De brand vond plaats op 26 juni 1959, en het bleek te gaan om het gebouw van de LLTB in Grubbenvorst, dat deels is afgebrand. Niet alleen bevestigde de krant de locatie en datum, er stond verderop ook een uitgebreid verslag in over de schade, de oorzaak van de brand en zelfs een reactie van de burgemeester. Daarmee had ik ineens een compleet verhaal bij de foto.

Afb. 9a: Brand in het boerenbondsgebouw van de LLTB in Grubbenvorst (1959) [Foto: Dagblad voor Noord-Limburg]

Afb. 9b: Brand LLTB Grubbenvorst (27 juni 1959) [Foto: Dagblad voor Noord-Limburg]

Een ander mooi geval was een foto van koningin Juliana. Ze is in gesprek met een groep vrouwen. Je ziet aan alles dat het een officieel moment is, maar wáár en wannéér het plaatsvond, was op basis van de foto niet te achterhalen. Omdat het duidelijk om een Limburgse setting ging, ben ik gaan zoeken in de *Gazet van Limburg* op Delpher. En dat leverde meteen resultaat op. Op 19 september 1952 stond daarin een bericht over een bezoek van koningin Juliana aan de Landbouwhuishoudschool in Venray. Volgens het bijschrift in de krant sprak ze daar met een groep vrouwen die voornemens waren om te emigreren. Precies het moment van de foto dus. Dankzij dat ene artikel kon ik de gebeurtenis correct dateren én duiden — en bovendien toevoegen aan de context van het koninklijk bezoek en de geschiedenis van de school. Het mooie is: waar je zonder context een los moment bekijkt, plaats je datzelfde moment via een krantenartikel ineens in een bredere maatschappelijke of historische lijn. En dat maakt de foto niet alleen waardevoller, maar ook bruikbaar voor onderzoekers of tentoonstellingen.

Afb. 10: Koningin Juliana spreekt met mensen die een emigratiecursus volgen op de Landbouwhuishoudschool in Venray (*Gazet van Limburg*, 19 september 1952) [Foto: Het Zuiden]

We hebben inmiddels een hele reeks bronnen besproken: gedenkboeken, het papieren archief, Delpher. Een andere logische bron lijkt me het tijdschrift of personeelsblad van de organisatie zelf.

De LLTB gaf al vanaf 1907 een eigen weekblad uit, eerst onder de titel *Land en Vee*. Na de Tweede Wereldoorlog werd dat hervat als *Boer en Tuinder*, en dat is uiteindelijk de voorloper van het huidige *Nieuwe Oogst*. Dat soort bladen is ontzettend waardevol bij het duiden van foto's. Ze volgen de organisatie jaar in, jaar uit, en zijn vaak rijkelijk geïllustreerd. De kans dat je daarin foto's terugvindt uit de collectie die je

aan het beschrijven bent, is dan ook behoorlijk groot. Het weekblad is van 1907 tot en met 1960 full-tekst doorzoekbaar via Delpher. In de fotocollectie van de LLTB staan op de achterkant van veel foto's stempels met de afkorting B&T Limburg of de aanduiding L+V, een verwijzing naar respectievelijk Boer en Tuinder en Land en Vee. Je zou denken: ideaal, dan zoek je die foto's gewoon even op in Delpher. Maar zo eenvoudig bleek het helaas niet.

Hoezo niet? Wat ging er mis?

Het probleem zat hem in het soort foto's. Als het ging om jubilea, jaarvergaderingen of andere duidelijk gedateerde gebeurtenissen — mét bijschriften — werkte de zoekfunctie meestal prima. Dan kreeg je meteen tekst en uitleg, en dat was heel behulpzaam. Maar bij foto's van landschappen, oogst, koeien of gewoon het boerenleven, was het een ander verhaal. Die foto's werden vaak gebruikt om de pagina's visueel aantrekkelijk te maken, zonder dat er een artikel bij hoorde. Soms stonden ze er alleen maar als illustratie bij een gedicht. En omdat er dan geen inhoudelijke tekst of beschrijving bij die foto's stond, kon de zoekmachine van Delpher ze ook niet vinden. Dus als je wilde achterhalen of een bepaalde foto ooit gepubliceerd was, zat er maar één ding op: alles met de hand doorbladeren. Van 1925 tot en met 1995 heb ik het volledige weekblad, dat zich in de bibliotheek van Tracé bevindt, handmatig doorgenomen. Dat is, laten we eerlijk zijn, monnikenwerk. Maar het had absoluut zin. Uiteindelijk was het op deze wijze mogelijk om alle foto's met een B&T Limburg-stempel of een L+V-verwijzing in het blad terug te vinden. Dit leidde tot een concreet resultaat: bij circa 1000 foto's kon een nadere tijdsaanduiding worden toegevoegd. De publicatiedatum van een foto geeft bovendien een ondergrens aan; het is immers uitgesloten dat de afbeelding jonger is dan de datum van publicatie. Die informatie is trouwens ook belangrijk voor hergebruik van de foto's. Op een foto rust immers 70 jaar auteursrecht, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen reeds gepubliceerde en nog niet gepubliceerde beelden. In het eerste geval geldt het auteursrecht tot 70 jaar na de eerste publicatie; bij ongepubliceerde foto's geldt het auteursrecht tot 70 jaar na het overlijden van de maker. Dit sluit echter niet uit dat de foto eerder kan worden gepubliceerd, mits vooraf toestemming wordt gevraagd aan de rechthebbende.

Dus ook al stond er geen uitleg bij, alleen al de plaatsing in het blad gaf je aanknopingspunten?

Exact. Soms is alleen al de wetenschap dát een foto gepubliceerd is, voldoende om haar historisch te duiden. En in andere gevallen vond je in dezelfde uitgave net wél een ander artikel of een contextueel gegeven dat alles op zijn plek liet vallen.

Afb. 11: Piëta van Asselt. (Boer en Tuinder, 30 maart 1972)
[Fotograaf onbekend]

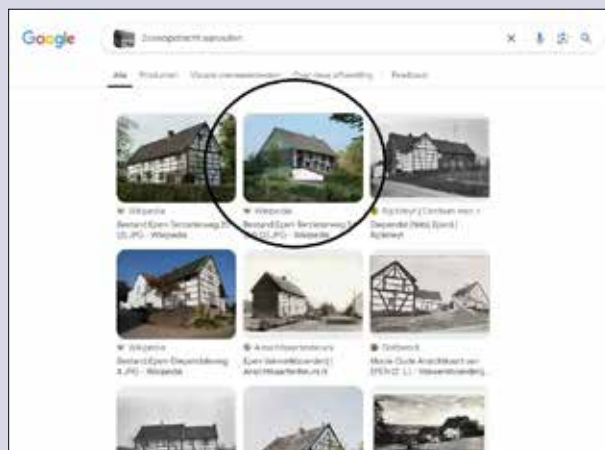
Het doorploegen van bronnen, zowel online als op papier blijft toch tijdrovend handmatig werk. Zijn er ook nieuwe digitale technologieën die jouw werk tegenwoordig makkelijker maakten?

Dan denk ik in het bijzonder aan Google Lens. Dat is een technologie voor beeldherkenning, ontwikkeld door Google. Je kunt er een foto in slepen, bijvoorbeeld van een gebouw, en Google kijkt dan of die afbeelding of iets vergelijkbaars al ergens op het internet te vinden is. Voor personen is het systeem nog niet echt betrouwbaar. Maar als je een foto van een kerk, kapel, boerderij of een ander opvallend gebouw hebt, dan is de kans groot dat je via Google Lens een match vindt. Zeker bij gebouwen die in andere online bronnen zoals Wikipedia staan.

Kun je daar een concreet voorbeeld van geven?

Neem deze foto van een vakwerkboerderij. Er stond niets op de achterkant — geen plaatsnaam, geen jaartal. Dat de boerderij in Zuid-Limburg stond, kon je nog wel afleiden uit de bouwstijl, maar verder? Dan houdt het snel op. Maar na het uploaden via Google Lens kreeg ik direct resultaat: de boerderij bleek te staan op de Terzierterweg

Afb. 12a: Vakwerkboerderij [Fotograaf onbekend]

Afb. 12b: Vakwerkboerderij in Google Lens

Maar niet alles is online te vinden. Wat doe je als je na het raadplegen van al die bronnen nog steeds geen informatie hebt?

Als na het raadplegen van alle beschikbare bronnen – archieven, boeken, kranten, tijdschriften en digitale tools – nog steeds onduidelijk is wat er precies op een foto staat, zijn er gelukkig nog andere wegen die je kunt bewandelen. Dan komt de kennis van deskundigen én het collectieve geheugen van het publiek om de hoek kijken. Voor de beschrijving van met name landbouwwerktuigen, en ook voor het lokaliseren van boerderijen, heb ik regelmatig de hulp ingeschakeld van mensen met specifieke vakkennis. Zeker bij landbouwmachines of gereedschap uit de jaren vijftig en zestig kon je niet volstaan met een visuele gok. Iemand die zelf nog met die apparatuur gewerkt heeft of technisch onderlegd is, kan vaak na één blik vertellen om welk type het gaat, en soms zelfs uit welk productiejaar. Ook bij het herkennen van boerderijen boden deskundigen vaak uitkomst, bijvoorbeeld door de bouwstijl of situering binnen het landschap te duiden. Daarnaast is het publiek een belangrijke bron van informatie gebleken. Regelmatig zijn foto's uit de collectie gedeeld op de Facebookpagina van Tracé –, Limburgs Samenlevingsarchief, met de oproep om te reageren. Ook in de nieuwsbrief van de LLTB zijn onbekende foto's opgenomen, in de hoop dat lezers ze zouden herkennen. En dat gebeurde ook. Mensen herkenden een plek, een gezicht, een gebeurtenis, en kwamen soms zelfs met aanvullende foto's of verhalen. Op die manier kreeg een anonieme foto ineens weer context, betekenis en geschiedenis. Uiteindelijk kun je stellen: als alle

34 in Epen. Het stond keurig vermeld op een Wikipedia-pagina. Zo kon ik aan deze foto, en inmiddels aan vele andere, een nauwkeurige locatie toekennen. Ik heb ook Bing Visueel Zoeken van Microsoft geprobeerd, dat werkt volgens hetzelfde principe. Maar in mijn ervaring levert Google Lens duidelijk betere en betrouwbaardere resultaten op. Die technologie is echt verder ontwikkeld. AI zal in de nabije toekomst het zoeken nog verder vergemakkelijken.

formele bronnen zijn uitgeput, leveren de informele netwerken – de kenners én het publiek – vaak nog verrassend veel op. Samen weet je immers altijd meer dan alleen.

Fase 4 en 5: Beschrijven en online publiceren

Wat is de laatste stap nadat alle informatie voor de foto's gevonden is?

Zodra je alle informatie hebt verzameld bij een foto — of dat nu gaat over een datum, locatie, gebeurtenis of de afgebeelde personen — kun je beginnen met beschrijven. Dat gebeurt aan de hand van een vaste structuur. In een tabel vul ik alle gegevens in die later als metadata aan de digitale foto gekoppeld worden: titel, beschrijving, locatie, datering, betrokken personen, gebruikte bronnen en eventuele bijzonderheden. Daarna volgt het technische proces. De scans worden geüpload in het collectie- en beheerssysteem MAIS-Flexis, waar alle beschrijvende informatie definitief aan de beelden wordt gehecht. Het systeem kan nog maar in beperkte mate met digitale thesauri overweg, dus de stap naar linked data kan pas later worden gezet [toevoeging JR]. Vervolgens worden ze doorgeplaatst naar archieven.nl, waar ze beschikbaar zijn voor het publiek: onderzoekers, studenten, nazaten van boerenfamilies, of toevallige voorbijgangers die iets herkennen.

Maar ook als je denkt dat alles beschreven is, komen er soms onverwachte puzzelstukken bovendrijven. Zo bleef er na afronding van het grootste deel van de beschrijvingen een groep van ruim 400 kleine zwart-witfoto's over waarvoor geen duidelijke datering beschikbaar was. Ze hadden allemaal hetzelfde formaat, dezelfde manier van afdrukken en op de achterkant cijfercodes, wat erop wees dat ze bij elkaar hoorden. Binnen deze serie zaten enkele foto's die wel te dateren waren rond 1939, bijvoorbeeld een reeks over het bezoek van prins Bernhard aan Roermond en Beesel op 20 juli 1939. Zo waren er 28 opnames van dat bezoek waarvan de datum gemakkelijk viel te achterhalen. Ook trof ik er 26 foto's aan van de Landbouwhuishoudschool in Posterholt met dezelfde code achterop. Enkele van deze foto's vond ik gepubliceerd in een gedenkboek uit 1939. Ook vond ik enkele van deze foto's terug in het tijdschrift *Boer en Tuinder*, eind jaren veertig, in een rubriek met de titel 'Boerenleven in Limburg, vroeger en nu'. In deze rubriek werd teruggekeken op het boerenleven in het verleden. En de foto's die daarbij geplaatst werden, verwezen duidelijk naar de vooroorlogse periode. Weer een aanwijzing richting circa 1939. Bij het herhaaldelijk bekijken viel bovendien op dat op meerdere van deze foto's een man met een filmcamera te zien was. Dat zette me aan het denken: zouden er ook filmopnamen van deze scènes bestaan? En ja, via een

artikel in Boer en Tuinder uit de jaren tachtig stuitte ik op informatie over historisch filmmateriaal over de LLTB zelf en over het boerenleven in Limburg. De naam van de cineast, Alex Roosdorp, kwam naar voren, evenals het tijdsbestek 1938-1939. Een zoekactie via Google bracht me bij een YouTube-filmpje van het Limburgs Museum, waarin — tot mijn verbazing — vrijwel al die ongedateerde foto's letterlijk in beeld kwamen, gefilmd vanuit hetzelfde standpunt als waarop ze gefotografeerd waren. Dankzij deze vondst kon aan deze hele reeks alsnog een betrouwbare datering worden toegevoegd: circa 1938–1939. Het was alsof de film achteraf de ontbrekende legenda bij de foto's bleek te zijn. Toen uiteindelijk ook alle foto's voorzien

waren van trefwoorden en zoektermen, was het project pas echt afgerond. Een enorme klus, maar met veel voldoening. En het laat zien: soms komt de sleutel tot een foto niet uit een archief of krant, maar uit een oude film die ineens opduikt.

Afb. 13a: Keurmeester Peter Slangen (links) toont een wilde haverhalv. Cineast Alex Roosdorp maakt filmopnamen (1938-1939) [Fotograaf onbekend]

Afb. 13b: Historische film teruggevonden. (Boer en Tuinder, 13 december 1984) [Fotograaf onbekend]

Afb. 14a: Prins Bernhard bezoekt proefboerderij De Hoosterhof in Beesel (1938-1939) [Fotograaf onbekend]
Afb. 14b: historisch filmmateriaal [Video still: Alex Roosdorp]

Afb. 15a: Leerlingen van de Landbouwhuishoudschool in Posterholt krijgen les in het wassen van kleren (1938-1939) [Fotograaf onbekend]

Afb. 15b: historisch film-materiaal [Video still: Alex Roosdorp]

Tot slot: wat maakt de LLTB-fotocollectie zo bijzonder?

Wat deze collectie zo uniek maakt, is de enorme rijkdom en breedte aan onderwerpen. Natuurlijk gaat het in eerste instantie over landbouw, tuinbouw en veeteelt — dat is de kern. Maar als je beter kijkt, ontdek je veel meer: dorpsgezichten, onderwijs, verenigingsleven, feestelijkheden, bezoeken van koninklijke gasten, protesten, techniek, architectuur, landschappen ... De collectie is in feite een visuele weerslag van het maatschappelijk leven op het Limburgse platteland door de twintigste eeuw heen. Om die breedte goed zichtbaar te maken, heb ik aan de meeste foto's een categorie toegevoegd. Zo kun je in één oogopslag zien waar de foto thematisch bij hoort. Wil je alles weten over de Landbouwhuishoudscholen? Of over familielevens, bedevaarten en processies, oogstfeesten of wateroverlast? Dan kun je daar nu gericht op zoeken. Met die structuur is de collectie niet alleen beter doorzoekbaar, maar ook veel toegankelijker geworden voor een breder publiek. En daarmee was het project voltooid: duizenden foto's, ontdaan van anonimiteit en betekenisloosheid, opnieuw ingebed in hun historische context — klaar om ontdekt te worden.

OVER DE AUTEURS

Caspar Cillekens (1953) studeerde sociale en economische geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Na zijn afstuderen werkte hij in het onderwijs, bij de Stichting Werkgroep Geschiedenis Arbeidersbeweging Limburg en bij de stadsarcheologische dienst in Maastricht. Van 1986 tot 2019 was hij journalist bij De Limburger, onder meer als stads-, cultuur- en opiniere-dacteur. Zijn boek *Last van het verleden. De Sphinx en Maastricht* (WBOOKS) werd genomineerd voor de Peter Treckpoelprijs van het LGOG.

Meike van der Graft (2000) behaalde een BSc in Communicatiewetenschap aan de Vrije Universiteit Amsterdam en een MA in Kunstgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2024–2025 liep zij stage bij het Limburgse Briefhoofden-project van Tracé, waar zij momenteel werkzaam is als tijdelijk publieksmedewerker. Haar interessegebieden omvatten kunst, cultuur, erfgoed, geschiedenis, politiek, taal, genderstudies, literatuur, postkolonialisme, (marketing)communicatie en media.

Henk Hanneman (1943) studeerde aan de Technische Universiteit Eindhoven en promoveerde in de rechtsgeleerdheid aan de Universiteit Utrecht. Na een loopbaan als octrooigemachtigde richtte hij zich na zijn pensionering op historisch onderzoek naar de zeventiende- en achttiende-eeuwse regionale geschiedenis. Zijn bijzondere belangstelling gaat uit naar de verpanding van (lokaal) overheidsgezag.

Celine Huits (1993) studeerde Arts and Culture aan Maastricht University en Information and Library Studies aan University of Strathclyde. Sinds 2020 is ze werkzaam bij Tracé als adviseur digitalisering en archiefmedewerker. Naast haar werkzaamheden bij Tracé volgde ze de master in de archivistiek: erfgoed- en informatiebeheer aan de Vrije Universiteit Brussel en voltooide deze in 2025.

Joep Leerssen (1955) is vergelijkend literatuurwetenschapper en cultuurhistoricus. Hij groeide op in Maastricht en Mheer, en studeerde in Aken, Dublin en Toronto. Na zijn cum laude promotie aan de Rijksuniversiteit Utrecht (1986) was hij van 1991 tot 2022 hoogleraar Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam, met gastaanstellingen aan o.a. Harvard, Cambridge en de École normale supérieure in Parijs. Zijn onderzoek naar nationalisme en nationale vooroordelen werd meermaals onderscheiden. Als emeritus-hoogleraar Limburg en Europa aan de Universiteit Maastricht is hij momenteel verbonden aan Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief.

Harry Weinberg (1954) studeerde Engelse Taal- en Letterkunde aan de Radboud Universiteit Nijmegen en volgde de opleiding tot Registeraccountant. Sinds 2007 publiceert hij artikelen over de geschiedenis van Limburg, met bijzondere aandacht voor de periode vóór 1800. In 2019 promoveerde hij aan de Universiteit Maastricht op een rechtshistorisch onderzoek naar de vrije rijksheerlijkheden.

COLOFON

©2025 Tracé - Limburgs
Samenlevingsarchief

Kopijverzorging:

Tracé - Limburgs Samenlevingsarchief
Jaison Senne Blok

Tekstredactie:

Ella Muires
Ingrid Frints
Jaison Senne Blok

Eindredactie:

Frank Hovens

Fotoreproductie:

Tracé - Limburgs Samenlevingsarchief

Omslag en typografie:

DOORLORI, Lori Lenssinck

Druk:

DrukpartnersZuid

CiP-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg. – Dl. 4 (1959) - _ -

Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek LXX-2025 / onder red. van N. Randeraad en
J. Roosen

Siso limb 939 UDC 949-294(058) NUGI 641

Trefw. Limburg; sociaal-economische geschiedenis;
jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder
voorafgaande schriftelijke toestemming van de
uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form,
by print, photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

Met dit Jaarboek presenteert Tracé – Limburgs Samenlevingsarchief zich voor het eerst onder zijn nieuwe naam. Die naam maakt zichtbaar wat de organisatie al langer doet: het Limburgse verleden bewaren, onderzoeken en betekenis geven in nauwe verbinding met de samenleving. Tracé wil een herkenbaar punt zijn waar sporen van mensen, gemeenschappen en instellingen samenkomen – een archief van en voor Limburg. De bijdragen in dit Jaarboek laten zien wat dat betekent in de praktijk. Van vroegmoderne machtsverhoudingen en negentiende-eeuwse huisnijverheid tot de herinnering aan het Verdrag van Maastricht en de digitalisering van fotoarchieven: steeds staat de wisselwerking tussen erfgoed, kennis en betrokkenheid centraal. De auteurs tonen dat archieven niet louter statische verzamelingen van documenten zijn, maar dat ze de levende bron vormen voor wetenschappelijk onderzoek, identiteitsvormende verhalen en maatschappelijke samenhang. Tracé Jaarboek 2025 biedt zo een veelzijdig beeld van Limburg als samenlevingsarchief – een plek waar geschiedenis en gemeenschap elkaar blijvend ontmoeten.

Tracé

Limburgs
Samenlevingsarchief

provincie limburg

Maastricht University